

Reynaert in tweevoud. Deel 1. Van den vos Reynaerde

Editie André Bouwman en Bart Besamusca

bron

André Bouwman en Bart Besamusca (eds.), *Reynaert in tweevoud. Deel 1. Van den vos Reynaerde*.
Bert Bakker, Amsterdam 2002

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/_vos001vosr25_01/colofon.php

© 2016 dbnl / André Bouwman / Bart Besamusca

te hem ditte waer te ziere
 o en segghe no daer omer honte
 ar loghene walen sone
 ant hier lecht balraic in lantijne
 n meneghe cloester sine
 n in meneghe goeter stede
 der ment hout in lbar diche
 ant god toechte hem belonere
 ant smen heymelike wordre
 te lueghale hontes oer oeront
 te claghe sine zonten
 en goeds lantre brandane
 en gods onderdane
 ant in alreos en here
 oer ons allen moete bede
 tes e moer hi mar ver ghete
 ant hi wterdins hoest bezere
 tes moete hoer xps onse hee
 or here hener moeter eere

Amen. Ave
VAN DEN VOS REYNARDE
Willen die alreke maerte
 der hi dieken omie lvsarte
 der ver noyde so haerde
 ar die auonture van reynaerde
 die diersche onghesmaet blante
 te willeu mar hener wylraue
 ar hi die dier van reynaerde souche
 n hie nate walleche bouche
 n diersche dno hener hagonie
 so moete ons ziere luyke sone
 n lecer hant daer toe myn zin
 ar ic bidde in dit beghin
 oare te wpre anten tore
 the si omie daer si hore
 ala omie an eale hoort
 se he omitta sijn gheloor
 ar sile laren anbelant
 a wale lantre si te raue
 se oer se al eue mallech
 n asale sille omie wallech

der si mer meer of te wert
 an ic doe hoe dars hi heere
 te nu in babilome leue
 ant si wale si fontens begheue
 ar te segghe mer dor mine wille
 me dinstens wate ee ghelulle
 a spads in eane mer ghebade
 te in groere honellche
 herne waer hant lant
 oe bar in dar ic fonten malle
 ala auonture van reynaerde
 l begruic die grogheerde
 n die topre en die tore
 e wille dar die ghene hore
 te gherne pleghe dar eere
 n hant zin daer toe hoere
 ar hi tenen hooftschale
 in si arant sijn si rille
 her dinsten mer goede sime
 n hoer hoe ic sijn beghime
Er was in eenen simeen daghe
 ar beate bosch en lachje
 er groene lonsen wate banne
 obel die conne hadde ghedae
 in hof n apere ouer al
 ar hi waente hadde hys ghenaal
 onden te wale groere loue
 oe quime tes somer sone
 lse die dier groer en claene
 onder vos reynaer allane
 i hadde te houe so vele maldae
 ar sijn mer toste gnie
 te ham belandich hant outier
 so was reynaerde ghesaer
 n sijn omie lantbede sijn hof
 aen in hantre wallech lof
 oe al dar hof waleme was
 asd mene sond die dag
 me hadde te claghe oer reynaerde
 te allen marte griesen baerte
Dier sijn up eene claghe
 linge in en sine maghe

Woord vooraf

Zonder twijfel kan Ernst Martin (1841-1910) een van de meest vooraanstaande vossenjagers van de negentiende eeuw genoemd worden. Deze Duitse mediëvist, afkomstig uit de Elzas, heeft zich voor de romanistiek onder meer verdienstelijk gemaakt door zijn monumentale editie van de *Roman de Renart*, die tussen 1882 en 1887 in drie delen verscheen. Martin was bovendien grondig vertrouwd met de beide Middelnederlandse Reynaertteksten. Reeds in 1874 had hij een uitgave van *Van den vos Reynaerde* en *Reynaerts historie* in één band bezorgd. Het is de enige keer in het verleden geweest dat de twee werken samen volledig uitgegeven werden. Zowel vanwege de tekstbezorging als vanwege de inleiding en de uitgebreide aantekeningen is Martins *Reinaert. Willems Gedicht Van den vos Reinaerde und die Umarbeitung und Fortsetzung Reynaerts Historie* een bewonderenswaardige uitgave, die nog altijd met vrucht geraadpleegd kan worden.

Zo'n 125 jaar later zijn wij in de voetsporen van Ernst Martin getreden. Voor een algemener publiek dan de Duitse geleerde destijds bereiken kon, willen wij *Van den vos Reynaerde* en *Reynaerts historie* gezamenlijk presenteren. Meer nog dan Martin beschouwen wij beide teksten als gelijkwaardige literaire producten met een eigen betekenis. We hebben gekozen voor een tweedelige uitgave, die het de lezer mogelijk maakt de Middelnederlandse romans zonder heen en weer bladeren te vergelijken. Zoveel als wenselijk en doenlijk was, zijn de delen op elkaar afgestemd. Verder hebben we voor het gemak van de lezer de twee Nawoorden op identieke wijze opgebouwd. De ‘Aanwijzingen bij het lezen van Middelnederlands’, die alleen in deel 1 afgedrukt zijn, zijn bestemd voor beide delen.

Als de gezamenlijke presentatie van *Van den vos Reynaerde* en *Reynaerts historie* geslaagd mag worden genoemd, is dat in niet geringe mate te danken aan de inspirerende werking die van onze samenwerking bleek uit te gaan. Bovendien werden wij op bepaalde punten bijgestaan door behulpzame collega's. Lia van Gemert heeft ons op een beslissend moment de goede richting gewezen. Amand Berteloot gaf een aantal taalkundige adviezen. Daarvoor willen wij hen graag bedanken. Tevens betuigen wij aan de instellingen en particulieren die de Reynaertbronnen beheren onze dank voor hun toestemming om deze schatten af te beelden.

De editoren van deel 1 zijn bij het maken van de leestekst van *Van den*

vos Reynaerde ondersteund door Rik van Daele. Zij hebben verder hun voordeel gedaan met het uitvoerige commentaar van Roel Zemel bij een eerdere versie van het Nawoord en de Aantekeningen. De editeurs zijn beide collega's zeer erkentelijk voor hun betrokkenheid bij de onderneming.

De editor van deel 2 heeft de uitgave van *Reynaerts historie* grotendeels vervaardigd tijdens een jaar onderzoeksverlof dat mogelijk is gemaakt door een vervangingssubsidie van het Gebied Geesteswetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO). Zonder deze steun zou dit deel niet tot stand gekomen zijn. Mariken Goris heeft hem dat jaar zo bekwaam vervangen dat hij in staat was het onderwijs tijdelijk volledig te vergeten. Ook bij anderen staat hij in het krijt. Jan Goossens heeft de leestekst van deel 2 van gedetailleerd commentaar voorzien. Geert Claassens heeft de eerste versie van dit deel becommentarieerd en Marja Quik en Merlijn Wackers hebben het als eerste vertegenwoordigers van een 'breed publiek' willen beoordelen.

A.B., B.B., P.W.

Van den vos Reynaerde

Proloog^{aant.}

- 1 Willem die Madocke maecte,^{1.aant.}
 Daer hi dicken omme waecte,²
 Hem vernoyde so haerde³
 Dat die avonture van Reynaerde⁴
- 5 In Dietsche onghemaket bleven⁵
 - Die Arnout niet hevet vulscreven -^{6.aant.}
 Dat hi die vijte dede soucken⁷
 Ende hise na den Walschen boucken⁸
 In Dietsche dus hevet begonnen.
- 10 God moete ons ziere hulpen jonnen.¹⁰
 Nu keert hem daertoe mijn zin¹¹
 Dat ic bidde in dit beghin¹²
 Beede den dorpren enten doren,¹³
 Ofte si commen daer si horen¹⁴
- 15 Dese rijme ende dese woort¹⁵
 (Die hem onnutte sijn ghehoort),¹⁶
 Dat sise laten onbescaven.¹⁷
 Te vele slachten si den raven,¹⁸
 Die emmer es al even malsch.¹⁹
- 20 Si maken sulke rijme valsch²⁰
 Daer si niet meer of ne weten²¹
 Dan ic doe hoe dat si heeten²²

- 1 *maecte*: schreef
 2 waar hij dikwijls 's nachts wakker om was
 3 het speet hem zo zeer
 4 *die avonture*: de verhalen
 5 *Dietsche*: Nederlands (hier: Vlaams); *onghemaket*: ongeschreven
 6 *vulscreven*: voltooid
 7 *die vijte*: het heiligenleven; *dede soucken*: liet zoeken, zocht
 8 *Walschen boucken*: Franse handschriften
 10 moge God ons bijstaan
 11 nu wil ik er graag op wijzen
 12 *bidde*: verzoek
 13 zowel de boeren (d.i. onhoofse mensen) als de dwazen
 14 *Ofte si commen*: als zij ter plekke zijn
 15 deze versregels
 16 die niet aan hen besteed zijn
 17 *onbescaven*: ongecorrigeerd
 18 *slachten si*: lijken zij op
 19 *emmer*: altijd; *malsch*: eigenwijs
 20 zij verklaren tal van versregels voor leugenachtig
 21 waarover zij niet meer weten
 22 *hoe dat si heeten*: over hoe degenen genoemd worden

- Die nu in Babilonien leven.^{aant.}
 Daden si wel, si soudens begheven.²⁴
 25 Dat en segghic niet dor minen wille.²⁵
 Mijns dichtens ware een ghestille,^{26.aant.}
 Ne hads mi eene niet ghebeden²⁷
 Die in groeter hovesscheden²⁸⁻
 Gherne keert hare saken.
 30 Soe bat mi dat ic soude maken³⁰
 Dese avontuere van Reynaerde.³¹
 Al begripic die grongaerde³²
 Ende die dorpren ende die doren,
 Ic wille dat dieghene horen³⁴
 35 Die gherne pleghen der eeren³⁵
 Ende haren zin daertoe keeren³⁶
 Dat si leven hoofschelike,
 Sijn si arem, sijn si rike,
 Diet verstaen met goeden sinne.³⁹
 40 Nu hoert hoe ic hier beghinne.

Hofdag^{aant.}

- Het was in eenen tsinxen daghe^{41.aant.}
 Dat beede bosch ende haghe⁴²
 Met groenen loveren waren bevaen.⁴³
 Nobel die coninc hadde ghedaen⁴⁴⁻
 45 Sijn hof crayeren overal,
 Dat hi waende, hadde hijs gheval,⁴⁶

- 24 als zij verstandig waren zouden zij ervan af zien
 25 *dor minen wille*: uit eigenbelang
 26 ik zou niet dichten
 27 als een zekere vrouwe het mij niet verzocht had
 28- die zeer hecht aan hoofs gedrag
 30 *Soe*: zij
 31 *Dese avontuere*: dit verhaal
 32 al hekel ik de muggenzifters
 34 *dat... horen*: dat zij het (verhaal) beluisteren
 35 die graag eervol handelen
 36 *haren... keeren*: erop gericht zijn
 39 (diegenen namelijk, 34) die het (verhaal) met begrip beluisteren
 41 *tsinxen daghe*: pinksterdag
 42 *beede... haghe*: zowel bomen als struikgewas
 43 *loveren*: bladeren; *bevaen*: bedekt
 44- *hadde... crayeren*: had een hofdag laten afkondigen
 46 die hij meende, als het goed zou gaan

- Houden ten wel groeten love.⁴⁷
 Doe quamen tes sconinx hove⁴⁸
 Alle die diere, groet ende cleene,
 50 Sonder vos Reynaert alleene.⁵⁰
 Hi hadde te hove so vele mesdaen⁵¹
 Dat hire niet dorste gaen.⁵²
 Die hem besculdich kent, ontsiet!⁵³
 Also was Reynaerde ghesciet⁵⁴
 55 Ende hieromme scuwedi sconinx hof,⁵⁵
 Daer hi in hadde crancken lof.⁵⁶
 Doe al dat hof versamet was,⁵⁷
 Was daer niemen, sonder die das,
 Hi ne hadde te claghene over Reynaerde,⁵⁹
 60 Den fellen metten grijsen baerde.⁶⁰
 Nu gaet hier up eene claghe.⁶¹
 Isingrijn ende sine maghe^{62,aant.}
 Ghinghen voer den coninc staen.
 Ysengrijn begonste saen⁶⁴
 65 Ende sprac: 'Coninc heere,
 Dor hu edelheit ende dor hu eere⁶⁶
 Ende dor recht ende dor ghenade,
 Ontfaerme hu miere scade⁶⁸
 Die mi Reynaert heeft ghedaen,
 70 Daer ic af dicken hebbe ontfaen⁷⁰⁻
 Groeten lachter ende verlies.

- 47 te houden tot vermeerdering van zijn roem
 48 *tes*: naar het
 50 *Sonder*: met uitzondering van
 51 hij had de hofwereld zoveel misdaan
 52 *hire... gaen*: hij er niet heen durfde
 53 wie zich schuldig weet, is bevreesd
 54 zo was het met R. gesteld
 55 *scuwedi*: vermeed hij
 56 waar hij weinig geëerd werd (d.i. een slechte naam had)
 57 *versamet*: bijeen gekomen
 59 *Hi... claghene*: of hij had reden om te klagen
 60 *fellen*: booswicht
 61 nu komt het tot een aanklacht
 62 *maghe*: verwanten
 64 *saen*: direct
 66 *Dor hu*: ter wille van uw
 68 bekommer u om mijn leed
 70- door wie ik vaak grote schande en schade heb verduurd

Hofdag (R: XXXVII verso)

- Voer al dandre ontfaerme hu dies^{72.aant.}
 Dat hi mijn wijf hevet verhoert⁷³
 Ende mine kindre so mesvoert⁷⁴
 75 Dat hise beseekede daer si laghen,⁷⁵
 Datter twee noint ne saghen⁷⁶
 Ende si worden staerblent.⁷⁷
 Nochtan hoendi mi sent.⁷⁸
 Het was sint so verre comen^{79.aant.}
 80 Datter eenen dach af was ghenomen⁸⁰
 Ende Reynaerd soude hebben ghedaen⁸¹⁻
 Sine onsculde. Ende also saen⁸²⁻
 Also die heleghe waren brocht,⁸³
 Was hi andersins bedocht⁸⁴
 85 Ende ontfoer ons in sine veste.⁸⁵
 Heere, dit kennen noch die beste⁸⁶
 Die te hove zijn commen hier.
 Mi hevet Reynaert, dat felle dier,
 So vele te leede ghedaen,⁸⁹
 90 Ic weet wel al sonder waen,⁹⁰
 Al ware al tlaken paerkement⁹¹⁻
 Dat men maket nu te Ghent,
 Inne ghescreeft niet daeran.⁹³
 Dies zwijghics nochtan,⁹⁴

72 *Voer al dandre*: bovenal

73 *hevet verhoert*: (dubbelzinnig) verkracht heeft, ter wille geweest is

74 *mesvoert*: mishandeld

75 *beseekede*: bepiste; *daer*: waar

76 zodat twee van hen nooit zagen

77 *worden staerblent*: stekeblind werden

78 bovendien heeft hij mij sindsdien smadelijk behandeld

79 het was daarna zover gekomen

80 *eenen... ghenomen*: een gerechtsdag vastgesteld was

81- *soude... onsculde*: zou zijn onschuldseed afleggen

82- *also saen Also*: zodra

83 *heleghe*: relikwieën

84 bedacht hij zich

85 *ontfoer*: ontsnapte; *veste*: burcht

86 *kennen*: weten; *beste*: voornaamste edelen

89 *te leede ghedaen*: kwaad berokkend

90 ik ben ervan overtuigd

91- al zou al het Gentse laken perkament zijn

93 ik zou eraan tekort komen om alles te kunnen beschrijven

94 daarom zwijg ik er maar over

- 95 Ne ware mijns wives lachter⁹⁵
 Ne mach niet bliven achter,⁹⁶
 No onversweghen no onghewroken.⁹⁷
 Doe Ysengrijn dit hadde ghesproken,
 Stont up een hondekijn, hiet Cortoys,⁹⁹
- 100 Ende claghede den coninc in Francsoys
 Hoet so arem was wijlen eere¹⁰¹
 Dat alles goets en hadde meere¹⁰²
 In eenen winter, in eene vorst,¹⁰³
 Dan alleene eene worst
- 105 Ende hem Reynaert, die felle man,¹⁰⁵
 Die selve worst stal ende nam.¹⁰⁶
 Tybeert die cater die wart gram.^{107 aant.}
 Aldus hi sine tale began¹⁰⁸
 Ende spranc midden in den rinc¹⁰⁹
- 110 Ende seide: 'Heere coninc,
 Dordat ghi Reynaerde zijt onhout,¹¹¹
 So en es hier jonc no hout,¹¹²
 Hi ne hebbe te wroughene jeghen hu.¹¹³
 Dat Cortoys claghet nu,¹¹⁴
- 115 Dats over menich jaer ghesciet.¹¹⁵
 Die worst was mine, al en claghic niet.
 Ic hadse bi miere lust ghewonnen¹¹⁷
 Daer ic bi nachte quam gheronnen¹¹⁸

95 *Ne ware*: maar; *mijns wives lachter*: de schande van mijn vrouw

96 kan niet onvermeld blijven

97 *No onversweghen*: (Y. verspreekt zich) noch geopenbaard

99 *hiet*: dat heette

101 *wijlen eere*: eertijds

102 dat het niets meer had

103 *in eene vorst*: toen het vroor

105 *Ende*: en (dat)

106 *stal ende nam*: afpakte

107 *gram*: kwaad

108 *tale*: rede

109 *rinc*: kring

111 *zijt onhout*: vijandig gezind bent

112 *jonc no hout*: jong of oud (d.i. niemand)

113 of hij heeft een klacht bij u in te dienen

114 *Dat*: over hetgeen

115 *over menich jaer*: lang geleden

117 *bi miere lust*: (dubbelzinnig) met mijn list, met mijn lust

118 *gheronnen*: gelopen

- Omme bejach in eene molen,¹¹⁹
 120 Daer ic die worst in hadde ghestolen¹²⁰
 Eenen slapenden molenman.¹²¹
 Hadder Cortoys yewet an,¹²²
 Dan was bi niemene dan bi mi.¹²³
 Hets recht dat omberecht zi¹²⁴⁻
 125 Die claghe die Cortoys doet.[’]
 Pancer de bever sprac: ‘Dinct hu goet,¹²⁶
 Tybeert, dat men die claghe ombeere?¹²⁷
 Reynaert es een recht mordeneere¹²⁸
 Ende een trekere ende een dief.¹²⁹
 130 Hi ne heeft oec niemene so lief,¹³⁰
 No den coninc, minen heere,
 Hi ne wilde dat hi lijf ende eere¹³²⁻
 Verlore, mochtire an winnen
 Een vet morzeel van eere hinnen.¹³⁴
 135 Wat sechdi van eere laghe?¹³⁵
 En dedi ghistren in den daghe¹³⁶
 Eene die meeste overdaet¹³⁷
 An Cuwaerde den hase, die hier staet,
 Die noyt eenich dier ghedede?¹³⁹
 140 Want hi hem binnen sconinx vrede^{140.aant.}
 Ende binnen des coninx gheleede¹⁴¹

- 119 *bejach*: buit
 120 *ghestolen*: ontstolen (aan)
 121 *molenman*: molenaar
 122 als C. er al van profiteerde
 123 *Dan* < dat en (ontk.); *bi niemene*: door niemand anders
 124- *Hets... doet*: het zou terecht zijn als C.'s klacht onbehandeld bleef
 126 *Dinct hu goet*: lijkt het u juist
 127 *ombeere*: terzijde legt
 128 *recht*: echte
 129 *trekere*: bedrieger; *dief*: schurk
 130 *niemene*: niemand
 132- of hij (R.) wilde dat hij (de ander) leven en eer zou verliezen als hij (R.) erdoor kon bemachtigen
 134 een vet stuk van een hen
 135 (*sechdi* < secht ghi) hoe beoordeelt u een hinderlaag
 136 *En dedi*: pleegde hij niet; *in den daghe*: overdag
 137 een van de grootste misdaden
 139 die ooit door enig dier begaan werd
 140 *sconinx vrede*: koningsvrede (d.i. de periode waarvoor de koning rechtszekerheid afgekondigd heeft om zijn onderdanen in staat te stellen veilig naar het hof te komen)
 141 *gheleede*: vrijgeleide

- Ghelovede te learne sinen crede^{142 aant.}
 Ende soudene maken capelaen.¹⁴³
 Doe dedine sitten gaen¹⁴⁴
 145 Vaste tusschen sine beene.¹⁴⁵
 Doe begonsten si overeene¹⁴⁶
 Spellen ende lesen beede¹⁴⁷
 Ende lude te zinghene crede.
 Mi gheviel dat ic te dien tijden¹⁴⁹
 150 Ter selver stede soude lijden.¹⁵⁰
 Doe hoerdic haerre beeder sanc¹⁵¹
 Ende maecte daerwaert minen ganc¹⁵²
 Met eere arde snelre vaerde.¹⁵³
 Doe vandic daer meester Reynaerde,¹⁵⁴
 155 Die ziere lessen hadde begheven¹⁵⁵
 Die hi tevoren up hadde gheheven,¹⁵⁶
 Ende diende van sinen houden spelen¹⁵⁷
 Ende hadde Coewaerde bi der kelen
 Ende soude hem thoeft af hebben ghenomen,¹⁵⁹
 160 Waer ic hem niet te hulpen comen
 Bi avontueren in dien stonden.¹⁶¹
 Siet hier noch die verssche wonden^{162- aant.}
 Ende die teekine, heere coninc,
 Die Coewaert van hem ontfinc.
 165 Laetti dit bliven onghewroken,¹⁶⁵
 Dat hu verde dus es tebroken,¹⁶⁶

- 142 *Ghelovede*: beloofde; *crede*: credo (d.i. de geloofsbelijdenis)
 143 *soudene*: zou hem
 144 *Doe dedine*: toen deed hij hem
 145 *Vaste*: stevig
 146 *overeene*: samen
 147 het lezen te oefenen
 149 *Mi gheviel*: toevallig gebeurde het me
 150 *lijden*: voorbijgaan
 151 *haerre*: hun
 152 en (ik) ging er heen
 153 zo snel mogelijk
 154 *meester*: onderwijzer
 155 die zijn lessen had opgegeven
 156 *hadde gheheven*: was begonnen
 157 en beoefende zijn oude praktijken
 159 *ghenomen*: gebeten
 161 toevallig op dat moment
 162- *verssche... teekine*: verse wonden die het bewijs zijn
 165 *Laetti*: laat u
 166 dat uw koningsvrede zo verbroken is

- Ghi ne wreket als huwe mannen wijsen,¹⁶⁷
 Men saelt huwen kindren mesprijsen¹⁶⁸
 Hiernaer over wel menich jaer.’
 170 ‘Bi Gode, Pancer, ghi secht waer,’
 Sprac Ysengrijn daer hi stoet.
 ‘Heere, waer Reynaerd doot, het waer ons goet,¹⁷²
 Also behoude mi God mijn leven.¹⁷³
 Ne ware wert hem dit vergheven,¹⁷⁴
 175 Hi sal noch hoenen binnen eere maent¹⁷⁵
 Sulken dies niet ne bewaent.¹⁷⁶
 Doe spranc up Grinbert die das,^{aanl.}
 Die Reynaerts broedersone was,¹⁷⁸
 Met eere verbolghenlike tale.¹⁷⁹
 180 ‘Heere Ysengrijn, men weet dat wale¹⁸⁰
 Ende hets een hout bijspel.¹⁸¹
 Viants mont seit selden wel.¹⁸²
 Verstaet, neemt miere talen goem.¹⁸³
 Ic wilde, hi hinghe an eenen boem¹⁸⁴
 185 Bi ziere kelen als een dief
 Die andren heeft ghedaen meest grief.¹⁸⁶
 Heere Ysengrijn, wildi angaen¹⁸⁷⁻
 Soendinc ende dat ontfaen,
 Daertoe willic helpen gherne.
 190 Mijn oem en saelt hem oec niet wernen.¹⁹⁰
 Entie meest andren heeft mesdaen¹⁹¹

- 167 zodat u niet straft volgens het vonnis van uw baronnen
 168 *mesprijsen*: kwalijk nemen
 172 *het waer ons goet*: dan zou dat goed voor ons zijn
 173 zo waarlijk beware mij God (eedformule)
 174 *Ne ware*: maar
 175 *hoenen*: bespotten, te grazen nemen
 176 menigeen die daar niet op rekent
 178 *broedersone*: neef, oomzegger
 179 met een boos pleidooi
 180 *wale*: goed
 181 *hout bijspel*: oud spreekwoord
 182 uit de mond van een vijand komt weinig goeds
 183 *Verstaet*: hoor; *neemt... goem*: let op mijn woorden
 184 *hinghe*: zou hangen
 186 die (d.i. R. of Y.) de ander het meeste leed berokkend heeft
 187- *angaen... ontfaen*: de belofte tot verzoening afleggen en aanvaarden
 190 *en... wernen*: zal zich er evenmin tegen verzetten
 191 *Entie*: en degene die

- Sal den andren in baten staen¹⁹²
 Van minen oem ende van hu.¹⁹³
 Al comt hi niet claghen nu,
 195 Ware mijn oem wel te hove¹⁹⁵
 Ende stonde in sconinx love,¹⁹⁶
 Heere Ysengrijn, als ghi doet,¹⁹⁷
 En soude den coninc niet dincken goet¹⁹⁸
 Ende ghi ne bleves heden onbegrepen,¹⁹⁹
 200 Dat ghi sijn vel so hebt ghenepen²⁰⁰
 So dicwile met huwen scerpen tanden,
 Dat hi niet ne conde ghehanden.²⁰²
 Ysengrijn sprac: 'Hebdi gheleert
 An huwen oem dus lieghen apeert?'²⁰⁴
 205 'In hebbe daeran niet gheloghen.
 Ghi hebt minen oem bedroghen
 Arde dicke in menegher wijsen.²⁰⁷
 Ghi mesleettene van den pladijse^{208 aant.}
 Die hi hu warp van der kerren,²⁰⁹
 210 Doe ghi hem volghet van verren²¹⁰
 Ende ghi die beste pladijse uplaset,²¹¹
 Daer ghi hu ane hadt versadet.
 Ghi ne gaeft hem no goet no quaet,²¹³
 Sonder alleene eenen pladijsengraet²¹⁴
 215 Dat ghi hem te jeghen brocht,²¹⁵
 Dordat ghine niet en mocht.²¹⁶

- 192 zal de ander vergoeding schuldig zijn
 193 te verbinden met *Entie*, 191
 195 *wel*: in aanzien
 196 *sconinx love*: de gunst van de koning
 197 *als*: zoals
 198 *En soude*: dan zou het
 199 en u zou er nu niet ongestraft om blijven
 200 *ghenepen*: toegetakeld
 202 *conde ghehanden*: kon wreken
 204 *An*: van; *dus lieghen apeert*: zo onbeschaamd te liegen
 207 zeer vaak op diverse manieren
 208 u bedroog hem met de platvis
 209 *warp van der kerren*: toewierp vanaf de kar
 210 *Doe*: terwijl
 211 *uplaset*: opraapte
 213 *no goet no quaet*: helemaal niets
 214 *Sonder*: behalve; *pladijsengraet*: visgraat
 215 die u hem aanbood
 216 omdat u hem (d.i. de graat) niet meer lustte

- Sint hoendine van eenen bake^{217.aant.}
 Die vet was ende van goeder smake,
 Dien ghi leit in huwen muzeele.²¹⁹
- 220 Doe Reynaert heesschede zijn deele²²⁰
 Andwoerdi hem in scerne.²²¹
 ‘Hu deel willic hu gheven gherne,
 Reynaert, scone jonghelinc!
 Die wisse daer die bake an hinc,²²⁴
- 225 Becnause, so es so vet.²²⁵
 Reynaerde waes lettelt te bet²²⁶
 Dat hi den goeden bake ghewan
 In sulker zorghen, dattene een man²²⁸
 Vinc ende warpene in sinen zac.
- 230 Dese pine ende dit onghemac²³⁰
 Hevet hi leden dor Ysengrijne²³¹
 Ende ondert waerven meer dan ic hu rijme.²³²
 Ghi heeren, dinct hu dit ghenouch?
 Nochtan om meer onghevouch²³⁴
- 235 Dat hi claghet om sijn wijf,
 Die Reynaerde hevet al haer lijf²³⁶
 Ghemint; so doet hi hare.²³⁷
 Al ne makeden zijt niet mare,²³⁸
 Ic dart wel segghen over waer²³⁹
- 240 Dat langher es dan VII jaer²⁴⁰
 Dat Reynaert hevet hare trouwe.

- 217 daarna bedroog u hem met een zijde spek
 219 die u in uw bek nam
 220 *heesschede*: opeiste
 221 *in scerne*: spottend
 224 *wisse*: touwtje
 225 *Becnause*: kauw erop; *so es*: zij (d.i. het touwtje) is
 226 *waes lettelt te bet*: had er minder voordeel van
 228 *In sulker zorghen*: met zoveel moeite; *dattene*: (dan) dat hem
 230 dit leed en deze last
 231 *leden dor*: ondergaan omwille van
 232 en honderd maal vaker dan ik u vertel
 234 des te groter schandaal
 236 *al haer lijf*: (dubbelzinnig) haar leven lang, met heel haar lijf
 237 *so doet hi hare*: en hij haar
 238 al maakten zij het niet bekend
 239 ik durf voor waar te stellen
 240 *Dat*: dat het

- Omdat Haersint, die scone vrouwe,²⁴²
 Dor minne ende dor quade zede^{243 aant.}
 Reynaert sinen wille dede,²⁴⁴
 245 Wattan? So was sciere ghenesen.²⁴⁵
 Wat talen mach daeromme wesen?²⁴⁶
 Nu maket heere Cuwaert, die hase,
 Eene claghe van eere blase.²⁴⁸
 Of hi den credo niet wel en las,²⁴⁹
 250 Reynaerd, die zijn meester was,
 Mochte hi sinen clerc niet blauwen?²⁵¹
 Dat ware onrecht, entrauwen.²⁵²
 Cortoys claghet om eene worst
 Die hi verloes in eene vorst.²⁵⁴
 255 Die claghe ware bet verholen.²⁵⁵
 Ende hoerdi dat so was ghestolen?²⁵⁶
 Male quesite male perдите.²⁵⁷
 Over recht wert men qualike quite²⁵⁸
 Dat men hevet qualic ghewonnen.²⁵⁹
 260 Wie sal Reynaerde dat verjonnen²⁶⁰
 Of hi ghestolen goet ghinc an?²⁶¹
 Niemen die recht versceeden can.²⁶²
 Reynaert es een gherecht man.²⁶³

- 242 *Omdat*: aangezien
 243 uit liefde en liederlijke gewoonte
 244 *sinen wille dede*: ter wille was
 245 *Wattan*: wat dan nog; *So... ghenesen*: (dubbelzinnig) zij was er spoedig overheen, zij kwam snel klaar
 246 waarom zouden we er woorden aan vuil maken
 248 een aanklacht van een niemendal
 249 *Of*: als
 251 zou hij zijn leerling niet mogen slaan
 252 *entrauwen*: waarlijk
 254 *verloes*: (eufemistisch) verloor
 255 *ware bet verholen*: zou beter achterwege kunnen blijven
 256 *Ende... so*: u hoorde toch dat zij (d.i. de worst)
 257 krom Latijn voor 'male quaesita male perditā' (slecht verkregen dingen, slecht verloren dingen), d.i. gestolen goed gedijt niet
 258 terecht raakt men onrechtmatig kwijt
 259 dat wat men onrechtmatig verkregen heeft
 260 *verjonnen*: kwalijk nemen
 261 *ghinc an*: in beslag nam
 262 *recht versceeden can*: recht (van onrecht) onderscheiden kan
 263 *gherecht*: rechtschapen

- Sint dat die coninc sinen ban²⁶⁴
 265 Hevet gheboden ende sinen vrede,
 So weetic wel dat hi ne dede
 Dinc negheene dan of hi ware²⁶⁷
 Hermite ofte clusenare.²⁶⁸
 Naest siere huut draecht hi een hare.²⁶⁹
 270 Binnen desen naesten jare²⁷⁰
 So ne hat hi vleesch, no wilt no tam.
 Dat seidi die ghistren danen quam.²⁷²
 Malcroys hevet hi begheven,^{273 aant.}
 Sinen casteel, ende hevet upheven²⁷⁴
 275 Eene cluse daer hi leghet in.²⁷⁵
 Ander bejach no ander ghewin²⁷⁶
 So wanic wel dat hi ne hevet
 Dan karitate die men hem ghevet.²⁷⁸
 Bleec es hi ende magher van pinen.²⁷⁹
 280 Hongher, dorst, scerpe karijnen²⁸⁰
 Doghet hi voer sine zonden.²⁸¹
 Recht te desen selven stonden,²⁸²
 Doe Grimbert stont in dese tale,²⁸³
 Saghen si van berghe te dale²⁸⁴
 285 Canticler commen ghevaren,
 Ende brochte up eene bare²⁸⁶
 Eene doode hinne ende hiet Coppe,²⁸⁷
 Die Reynaert hadde bi den croppe²⁸⁸

264- sinds de koning op straffe van sancties de koningsvrede heeft geboden

267 *Dinc negheene*: niets

268 *Hermite*: kluizenaar

269 *Naest*: op; *hare*: haren boetekleed

270 *naesten*: laatste

272 dat zei iemand die er gisteren vandaan kwam

273 *begheven*: verlaten

274 *upheven*: gebouwd

275 *cluse*: kluizenaarshut

276 geen andere buit en inkomsten

278 *karitate*: aalmoezen

279 *pinen*: boetedoening

280 *scerpe karijnen*: zware kastijdingen

281 *Doghet*: ondergaat

282 juist op dat moment

283 *stont in dese tale*: aldus het woord voerde

284 *van berghe te dale*: benedenwaarts

286 *bare*: lijkbaar

287 *hinne*: hen; *ende hiet Coppe*: die C. heette

288 *croppe*: keel

De aankomst van Coppe (R: XVII recto)

- Hoeft ende hals afghebeten.
 290 Dit moeste nu de coninc weten.
 Canteclere quam voer de bare gaende,²⁹¹
 Sine vederen zeere slaende.²⁹²
 In wederzijden van der baren^{293.aant.}
 Ghinc een hane wijde mare.²⁹⁴
 295 Die een hane hiet Cantaert,
 Daer wijlen na gheheeten waert²⁹⁶
 Vrouwe Alenten goeden hane.²⁹⁷
 Die ander hiet, na minen wane,²⁹⁸
 Die goede hane Crayant,
 300 Die scoenste hane die men vant
 Tusschen Portaengen ende Polane.³⁰¹
 Elkerlijc van desen hanen
 Drouch eene berrende stallicht,³⁰³
 Dat lanc was ende richt.³⁰⁴
 305 Dat waren Coppen broeders twee,
 Die riepen: 'O wy ende wee!'
 Om haerre sustre Coppen doot
 Dreven si claghe ende jammer groot.³⁰⁸
 Pinte ende Sproete droughen die bare.
 310 Hem was te moede zware³¹⁰
 Van haerre suster die si hadden verloren.
 Men mocht arde verre horen³¹²
 Haerre tweer carminghe.³¹³
 Dus sijn si commen int ghedinghe.³¹⁴
 315 Cantieler spranc in den rijnc³¹⁵

- 291 *quam... gaende*: liep voor de lijkbaar uit
 292 hevig klapwiekend met zijn vleugels
 293 *In wederzijden*: aan weerszijden
 294 *wijde mare*: alom vermaard
 296 naar wie indertijd genoemd werd
 297 de edele haan van vrouwe A.
 298 *na minen wane*: als ik het wel heb
 301 tussen Bretagne en Polen
 303 *berrende stallicht*: brandende kaars (in een kandelaar)
 304 *richt*: recht
 308 klaagden en jammerden zij zeer
 310 zij waren diep bedroefd
 312 *arde verre*: van zeer ver
 313 het geweeklaag van hen tweeën
 314 *ghedinghe*: rechtszitting
 315 *rijnc*: kring

- Ende seide: 'Heere coninc,
 Dor God ende dor ghenade,³¹⁷
 Nu ontfaermet miere scaden³¹⁸
 Die mi Reynaert heeft ghedaen
 320 Ende minen kinderen die hier staen
 Ende seere hebben haren onwille.³²¹
 Ten ingane van aprille,^{aant.}
 Doe die winter was vergaen³²³
 Ende men siet die bloumen staen
 325 Over al die velde groene,
 Doe was ic fier ende coene³²⁶
 Van minen groten gheslachte.³²⁷
 Ic hadde jongher zonen achte³²⁸
 Ende jongher dochtren zevene,
 330 Dien wel lusten te levne,³³⁰
 Die mi Roede die vroede³³¹
 Hadde brocht tenen broede.³³²
 Si waren alle vet ende staerc
 Ende ghinghen in een scone paerc,³³⁴
 335 Dat was beloken in eenen muere.³³⁵
 Hierbinnen stoet eene scuere
 Daer vele honden toe hoorden,³³⁷
 Dat si menich dier fel scoorden.³³⁸
 Dies waren mine kindre onvervaert.³³⁹
 340 Dit benijdde dus Reynaert³⁴⁰

- 317 ter wille van God en uit goedgunstigheid
 318 *ontfaermet*: heb medelijden met
 321 en zeer bedroefd zijn
 323 *was vergaen*: voorbij was
 326 *fier ende coene*: zeer trots
 327 *gheslachte*: nageslacht
 328 *jongher zonen achte*: acht jonge zonen
 330 die levenslustig waren
 331 *Roede die vroede*: de wijze Rode
 332 *brocht tenen broede*: geschonken in één broedsel
 334 *ghinghen*: liepen rond; *paerc*: hof
 335 *beloken in*: omsloten door
 337 *toe*: bij
 338 zodat zij menig beest wreed verscheurden
 339 *Dies*: om die reden; *onvervaert*: onbevreesd
 340 R. kon het niet uitstaan

- Dat siere waren so vaste binnen³⁴¹
 Dat hire negheen conste ghewinnen.³⁴²
 Hoe dicken ghinc hi om den muere,
 Reynaert, die felle ghebuere,³⁴⁴
 345 Ende leide om ons sine laghen!³⁴⁵
 Alsene dan die honde saghen,³⁴⁶
 Liepen si na met haerre cracht.³⁴⁷
 Eene waerf wart hi up de gracht³⁴⁸
 Bi avontueren daer belopen,³⁴⁹
 350 Dat ic hem sach een deel becoepen³⁵⁰
 Sine diefte ende sinen roef,
 Dat hem die pelse zeere stoef.³⁵²
 Noch ontquam hi bi baraten.³⁵³
 Dattene God moete verwaten!³⁵⁴
 355 Doe waerwi zijns langhe quijte.³⁵⁵
 Sint quam hi als een hermitje,³⁵⁶
 Reynaerd, die mordadeghe dief,
 Ende brochte mi zeghele ende brief³⁵⁸
 Te lesene, heere coninc,
 360 Daer hu seghele ane hinc.³⁶⁰
 Doe ic die letteren began lesen,^{aant.}
 Dochte mi daeran ghescreven³⁶²
 Dat ghi haddet coninlike³⁶³
 Over alle huwen rike³⁶⁴

- 341 *siere*: zij (d.i. C. 's kinderen) er; *so vaste*: dermate veilig
 342 *ghewinnen*: grijpen
 344 *felle ghebuere*: kwaadaardige buur
 345 en probeerde ons te verschalken
 346 *Alsene*: als hem
 347 achtervolgden zij hem allen (of: uit alle macht)
 348 op een keer werd hij in de greppel (of: sloot)
 349 per toeval achterhaald
 350 *Dat*: zodat; *een deel becoepen*: enigszins betaald gezet krijgen
 352 omdat zijn haren in het rond vlogen
 353 niettemin ontkwam hij door een list
 354 moge God hem verdoemen
 355 toen hadden we lange tijd geen last van hem
 356 *Sint*: daarna; *hermitje*: kluizenaar
 358 *zeghele ende brief*: een gezegelde brief
 360 *Daer*: waar
 362 meende ik dat er stond
 363 *coninlike*: uit kracht van uw koninklijke macht
 364 in uw gehele rijk

De vos als kluizenaar (R: XVIII verso)

- 365 Alle dieren gheboden vrede³⁶⁵
 Ende oec allen voghelen mede.
 Oec brochte hi mi ander niemare³⁶⁷
 Ende seide dat hi ware³⁶⁸⁻
 Een begheven clusenare
- 370 Ende hi hadde ghedaen vele zware³⁷⁰
 Voer sine zonden meneghe pine.³⁷¹
 Hi toechde mi palster ende slavine,³⁷²
 Die hi brochte van der Elmare,^{373 aant.}
 Daeronder eene scerpe hare.³⁷⁴
- 375 Doe sprac hi: 'Heere Cantecleer,
 Nu mooghdi wel vorwaertmeer³⁷⁶
 Van mi sonder hoede leven.³⁷⁷
 Ic hebbe bi der stolen vergheven^{378 aant.}
 Al vleesch ende vleesch smout.³⁷⁹
- 380 Ic bem voertmeer so hout,³⁸⁰
 Ic moet miere zielen telen.³⁸¹
 Gode willic hu bevelen,³⁸²
 Ic ga daer ic hebbe te doene.³⁸³
 Ic hebbe middach ende noene^{384- aant.}
- 385 Ende priemen te segghene van den daghe.'
 Doe nam hi neven eere haghe³⁸⁶

- 365 *gheboden vrede*: vrede (d.i. het verbod om geweld te gebruiken) opgelegd had
 367 *niemare*: nieuws
 368- en zei dat hij bij een kluizenaarsorde was ingetreden
 370 *vele zware*: hele zware (te verbinden met *meneghe pine*)
 371 *meneghe pine*: talrijke boetedoeningen
 372 hij toonde mij pelgrimsstaf en pelgrimsmantel
 373 *van der Elmare*: uit (de proosdij) E
 374 eronder (onder de mantel) een ruwharen boetekleed
 376 *mooghdi*: kunt u; *vorwaertmeer*: voortaan
 377 leven zonder voor mij op uw hoede te zijn
 378 *hebbe... vergheven*: heb op de stola afstand gedaan van
 379 *vleesch smout*: (dierlijk) vet
 380 *voertmeer so hout*: nu zo oud
 381 *miere zielen telen*: voor mijn ziel(enheil) zorgen
 382 ik beveel u in Gods hoede aan
 383 ik ga waar de plicht mij roept
 384- ik moet de gebeden van de sext (het middaguur), de noon (drie uur 's middags) en de priem
 (zes uur 's ochtends) nog opzeggen
 386 *neven eere haghe*: langs een heg

- Sinen wech; te dien ghesceede³⁸⁷
 Ghinc hi lesen sinen crede.³⁸⁸
 Ic wart blide ende onvervaert
 390 Ende ghinc te minen kindren waert
 Ende was so wel al sonder hoede³⁹¹
 Dat ic al met minen broede
 Sonder zorghe ghinc buten muere.
 Daer gheviel mi quade avontuere,³⁹⁴
 395 Want Reynaert, die felle saghe,³⁹⁵
 Was ghecropen dor de haghe
 Ende hadde ons die porte ondergaen.³⁹⁷
 Doe wart miere kindre saen
 Een ghepronden hutten ghetale,³⁹⁹
 400 Dat leide Reynaert in sine male.⁴⁰⁰
 Quade avontuere mi doe nakede,⁴⁰¹
 Want sint dat hise smakede
 In sinen ghierighen mont,⁴⁰³
 Ne conste ons wachtre no onse hont
 405 No bewachten no bescaermen.⁴⁰⁵
 Heere, dat laet hu ontfaermen:⁴⁰⁶
 Reynaert leide sine laghe⁴⁰⁷
 Beede bi nachte ende bi daghe
 Ende roefde emmer mine kindre.⁴⁰⁹
 410 So vele es tghetal nu mindre
 Dant ghewone was te zine⁴¹¹
 Dat die xv kindre mine

- 387 *te dien ghesceede*: bij dat afscheid
 388 *lesen*: opzeggen
 391 *so... hoede*: zozeer onbezorgd
 394 toen overkwam mij een groot ongeluk
 395 *saghe*: ellendeling
 397 en had ons (de weg naar) de poort afgesneden
 399 *ghepronden*: weggenomen; *hutten ghetale*: uit het totaal (d.i. het broedsel)
 400 *male*: maag
 401 onheil stond mij daarna te wachten
 403 *ghierighen*: gulzige
 405 bewaken noch beschermen.
 406 *dat... ontfaermen*: moge het volgende uw medelijden opwekken
 407 *leide sine laghe*: legde zijn hinderlagen
 409 *emmer*: telkens weer
 411 dan het placht te zijn

- Sijn ghedeghen al tote vieren,⁴¹³
 So zuver heefse die onghiere⁴¹⁴
 415 Reynaert in sinen mont verslonden.
 Noch ghistren wart hem metten honden^{416-aant.}
 Ontjaghet Coppe die mare,
 Die hier legghet up dese bare.
 Dit claghic hu met groeten zeere.⁴¹⁹
 420 Ontfaremt hu mijns, wel soete heere!⁴²⁰
 Die coninc sprac: 'Grimbeert die das,
 Hu oem, die clusenare was,
 Hi hevet ghedaen so goede carine,⁴²³
 Levic een jaer, het sal hem scinen!⁴²⁴
 425 Nu hoert hier, Canticleer,
 Wat sal der talen meer?⁴²⁶
 Hu dochter legghet al hier verslegghen.⁴²⁷
 God moet haerre zielen pleghen.⁴²⁸
 Wi ne moghense niet langher houden⁴²⁹
 430 - God moeder al ghewouden -⁴³⁰
 Ende sullen onse vygelyen zinghen.⁴³¹
 Daerna sullen wise bringhen,⁴³²
 Den lichame, ter eerden met eeren.
 Dan sullen wi met desen heeren
 435 Ons beraden ende bespreken
 Hoe wi best ghewreken⁴³⁶
 An Reynaerde dese moort. ?

- 413 *ghedeghen*: geslonken
 414 *zuver*: volledig; *onghiere*: misdadige (bepaling bij R., 415)
 416- *wart... mare*: pakten de honden hem de vermaarde C. af
 419 *zeere*: verdriet
 420 *wel soete*: weledele
 423 heeft zo streng gevestigd
 424 heb ik tijd van leven, dan zal hij het merken (nl. dat hij zogenaamd gevestigd heeft)
 426 wat baten woorden verder
 427 *verslegghen*: gedood
 428 moge God zich over haar ziel ontfermen
 429 *moghense*: kunnen haar (d.i. de ziel); *houden*: bij ons houden
 430 moge God over haar (ziel) beschikken
 431 *vygelyen zinghen*: lijkdienst houden
 432 *wise*: wij haar (d.i. het lichaam, 433)
 436 *best ghewreken*: het beste vergelden

De vigilie voor Coppe (R: XXI recto)

- Doe hi ghesprac dese woort,^{438 aant.}
 Beval hi jonghe ende houden
 440 Dat si vygelyen zinghen souden.
 Dat hi gheboet, was sciere ghedaen.⁴⁴¹
 Doe mochte men horen aneslaen⁴⁴²
 Ende beghinnen harde ho⁴⁴³
 Dat placebo domino⁴⁴⁴
 445 Ende die verse die daertoe horen.⁴⁴⁵
 Ic seit oec in waren worden,^{446 aant.}
 Ne ware oec ware ons te lanc,⁴⁴⁷
 Wie daer der zielen vers zanc⁴⁴⁸
 Ende wie die zielen lesse las.⁴⁴⁹
 450 Doe die vygelye ghehent was,
 Doe leide men Coppin in dat graf,
 Dat bi engiene ghemaect was,⁴⁵²
 Onder die linde in een gras.⁴⁵³
 Van maerbersteene slecht was⁴⁵⁴⁻
 456 Die saerc die daerup lach.
 455 Die letteren die men daeran sach,⁴⁵⁵
 Deden an tgraf bekinnen⁴⁵⁷
 Wie daer lach begraven binnen.
 Dus spraken die boucstave⁴⁵⁹
 460 An den zaerc up den grave:
 ‘Hier legghet Coppe begraven,

- 438 *ghesprac*: gesproken had
 441 *Dat*: hetgeen; *sciere*: direct
 442 *aneslaen*: aanheffen
 443 *harde ho*: zeer luid
 444 de beginwoorden van de lijkdienst
 445 *verse*: teksten
 446 ik zou ook zeker verteld hebben
 447 als het niet te lang zou duren
 448 *der zielen vers zanc*: de antifonen zong
 449 *die zielen lesse las*: de schriftlezing verzorgde
 452 *bi engiene*: kunstig
 453 *gras*: grasveld
 454- *Van... lach*: van gepolijst marmer was de grafsteen
 455 *Die letteren*: het opschrift; *daeran*: daarop
 457 maakten bij het graf duidelijk
 459 *Dus*: aldus; *boucstave*: letters

- Die so wale conste scraven,⁴⁶²
 Die Reynaert die vos verbeet⁴⁶³
 Ende haren gheslachte was te wreet.⁴⁶⁴
 465 Nu leghet Coppe onder mouden.⁴⁶⁵
 Die coninc sprac tsinen houden^{466 aant.}
 Dat si hem alle bespraken,⁴⁶⁷
 Hoe si alrebest ghewraken⁴⁶⁸
 Dese groete overdade.⁴⁶⁹
 470 Doe waren si alle te rade⁴⁷⁰
 Dat si daer den coninc rieden,⁴⁷¹
 Dat hine dan soude ombieden⁴⁷²
 Dat hi te hove soude comen,
 No dor scaden no dor vromen⁴⁷⁴⁻
 475 Ne lette, hi ne quame int ghedinghe,
 Ende men Brune van dien dinghe⁴⁷⁶
 Die bodscap soude laden.⁴⁷⁷
 Dies was die coninc sciere beraden,⁴⁷⁸
 Dat hi dus sprac te Bruun den beere:⁴⁷⁹
 480 'Heere Bruun, dit segghic voer dit heere,⁴⁸⁰
 Dat ghi dese bodscap doet.
 Oec biddic hu dat ghi zijt vroet,⁴⁸²
 Dat ghi hu wacht van baraet;⁴⁸³
 Reynaert es fel ende quaet.⁴⁸⁴

- 462 *wale conste scraven*: goed kon scharrelen
 463 *verbeet*: doodbeet
 464 en haar familie veel leed berokkende
 465 *onder mouden*: onder de grond
 466 *tsinen houden*: tot zijn raadsliden
 467 *hem alle bespraken*: met elkaar moesten overleggen
 468 *ghewraken*: zouden kunnen wreken
 469 *overdade*: misdaad
 470 *alle te rade*: eenstemmig van oordeel
 471 *rieden*: de raad gaven
 472 dat hij hem (d.i. R.) moest gelasten
 474- zonder dat na- of voordeel zou verhinderen dat hij naar het rechtsgeding kwam
 476 *van dien dinghe*: ten aanzien van deze zaak
 477 met de boodschap moest belasten
 478 hierover kwam de koning snel tot een besluit
 479 *Dat*: zodat
 480 *heere*: verzamelde volk
 482 *biddic hu*: dring ik er bij u op aan; *vroet*: wijs
 483 dat u zich hoedt voor list
 484 *fel ende quaet*: boosaardig en slecht

- 485 Hi sal hu smeeken ende lieghen.⁴⁸⁵
 Mach hi, hi sal hu bedrieghen⁴⁸⁶
 Met valschen woorden ende met sconen.⁴⁸⁷
 Mach hi, bi Gode, hi sal hu honen.⁴⁸⁸
 ‘Heere,’ seit hi, ‘laet hu castyen!’⁴⁸⁹
- 490 So moete mi God vermalendyen⁴⁹⁰
 Of mi Reynaert so sal honen,⁴⁹¹
 Inne saelt hem wederlonen,⁴⁹²
 Dat hijs an den dulsten zi.⁴⁹³
 Nu ne zorghet niet om mi.’
- 495 Nu neemt hi orlof ende hi sal naken^{495.aant.}
 Daer hi zeere sal mesraken.⁴⁹⁶

Eerste indaging^{aant.}

- Nu es Brune up die vaert⁴⁹⁷
 Ende hevet in ziere herten onwaert⁴⁹⁸
 Ende het dochte hem overdaet⁴⁹⁹
- 500 Dat yement soude sijn so quaet
 Ende dat hem Reynaert hoenen soude.
 Dort doncker van eenen woude^{aant.}
 Quam hi gheloepen dor eene wostine⁵⁰³
 Daer Reynaert hadde de pade sine
- 505 Gheslegghen crom ende menichfoude,⁵⁰⁵
 Also als hi hutten woude⁵⁰⁶
 Hadde gheloepen om sijn bejach.⁵⁰⁷
 Beneden der woestinen lach⁵⁰⁸

- 485 *smeeken*: vleien; *lieghen*: voorliegen
 486 *Mach hi*: krijgt hij de gelegenheid
 487 *sconen*: mooie (woorden)
 488 *honen*: te schande maken
 489 *laet hu castyen*: stop uw vermaningen
 490 *moge God mij vervloeken*
 491 *Of*: indien
 492 *dat ik het hem niet betaald zal zetten*
 493 *zodat hij aan het kortste eind zal trekken*
 495 *orlof*: afscheid; *naken*: (ergens) komen
 496 *waar het hem slecht zal vergaan*
 497 *up die vaert*: onderweg
 498 *en (hij) acht het onaannemelijk*
 499 *en het leek hem overdreven*
 503 *dor*: en door; *wostine*: woeste streek
 505 *Gheslegghen*: gebaand
 506 *Also als*: telkens als
 507 *om sijn bejach*: om te jagen
 508 *Beneden*: voorbij

- Een berch oech ende lanc.⁵⁰⁹
 510 Daer moeste Bruun sinen ganc⁵¹⁰⁻
 Te middewaerde over maken,
 Sal hi te Manpertus gheraken.^{512.aant.}
 Reynaerd hadde so menich huus,
 Maer die casteel Manpertus
 515 Dat was die beste van sinen borghen.⁵¹⁵
 Daer trac hi in als hi in zorghen
 Ende in noede was bevaen.⁵¹⁷
 Nu es Brune die beere ghegaen
 Dat hi te Manpertuus es comen,
 520 Daer hi de porte hevet vernomen⁵²⁰
 Daer Reynaerd hute plach te gane.
 Doe ghinc hi voer die barbecane⁵²²
 Sitten over sinen staert⁵²³
 Ende sprac: 'Sidi in huus, Reynaert?
 525 Ic bem Bruun, des coninx bode.⁵²⁵
 Die hevet ghezworen bi sinen Gode,⁵²⁶
 Ne comdi niet ten ghedinghe⁵²⁷
 Ende ic hu niet voer mi bringhe,⁵²⁸
 Recht te nemene ende te ghevene⁵²⁹
 530 Ende in vreden voert te levne,⁵³⁰
 Hi doet hu breken ende raden.⁵³¹
 Reynaerd, doet dat ic hu rade
 Ende gaet met mi te hove waert.[?]
 Dit verhoerde al nu Reynaert,⁵³⁴

- 509 *oech ende lanc*: hoog en uitgestrekt
 510- die moest B. dwars oversteken
 512 *gheraken*: komen
 515 *borghen*: burchten
 517 *noede was bevaen*: nood verkeerde
 520 *vernomen*: gezien
 522 *barbecane*: versperring (d.i. verdedigingswerk voor het kasteel)
 523 *over*: op
 525 *bem*: ben
 526 *Die*: nl. de koning
 527 *Ne comdi niet*: als u niet komt
 528 *voer mi*: met mij mee
 529 om u aan het gerecht te onderwerpen
 530 *voert*: verder
 531 dan zal hij u laten radbraken (d.i. hem de beenderen breken en vervolgens op een rad plaatsen)
 534 *verhoerde*: vernam

- 535 Die voer in sine poerte lach,⁵³⁵
 Daer hi vele te ligghene plach⁵³⁶
 Dor waremhede van der zonnen.⁵³⁷
 Bi der tale die Bruun heeft begonnen
 Bekenden althant Reynaert⁵³⁹
- 540 Ende tart bet te dale waert⁵⁴⁰
 In sine donckerste haghedochte.⁵⁴¹
 Menichfout was zijn ghedochte⁵⁴²⁻
 Hoe hi vonde sulken raet
 Daer hi Bruun, den fellen vraet,⁵⁴⁴
- 545 Te scherme mede mochte driven⁵⁴⁵
 Ende selve bi ziere eeren bliven.⁵⁴⁶
 Doe sprac Reynaert over lanc.^{547.aant.}
 ‘Huwes goets raets hebbet danc,⁵⁴⁸
 Heere Bruun, wel soete vrient.
- 550 Hi hevet hu qualic ghedient⁵⁵⁰
 Die hu beriet desen ganc⁵⁵¹
 Ende hu desen berch lanc
 Over te loepene dede bestaen.⁵⁵³
 Ic soude te hove sijn ghegaen,
- 555 Al haddet ghi mi niet gheraden,
 Maer mi es den buuc so gheladen⁵⁵⁶
 Ende in so utermaten wijse⁵⁵⁷
 Met eere vremder nieuwer spise,⁵⁵⁸
 Ic vruchte in sal niet moghen gaen.⁵⁵⁹

- 535 die in het voorste gedeelte van zijn toegang lag
 536 *vele*: vaak
 537 *Dor waremhede*: vanwege de warmte
 539 herkende R. hem direct
 540 en trok zich meer terug
 541 *haghedochte*: deel van zijn hol
 542- hij dacht diep na om een plan te bedenken
 544 *fallen vraet*: enorme gulzigaard
 545 mee te pakken kon nemen
 546 zonder zijn eigen eer te verliezen
 547 *over lanc*: na een hele tijd
 548 hartelijk dank voor uw goede raad
 550 *qualic ghedient*: een slechte dienst bewezen
 551 *beriet desen ganc*: deze tocht aanried
 553 liet oversteken
 556 *mi... gheladen*: ik zit zo vol
 557 en op zo'n extreme manier
 558 *eere*: een of andere
 559 *Ic... niet*: dat ik vrees dat ik niet zal

- 560 Inne mach sitten no ghestaen;
 Ic bem so utermaten zat.⁵⁶¹
 ‘Reynaert, wat haetstu, wat?’⁵⁶²
 ‘Heere Brune, ic hat crancke have.⁵⁶³
 Arem man dannes gheen grave,⁵⁶⁴
- 565 Dat mooghdi bi mi wel weten.⁵⁶⁵
 Wi aerme liede, wi moeten heten,
 Hadden wijs raet, dat wi node haten.⁵⁶⁷
 Goeder versscher honichraten
 Hebbic couver arde groet.⁵⁶⁹
- 570 Die moetic heten dor den noet,⁵⁷⁰
 Als ic hel niet mach ghewinnen.⁵⁷¹
 Nochtan als icse hebbe binnen,⁵⁷²
 Hebbicker af pine ende onghemac.⁵⁷³
 Dit hoerde Brune ende sprac:
- 575 ‘Helpe, lieve vos Reynaert,
 Hebdi honich dus onwaert?’⁵⁷⁶
 Honich es een soete spijse
 Die ic voer alle gherechten prijse⁵⁷⁸
 Ende voer alle gherechten minne.
- 580 Reynaerd, helpt mi dat ics ghewinne.⁵⁸⁰
 Edele Reynaert, soete neve,⁵⁸¹
 Also langhe als ic sal leven
 Willic hu daeromme minnen.
 Reynaerd, helpt mi dat ics ghewinne.’
- 585 ‘Ghewinnen, Bruun? Ghi hout hu spot!’⁵⁸⁵

561 *zat*: vol

562 *haetstu*: (*du*: aanspreekvorm 2e persoon enkelvoud) heb je gegeten

563 *hat crancke have*: at waardeloos voedsel

564 een arm man is geen graaf

565 dat kunt u aan mij wel zien

567 hetgeen we niet zouden eten als we er iets op wisten

569 *couver arde groet*: in grote voorraad

570 *dor den noet*: uit noodzaak

571 *hel niet*: niets anders

572 maar als ik ze (d.i. de honingraten) op heb

573 voel ik me beroerd

576 veracht u honing zozeer

578 *voer*: boven

580 *ics ghewinne*: ik het krijg

581 *neve*: neef (geen aanduiding van verwantschap, maar ten teken van vriendschappelijke gezindheid)

585 *Ghi... spot*: u drijft de spot met mij

- ‘In doe, Reynaert, so waer ic zot,⁵⁸⁶
 Hildic spot met hu, neen ic niet.’
 Reynaert sprac: ‘Bruun, mochtijts yet?’⁵⁸⁸
 Of ghi honich moghet heten,
 590 Bi huwer trauwen, laet mi weten.⁵⁹⁰
 Mochtijts yet, ic souts hu saden.⁵⁹¹
 Ic saels hu so vele beraden,⁵⁹²
 Ghi ne hatet niet met hu tienen,
 Waendic hu hulde daermet verdienen.⁵⁹⁴
 595 ‘Met mi tienen? Hoe mach dat wesen?
 Reynaert, hout huwen mont van desen⁵⁹⁶
 Ende sijts seker ende ghewes.⁵⁹⁷
 Haddic al thonich dat nu es
 Tusschen hier ende Portegale,
 600 Ic haet al up teenen male.⁶⁰⁰
 Reynaerd sprac: ‘Bruun, wat sechdi?
 Een dorper, heet Lamfroit, woent hier bi,⁶⁰²
 Hevet honich so vele te waren,⁶⁰³
 Ghi ne hatet niet in VII jaren.
 605 Dat soudic hu gheven in hu ghewout,⁶⁰⁵
 Heere Brune, wildi mi wesen hout⁶⁰⁶⁻
 Ende voer mi dinghen te hove.’
 Doe quam Brune ende ghinc gheloven⁶⁰⁸
 Ende sekerde Reynaerde dat,⁶⁰⁹
 610 Wildine honichs maken zat⁶¹⁰

586 *In doe*: dat doe ik niet

588 *mochtijts yet*: wilt u er iets van

590 *Bi huwer trauwen*: op uw erewoord

591 *ic... saden*: ik zou u ermee verzadigen

592 *beraden*: geven

594 als ik uw steun daarmee zou kunnen krijgen

596 *hout... desen*: zwijg hierover

597 en wees ervan overtuigd

600 *haet*: at het; *teenen male*: in één keer

602 *dorper*: dorpsbewoner; *hier bi*: in de buurt

603 *te waren*: echt waar

605 *ghewout*: bezit

606- *wildi... dinghen*: als u zich met mij zou willen verbinden en voor mij zou willen pleiten

608 toen legde B. een belofte af

609 *sekerde*: beloofde

610 *Wildine*: wilde hij hem; *honichs maken zat*: met honing verzadigen

- Des hi cume ombiten sal -⁶¹¹
 Hi wilde wesen overal⁶¹²
 Ghestade vrient ende goet gheselle.⁶¹³
 Hieromme louch Reynaert die felle⁶¹⁴
 615 Ende sprac: 'Bruun, heelt mare,⁶¹⁵
 Verghave God dat mi nu ware⁶¹⁶⁻
 Also bereet een goet gheval
 Also hu dit honich wesen sal,
 Al wildijs hebben VII hamen.⁶¹⁹
 620 Dese woort sijn hem bequame,⁶²⁰
 Bruun, ende daden hem so sochte,⁶²¹
 Hi louch dat hi nemmee ne mochte.⁶²²
 Doe peinsde Reynaerd daer hi stoet.⁶²³
 'Bruun, es mine avonture goet,⁶²⁴
 625 Ic wane hu daer noch heden laten⁶²⁵
 Daer ghi sult lachen te maten.⁶²⁶
 Na dit peinsen ghinc Reynaert huut⁶²⁷
 Ende sprac al overluut:⁶²⁸
 'Oem Bruun, gheselle, willecome!⁶²⁹
 630 Het staet so: suldi hebben vrome,⁶³⁰
 Hier ne mach zijn gheen langher staen.⁶³¹
 Volghet mi, ic sal voeren gaen.
 Wi houden desen crommen pat.⁶³³

611 waar hij nauwelijks een hap van zal proeven (d.i. hij zal helemaal niets eten)

612 *overal*: ten alle tijden

613 *Ghestade*: trouwe

614 *louch*: lachte

615 *heelt mare*: beroemde held

616- schonk God mij maar evenveel geluk

619 *hamen*: (grote) vaten

620 *sijn hem bequame*: bevallen hem

621 *daden... sochte*: waren hem zo aangenaam

622 *dat... mochte*: tot hij niet meer kon

623 *peinsde*: dacht; *daer hi stoet*: intussen

624 *es... goet*: zit het me mee

625 *wane*: denk; *laten*: achter te laten

626 *sult... maten*: weinig (d.i. helemaal niet) zult lachen

627 *huut*: naar buiten

628 *al overluut*: hardop (tegenstelling met *peinsde*, 623)

629 *Oem*: oom, vgl. 581

630 *suldi hebben vrome*: wilt u profiteren

631 dan moeten we hier niet blijven

633 *crommen pat*: (ook figuurlijk) pad van de ondeugd

- Ghi sult noch heden werden zat,
 635 Saelt na minen wille gaen.⁶³⁵
 Ghi sult noch heden hebben sonder waen⁶³⁶
 Also vele als ghi moghet ghedraghen.⁶³⁷
 Reynaert meende van groten slaghen;
 Dit was dat hi hem beriet.⁶³⁹
 640 Die keytijf Bruun ne wiste niet⁶⁴⁰
 Waer hem Reynaerd die tale keerde,⁶⁴¹
 Die hem honich stelen leerde
 Dat hi wel seere sal becoepen.⁶⁴³
 Al sprekende quam dus gheloopen
 645 Reynaert met sinen gheselle Brune
 Tote Lamfroits bi den tune.⁶⁴⁶
 Wildi horen van Lamfreyde?
 Dat was, eist waer so men mi seide,
 Een temmerman van goeden love,⁶⁴⁹
 650 Ende hadde bi sinen hove⁶⁵⁰
 Eene eecke brocht hutten woude⁶⁵¹
 Die hi ontwee clieven soude⁶⁵²
 Ende hadde twee wegghen daerin gheslegghen,⁶⁵³
 Also temmermans noch pleghen.
 655 Die eecke was ontdaen wel wijde.⁶⁵⁵
 Des was Reynaert arde blide.
 Te Brunen sprac hi ende louch.⁶⁵⁷
 ‘Siet hier hu grote ghevouch,⁶⁵⁸

- 635 als het gaat zoals ik wil
 636 *sonder waen*: waarlijk
 637 zoveel als u kunt verdragen
 639 *dat hi hem beriet*: wat hij met hem voorhad
 640 *keytijf*: stommeling
 641 hoe R.'s woorden bedoeld waren
 643 die hij duur zal betalen
 646 tot L.'s (huis) bij de omheining
 649 een gewaardeerde timmerman
 650 *bi sinen hove*: naar zijn erf
 651 *eecke*: eik
 652 *ontwee clieven soude*: in tweeën wilde splijten
 653 *wegghen*: wiggen
 655 *was... wijde*: was zeer wijd opengespleten
 657 *sprac... louch*: zei hij lachend
 658 *hu grote ghevouch*: waarnaar u zo hevig verlangt

Bruun in de eik (R: XXX verso)

- Brune, ende nemet wel goem.⁶⁵⁹
 660 Hier in desen selven boem
 Es honichs utermaten vele.
 Prouft of ghijs in huwe kele⁶⁶²
 Ende in huwen buuc moghet bringhen.
 Nochtan suldi hu selven dwinghen.⁶⁶⁴
 665 Al dincket hu goet die honichraten,
 Hetet te zeden ende te maten,⁶⁶⁶
 Dat ghi hu selven niet verdervet.⁶⁶⁷
 Ic ware ontheert ende onthervet,⁶⁶⁸
 Wel soete oem, mesquame hu yet.⁶⁶⁹
 670 Brune sprac: 'Reynaert, ne sorghet niet.
 Waendi dat ic bem onvroet?⁶⁷¹
 Mate es tallen spele goet.^{672_aant.}
 'Ghi secht waer,' sprac Reynaerd,
 'Waeromme bem ic oec vervaert?⁶⁷⁴
 675 Gaet toe ende crupet daerin.⁶⁷⁵
 Reynaert peinsde om zijn ghewin⁶⁷⁶
 Ende Brune liet hem so verdoren⁶⁷⁷
 Dat hi thoeft over die horen⁶⁷⁸
 Ende die twee voedere voete instac.⁶⁷⁹
 680 Ende Reynaert poghede dat hi brac⁶⁸⁰
 Die wegghen beede huter eecken,
 Die daer te voren ghinc so smeeken.⁶⁸²
 Bruun bleef ghevanghen in den boem.

- 659 *nemet wel goem*: let goed op
 662 *Prouft*: probeer
 664 maar u moet zich beheersen
 666 eet fatsoenlijk en met mate
 667 opdat u zich geen ongeluk bezorgt (d.i. ziek wordt)
 668 *ontheert ende onthervet*: te schande gemaakt
 669 *mesquame hu yet*: als u iets zou overkomen
 671 denkt u dat ik hersenloos ben
 672 (spreekwoord) alles met mate
 674 *vervaert*: bevreesd
 675 *Gaet toe*: ga erheen
 676 *peinsde om zijn ghewin*: dacht aan zijn succes
 677 *verdoren*: belazeren
 678 *over die horen*: tot voorbij de oren
 679 *voedere voete*: voorpoten
 680 *poghede dat hi brac*: deed zijn best om te trekken
 682 (bijzin bij *Reynaert*, 680) die eerder aan het vleien was

- Nu hevet de neve sinen oem
 685 In boesheden bracht met sulker achte⁶⁸⁵
 Dat hi met liste no met crachte⁶⁸⁶
 In gheere wijs ne can ontgaen⁶⁸⁷
 Ende bi den hoofde staet ghevaen.
 Wat raeddi Brunen te doene?
 690 Dat hi was sterc ende coene⁶⁹⁰
 Sal hem niet ghehelpen moghen.
 Hi sach wel, hi was bedroghen.
 Hi began briesschen ende dulen.⁶⁹³
 Hi was ghegrepen bi zier mulen
 695 So vaste ende bi den voeten voren,
 Al dat hi pijnde, was verloren.⁶⁹⁶
 Hi ne waende nemmermeer ontgaen.
 Van verren was Reynaert ghestaen
 Ende sach commen Lamfreyde,
 700 Die up sinen hals brochte beide⁷⁰⁰⁷⁰⁰⁻
 Een scaerpe haex ende eene baerde.
 Hier mooghdi horen van Reynaerde,
 Hoe hi sinen oem ghinc rampineeren.⁷⁰³
 ‘Oem Brune, vaste gaet mineeren!’⁷⁰⁴
 705 Hier comt Lamfroyt ende sal hu scijncken.^{705 aant.}
 Haddi gheten, so soudi drineken!’⁷⁰⁶
 Na der talen so ghinc Reynaert
 Weder te sinen casteele waert,
 Sonder orlof, ende mettien⁷⁰⁹
 710 Hevet Lamfroyt den beere versien⁷¹⁰

- 685 in de problemen gebracht met zo'n raffinement
 686 *no met crachte*: noch met geweld
 687 *gheere*: generlei; *ontgaen*: ontsnappen
 690 *coene*: dapper
 693 *dulen*: grommen
 696 alle moeite was vergeefs
 700 *hals*: nek
 700- *beide... baerde*: zowel een scherpe timmerbijl als een strijdbijl
 703 *rampineeren*: bespotten
 704 *vaste gaet mineeren*: eet flink door
 705 *scijncken*: drank inschenken
 706 na het eten moet u toch drinken
 709 *Sonder orlof*: zonder afscheid te nemen
 710 *versien*: opgemerkt

- Ende vernam dat hi was ghevaen.⁷¹¹
 Doe ne was daer gheen langher staen.⁷¹²
 Hi liep wech metter haest
 Daer hi die hulpe wiste naest,⁷¹⁴
 715 Daer dat naeste dorp stont,
 Ende dede hem allen cont⁷¹⁶
 Dat daer stont ghevaen een beere.
 Doe volchde hem een mekel heere:⁷¹⁸
 Int dorp ne bleef man no wijf.
 720 Den beere te nemene sijn lijf⁷²⁰
 Liept al dat loepen mochte.⁷²¹
 Sulc was die eenen bessem brochte,^{722.aant.}
 Sulc eenen vleghel, sulc een rake,⁷²³
 Sulc quam gheloepen met eenen stake,⁷²⁴
 725 So si quamen van haren werke.⁷²⁵
 Selve die pape van der kerke⁷²⁶
 Brochte eenen cruusstaf,⁷²⁷
 Die hem de coster noede gaf.⁷²⁸
 Die coster drouch eene vane⁷²⁹
 730 Mede te stekene ende te slane.⁷³⁰
 Des spapen wijf, vrouwe Julocke,^{aant.}
 Quam gheloepen met haren rocke,⁷³²
 Daer so omme hadde ghesponnen.⁷³³
 Voer hem allen quam gheronnen⁷³⁴
 735 Lamfroyt met eere scerper haex.
 Al hadde Brune lettelt ghemaex,⁷³⁶

- 711 *vernam*: zag
 712 toen aarzelde hij niet
 714 *naest*: het dichtste bij
 716 en vertelde iedereen
 718 *een mekel heere*: een groot leger
 720 om de beer te doden
 721 liep al wat lopen kon
 722 iemand bracht een bezem
 723 *vleghel*: dorsvlegel; *rake*: mestvork
 724 *stake*: stok
 725 *So*: zoals
 726 *Selve*: zelfs; *pape*: pastoor
 727 *cruusstaf*: kruisstaf (d.i. lange staf met een crucifix erbovenop)
 728 *noede*: met tegenzin
 729 *vane*: kerkvaandel
 730 *Mede*: om mee
 732 *rocke*: spinrokken
 733 dat ze bij het spinnen gebruikt had
 734 *gheronnen*: gehold
 736 al had B. het niet erg naar zijn zin

- Hi ontsach meer ongheval⁷³⁷
 Ende sette al jeghen al,⁷³⁸
 Doe hi dat gheruchte hoorde.⁷³⁹
 740 Hi spranc up sodat hem scorde⁷⁴⁰
 Van sinen aensichte al die huut.⁷⁴¹
 Al brochte Brune dat hoeft huut
 Met aerbeide ende met pinen,⁷⁴³
 Nochtan liet hi daer van den zinen⁷⁴⁴⁻
 745 Eene oere ende beede sine lier.⁷⁴⁵
 Nye maecte God so leelic dier!⁷⁴⁶
 Hoe mochte hi zeerre sijn mesrocht?⁷⁴⁷
 Al haddi thoeft hutebrocht,
 Eer hi die voete conde ghewinnen⁷⁴⁹
 750 Blevet alle die claeuwen binnen
 Ende sine twee anscoen beede.⁷⁵¹
 Dus gherochte hi huut met leede.⁷⁵²
 Hoe mochte hi zijn ontheert meer?
 Die voete waren hem so zeer⁷⁵⁴
 755 Dat hi tloepen niet conste ghedoghen.⁷⁵⁵
 Dat bloet liep hem over die hoghen,
 Dat hi niet wel conste ghesien.⁷⁵⁷
 Hi ne dorste bliven no vlien.⁷⁵⁸
 Hi sach suut onder die zonne⁷⁵⁹
 760 Lamfroyt commen gheronnen;
 Daerna die priester, die heere,
 Hi quam gheloepen vele zeere,⁷⁶²

737 *ontsach meer ongheval*: vreesde meer ongeluk

738 *al jeghen al*: alles op alles

739 *gheruchte*: lawaai

740 *scorde*: scheurde

741 *aensichte*: gezicht

743 met zeer veel moeite

744- *van... oere*: een van zijn oren

745 *lier*: wangen

746 *Nye*: nooit

747 hoe kon hij er erger aan toe zijn

749 voordat hij zijn poten vrij had

751 *twee anscoen beede*: twee handschoenen (d.i. de huid van zijn poten)

752 zo kwam hij met pijn vrij

754 *zeer*: pijnlijk

755 *ghedoghen*: verdragen

757 *Dat*: zodat

758 hij durfde te blijven noch te vluchten (d.i. bleef als verlamd staan)

759 *suut*: vanuit het zuiden

762 *vele zeere*: erg hard

- Daerna die coster metter vane;
 Daerna aile die prochiane,
 765 Die houde lieden metten jonghen.
 Daerna quam up haren stap ghespronghen⁷⁶⁶
 Sulke quene die van houden⁷⁶⁷
 Cume eenen tant hadde behouden.⁷⁶⁸
 Wie so wille, wachte hem dies.⁷⁶⁹
 770 Die scade hevet of verlies⁷⁷⁰
 Ende groet ongheval,
 Over hem so willet al.⁷⁷²
 Dit sceen arem man Brunen wel.⁷⁷³
 Sulc dreechdem nu an sijn vel⁷⁷⁴
 775 Die des ghesweghen hadde stille,⁷⁷⁵
 Hadde Bruun ghestaen tsinen wille.⁷⁷⁶
 Dit was beneden eere riviere^{777 aant.}
 Dat Brune, onsalichst alre diere,
 Van meneghen dorper was beringhet.⁷⁷⁹
 780 Doe was daer lettel ghedinghet.⁷⁸⁰
 Hem naecte groet onghemac:⁷⁸¹
 Die een slouch, die ander stac,
 Die een slouch, die ander warp.
 Lamfroyt was hem alrescaerpst.⁷⁸⁴
 785 Een hiet Lottram Lancvoet,
 Hi drouch eenen verhoernden cloet⁷⁸⁶
 Ende stacken emmer na dat hoghe.⁷⁸⁷

- 766 *up haren stap ghespronghen*: leunend op een stok aangestrompeld
 767 *Sulke quene*: menig oud wijf; *houden*: ouderdom
 768 *Cume*: nauwelijks
 769 wie er belangstelling voor heeft, moet het volgende beseffen
 770 *Die*: degene die
 772 op hem (770-1) heeft iedereen het gemunt
 773 *sceen*: werd duidelijk
 774 *dreechdem... vel*: zat hem nu op de huid
 775 die zich rustig gehouden had
 776 als B. naar believen had kunnen handelen
 777 *beneden*: aan de rand van
 779 *beringhet*: omsingeld
 780 toen werd er weinig gepraat
 781 hij kreeg het zwaar te verduren
 784 *was hem alrescaerpst*: bestookte hem het hevigst
 786 *verhoernden cloet*: met hoorn beslagen stok
 787 *stacken emmer na dat hoghe*: stak voortdurend naar zijn oog

De aframmeling van de beer (R: XXXIII recto)

- Vrauwe Vulmaerte scerpe loghe⁷⁸⁸
 Ghinckene koken met eenen stave.
 790 Abelquac ende mijn vrouwe Bave
 Laghen beede onder die voete⁷⁹¹
 Ende streden beede om eene cloete.⁷⁹²
 Ludmoer metter langher nese
 Drouch eenen loedwapper an een pese⁷⁹⁴
 795 Ende ghincker met al omme zwinghen.⁷⁹⁵
 Ludolf metten crommen vingheren
 Dede hem alles te voren,⁷⁹⁷
 Want hi was best gheboren,⁷⁹⁸
 Sonder Lamfroy alleene.⁷⁹⁹
 800 Hughelijc metten crommen beene
 Was zijn vader, dat weet men wale,⁸⁰¹
 Ende was gheboren van Abstale
 Ende was sone vrouwe Ogernen,
 Eens houtmakigghe van lanternen.⁸⁰⁴
 805 Ander wijf ende ander man,
 Meer dan ic ghenomen can,⁸⁰⁶
 Daden Brunen groet onghemac,
 Sodat hem zijn bloet huutlac.⁸⁰⁸
 Brune ontfinc al sulc payment⁸⁰⁹
 810 Als hem elc gaf daeromtrent.
 Die pape liet den cruusstaf
 Ghedichte slaen, slach in slach,⁸¹²

788 *scerpe... stave*: kookte scherpe pis voor hem met een stok (d.i. liet B. van pijn urineren)

791 *onder die voete*: op de grond

792 *cloete*: teelbal

794 *loedwapper an een pese*: loden bal aan een koord

795 *ghincker... zwinghen*: zwaaide ermee in het rond

797 gaf in alles het voorbeeld

798 *best gheboren*: van de hoogste afkomst

799 op L. na

801 *dat weet men wale*: dat is algemeen bekend

804 een oplapster van lantaarns

806 *ghenomen*: opnoemen

808 zodat hij veel bloed verloor

809 *ontfinc... daeromtrent*: kreeg van alle kanten betaald

812 *Ghedichte*: onophoudelijk

- Ende die coster metter vane
 Ghinc hem vastelike ane.⁸¹⁴
- 815 Lamfroyt quam ter selver wijlen⁸¹⁵
 Met eere scerper bijlen
 Ende slouchene tusschen hals ende hoeft,
 Dat Brune wart zeere verdoeft,
 Dat hi verspranc van den slaghe⁸¹⁹
- 820 Tusschen der riviere enter haghe⁸²⁰
 In eenen trop van houden wiven⁸²¹
 Ende warper een ghetal van viven⁸²²
 In die riviere die daer liep,
 Die wel wijt was ende diep.⁸²⁴
- 825 Des papen wijf wasser eene.
 Des was spapen bliscap cleene.^{826.aant.}
 Doe hi zijn wijf sach in die vliet,⁸²⁷
 Doe ne luste hem langher niet⁸²⁸
 Bruun te stekene no te slane.
- 830 Hi riep: 'Siet, edele prochiane,
 Ghindre vloot vrouwe Julocke⁸³¹
 Beede met spillen ende met rocke.⁸³²
 Nu toe, die haer helpen mach!⁸³³
 Ic gheve hem jaer ende dach⁸³⁴
- 835 Vul pardoen ende aflae⁸³⁵
 Van alre sondeliker daet.[?]
 Beede man ende wijf
 Lieten den aermen keytijf⁸³⁸

- 814 viel hem krachtig aan
 815 *ter selver wijlen*: op dat moment
 819 zodat hij door de slag opzij sprong
 820 *haghe*: heg
 821 *trop*: troep
 822 *warper*: duwde er
 824 *wijt*: breed
 826 *Des*: daarover
 827 *vliet*: rivier
 828 toen had hij er geen zin meer in
 831 *Ghindre vloot*: daar drijft
 832 met haar weefklos en haar spinrokken
 833 *Nu toe*: erop af
 834 *jaer ende dach*: (in gerechtelijke zin) een geheel jaar
 835 volledige vergeving en kwijtschelding
 838 *keytijf*: stakker

- Brune ligghen over doot⁸³⁹
 840 Ende ghinghen daer die pape gheboot,
 Beede met stringhen ende met haken.⁸⁴¹
 Die wijle dat si die vrouwe huuttraken,
 So quam Brune in die riviere
 Ende ontsvam hem allen sciere.⁸⁴⁴
 845 Die dorperen waren alle gram:
 Si saghen dat hem Brune ontsvam,
 Dat si hem niet mochten volghen.⁸⁴⁷
 Upt touver stonden si verbolghen⁸⁴⁸
 Ende ghinghen na hem rampineren.⁸⁴⁹
 850 Bruun die lach in die ryviere
 Daer hi vant den meesten stroem.⁸⁵¹
 Al dryvende bat hi dat God den boem
 Moeste verdrouven ende verwaten⁸⁵³
 Daer hi zijn hoere in hadde ghelaten⁸⁵⁴
 855 Ende beede sine lier.
 Voert vloucte hi dat felle dier,⁸⁵⁶
 Den boesen vos Reynaerde,
 Diene met sinen brunen baerde⁸⁵⁸
 So diepe in die eecke dede crupen.
 860 Daerna Lamfroyt van der stupen⁸⁶⁰
 Daer hi hem so leede dede.⁸⁶¹
 In aldustanen ghebede⁸⁶²
 Lach Brune also langhe wijle
 Dat hi wel een halve mile
 865 Van der stede was ghedreven

839 *over*: voor841 *stringhen*: touwen

844 en zwom snel van hen weg

847 *Dat si*: zodat zij848 *touver*: de oever849 *rampineren*: schelden851 *Daer*: daar waar; *meesten*: sterkste

853 mocht vervloeken en verdoemen

854 *hoere*: oor856 *Voert*: verder858 *Diene*: die hem (B.)860 *stupen*: schandpaal (d.i. de gespleten eik waarin B. met poten en hoofd vastzat)861 *Daer*: waarmee862 *ghebede*: (ironisch) gebeden, d.i. vervloekingen

- Daer die dorpers waren bleven.
 Hi was verpijnet ende moede⁸⁶⁷
 Ende ondercommen van den bloede,⁸⁶⁸
 Sodat hi hadde crancke vaert.⁸⁶⁹
 870 Doe zwam hi te lande waert
 Ende croep ligghen in dat hoever.⁸⁷¹
 Ghi ne saghet noint droever⁸⁷²
 Gheen dier no gheenen man.⁸⁷³
 Hi lach jammerlic ende stan⁸⁷⁴
 875 Ende slouch met beede sinen lancken.⁸⁷⁵
 Des mochte hi al Reynaerde dancken.⁸⁷⁶
 Nu hoert wat Reynaert heeft ghedaen.
 Hi hadde een vet hoen ghevaen
 Bi Lamfroyts an der heyden⁸⁷⁹
 880 Eer hi danen was versceiden.⁸⁸⁰
 Hi hadt up eenen berch ghedreghen
 Verre huut allen wegghen,⁸⁸²
 Daer het eenlic was ghenouch.⁸⁸³
 Dat was wel zijn ghevouch,⁸⁸⁴
 885 Dordat daer was niemens ganc⁸⁸⁵
 Ende hi dor niemens bedwanc⁸⁸⁶
 Sine proye dorste rumen.⁸⁸⁷
 Doe hi dat hoen toten plumen⁸⁸⁸
 Hadde gheleit in sine male,⁸⁸⁹
 890 Doe ghinc hi neder te dale⁸⁹⁰⁻
 Eenen verholenliken pat.

- 867 *verpijnet*: uitgeput
 868 en verzwakt door bloedverlies
 869 *hadde crancke vaert*: slecht opschoot
 871 en kroop de oever op om er te liggen
 872 *droever*: deerniswekkender
 873 *man*: mens
 874 hij lag jammerlijk te kreunen
 875 en schokte met zijn zijden (door het ademhalen)
 876 *Des*: daarvoor; *al*: geheel en al
 879 op het veld bij L. 's huis
 880 *danen*: daarvandaan; *versceiden*: vertrokken
 882 ver van iedere weg af
 883 waar het heel eenzaam was
 884 *zijn ghevouch*: naar zijn wens
 885 omdat er niemand kwam
 886 *bedwanc*: dwang
 887 *dorste rumen*: moest opgeven
 888 *toten plumen*: op de veren na
 889 *male*: maag
 890- toen daalde hij af langs een geheim pad

- Hi was utermaten zat.⁸⁹²
 Dat weder was scone ende heet.
 Hi hadde gheloopen dat hem dat zweet
 895 Neder liep neven die liere.
 Daeromme liep hi ter riviere,
 Dordat hi hem vercoelen soude.
 In bliscap arde menichfoude⁸⁹⁸
 Was sijn herte doe bevaen.⁸⁹⁹
 900 Hi hopende wel al sonder waen⁹⁰⁰
 Dat Lamfroyt hadde den beere verslegghen⁹⁰¹
 Ende hine thuuswaert hadde ghedregghen.⁹⁰²
 Doe sprac hi: 'Hets mi wel ghevaren.^{903 aant.}
 Die mi te hove meest soude daren,⁹⁰⁴
 905 Die hebbic doot in desen daghe.
 Nochtan wanic sonder claghe⁹⁰⁶⁻
 Ende sonder wanconst bliven.
 Ic mach te rechte bliscap driven.⁹⁰⁸
 Doe Reynaert was in dese tale,
 910 Sach hi nederwaert te dale
 Ende vernam Bruun daer hi lach.⁹¹¹
 Enten eersten als hine sach,⁹¹²
 Hadde hijs rauwe ende toren.⁹¹³
 Daer die bliscap was tevoren,⁹¹⁴⁻
 915 Daer lach nu thoren ende nijt
 Ende sprac: 'Vermalendijt,⁹¹⁶
 Lamfroyt, moet dijn herte sijn!⁹¹⁷

- 892 *zat*: verzadigd
 898 met grote vreugde
 899 *bevaen*: vervuld
 900 hij rekende er vast op
 901 *verslegghen*: gedood
 902 *ghedregghen*: gebracht
 903 *Hets... ghevaren*: ik ben er goed vanaf gekomen
 904 *daren*: schade berokkenen
 906- toch verwacht ik niet aangeklaagd of verdacht te worden
 908 *bliscap driven*: blij zijn
 911 en zag B. liggen
 912 *Enten eersten als*: en zodra
 913 was hij er verdrietig en boos over
 914- zijn eerdere vreugde had plaatsgemaakt voor woede en ergernis
 916 *Vermalendijt*: vervloekt
 917 *moet dijn herte sijn*: moet je zijn

- Du best dulre dan een zwijn,⁹¹⁸
 Lamfroyt, ergher puten sone!⁹¹⁹
 920 Lettel eeren bestu ghewone.⁹²⁰
 Hoe es di dese beere ontgaen,
 Die di tevoren was ghevaen?
 Hoe menich morseel leghet der an,⁹²³
 Dat gherne hetet menich man.
 925 O wy, Lamfroyt, verscroven druut,⁹²⁵
 Hoe rikelike een beerehuut
 Heefstu heden verloren,
 Die di ghewonnen was tevoren!⁹²⁸
 Dit scelden hevet Reynaert ghelaten⁹²⁹
 930 Ende ghinc neder bi der straten⁹³⁰
 Dor te siene hoet Bruun stoet.⁹³¹
 Doe hine sach ligghen al een bloet⁹³²
 Ende ziec ende onghesont,⁹³³
 Den aermen beere, te dier stont⁹³⁴
 935 - Dat sach Reynaert arde gherne -
 Doe bescalt hine te sinen scherme:^{936 aant.}
 ‘Siere priester, dieu vo saut.⁹³⁷
 Kendi Reynaert, den rybaut?⁹³⁸
 Wildine scauwen, so siettene hier,⁹³⁹
 940 Den roden scalc, den fellen ghier.⁹⁴⁰
 Seght mi priester, soete vrient,

- 918 *dulre dan een zwijn*: stommer dan een varken
 919 *ergher puten sone*: vreselijke hoerenzoon
 920 je bent niets waard
 923 heel veel lekker eten zit eraan (d.i. aan B.)
 925 *verscroven druut*: achterlijke kerel
 928 die eerder voor jou bemachtigd was
 929 *ghelaten*: gestopt
 930 *bi der straten*: langs de straatweg (i.t.t. het geheime pad, 891)
 931 *Dor*: om
 932 *al een bloet*: geheel bebloed
 933 *ziec ende onghesont*: gewond en verzwakt
 934 *te dier stont*: toen
 936 *bescalt... scherme*: bespote hij hem ter vermaak
 937 *Siere*: heer; *dieu vo saut*: moge God u behoeden
 938 *rybaut*: schurk
 939 *scauwen*: aanschouwen
 940 *scalc*: booswicht; *fellen ghier*: gemene veelvraat

- Bi den Heere dien ghi dient,
 In wat ordinen wildi hu doen,⁹⁴³
 Dat ghi draghet roeden capproen?⁹⁴⁴
 945 So weder sidi abd so pryhore?⁹⁴⁵
 Hi ghinc hu arde na den hore⁹⁴⁶
 Die hu dese crune hevet bescoren!⁹⁴⁷
 Ghi hebt huwen top verloren,⁹⁴⁸
 Ghi hebt hu anscoen afghedaen,⁹⁴⁹
 950 Ic wane ghi wilt zinghen gaen^{aant.}
 Van huwen complete dat ghetijde.⁹⁵¹
 Dit hoerde Brune ende wart omblijde,⁹⁵²
 Want hi ne const doe niet ghewreken.
 Hem so dochte sijn herte breken⁹⁵⁴
 955 Ende slouch weder in die riviere.⁹⁵⁵
 Hi ne wilde van den fellen diere
 Nemmeer hoeren die tale.⁹⁵⁷
 Hi liet hem neder daer te dale⁹⁵⁸
 Metten strome dryven tehant⁹⁵⁹
 960 Ende ghinc ligghen up dat zant.⁹⁶⁰
 Hoe sal nu Brune te hove comen?^{aant.}
 Al mocht hem al de weerelt vromen,⁹⁶²⁻
 Hi ne ghinghe niet over sine voete.
 Hi was ghenoopt so onsoete⁹⁶⁴
 965 In die eecke, daer hi tevoren
 Van tween voeten hadde verloren

- 943 in welke kloosterorde wilt u intreden
 944 *capproen*: kap
 945 bent u abt of prior
 946 hij ging vlak langs uw oren (d.i. de kale plek is groot)
 947 degene die u deze tonsuur heeft geschoren
 948 *top*: hoofdhaar
 949 *afghedaen*: uitgedaan
 951 uw laatste gebed (lett.: het laatste gebed van de dag)
 952 *omblijde*: bedroefd
 954 d.i. hij kon het niet langer verdragen
 955 *slouch*: viel
 957 *Nemmeer*: nooit meer
 958 *hem*: zich
 959 *tehant*: direct
 960 *zant*: oever
 962- voor niets ter wereld wilde hij lopen
 964 *ghenoopt so onsoete*: zo pijnlijk bekneld geraakt

- Alle die claeuwen ende dat vel,
 Hi ne conste niet ghepeinsen wel⁹⁶⁸
 Hoe hi best ten coninc gaet.
- 970 Nu hoert hoe hi die vaert bestaet.⁹⁷⁰
 Hi zat over sine hamen⁹⁷¹
 Ende began met groter scamen⁹⁷²
 Rutsen over sinen staert.⁹⁷³
 Ende als hi dus moede waert,
- 975 So wentelde hi dan eene wile.⁹⁷⁵
 Dus dreef hi meer dan eene mile⁹⁷⁶
 Eer hi tes coninx hove quam.
 Doe men Brune vernam
 In derre wijs van verren comen,
- 980 Wart ghetwifelt van hem zomen⁹⁸⁰
 Wat daer quam ghewentelt zoe.⁹⁸¹
 Dien coninc wart de herte onvroe,⁹⁸²
 Die Brune bekende tehand,⁹⁸³
 Ende seide: 'Dit es mijn serjant,⁹⁸⁴
- 985 Brune; hem es dat hoeft so roet,
 Hi es ghewont toter doot.
 Ay God, wie heeftene so mesmaect?⁹⁸⁷
 Binnen desen so was Brune ghenaeft⁹⁸⁸
 Dat hi den coninc claghen mochte.
- 990 Hi stan ende versuchte onzochte⁹⁹⁰
 Ende sprac: 'Coninc, edel heere,
 Wreket mi dor hu selves eere⁹⁹²
 Over Reynaerde, dat felle dier,⁹⁹³

- 968 *ghepeinsen*: bedenken
 970 *die vaert bestaet*: de tocht onderneemt
 971 *over sine hamen*: op zijn achterste
 972 *scamen*: schaamte
 973 op zijn staart vooruit te schuiven
 975 dan rolde hij een tijdje
 976 *Dus dreef hi*: dit deed hij
 980 *van hem zomen*: door sommigen
 981 wat daar kwam aanrollen
 982 de koning werd het droef te moede
 983 *bekende tehand*: direct herkende
 984 *serjant*: dienaar
 987 *mesmaect*: mishandeld
 988 *ghenaect*: genaderd
 990 hij kreunde luid
 992 *dor*: vanwege
 993 *Over*: op

- Die mi mine scone lier
 995 Met ziere lust verliesen dede⁹⁹⁵
 Ende daertoe mine hoere mede
 Ende hevet mi ghemaect als ghi siet.⁹
 Die coninc sprac: 'Of ic dit niet⁹⁹⁸
 Ne wreke, so moetic zijn verdoomt!⁹⁹⁹
 1000 Ende hierna so hevet hi ghenoomt¹⁰⁰⁰
 Alle die hoechste bi namen¹⁰⁰¹
 Ende ontboet dat si quamen¹⁰⁰²
 Allegader an sinen raet¹⁰⁰³
 Ende rieden hoe dese daet¹⁰⁰⁴
 1005 Best werde gherecht tes conincs eere.¹⁰⁰⁵
 Doe rieden die meeste heeren¹⁰⁰⁶
 Dat menne twee waerven daghen soude,¹⁰⁰⁷
 Reynaerde, of die coninc woude,¹⁰⁰⁸
 Ende horen tale ende wedertale.¹⁰⁰⁹
 1010 Oec seiden si, si wilden wale¹⁰¹⁰
 Dat Tybeert die cater van desen¹⁰¹¹
 Tote Reynaerde bode soude wesen.
 Al ware hi cranc, hi ware vroet.¹⁰¹³
 Dese raet dinct den coninc goet.¹⁰¹⁴
 1015 Doe sprac die coninc: 'Heere Tybeert,
 Gaet wech. Eer ghi wederkeert,¹⁰¹⁶
 Besiet dat Reynaert met hu come.¹⁰¹⁷
 Dese heeren segghen some,¹⁰¹⁸

- 995 *lust*: list
 998 *Of*: als
 999 *moetic*: moge ik
 1000 *ghenoomt*: genoemd
 1001 *die hoechste*: de machtigsten (d.i. de baronnen)
 1002 *ontboet*: gaf opdracht
 1003 *an sinen raet*: naar zijn raadsvergadering
 1004 *rieden*: zouden adviseren
 1005 *Best werde gherecht*: het best berecht zou kunnen worden
 1006 *meeste*: voornaamste
 1007 dat men hem (d.i. R.) voor de tweede maal zou indagen
 1008 *of die coninc woude*: als de koning ermee instemde
 1009 ten bate van hoor en wederhoor (d.i. aanklacht en verdediging)
 1010 *wale*: graag
 1011 *van desen*: hiervan (d.i. de indaging)
 1013 al was hij zwak, slim was hij wel
 1014 *Dese raet dinct*: dit advies lijkt
 1016 *Gaet wech*: ga op weg
 1017 *Besiet*: zorg ervoor
 1018 sommigen van deze baronnen zeggen

- Al es Reynaert andren dieren fel,¹⁰¹⁹
 1020 Hi gheloevet hu so wel¹⁰²⁰
 Dat hi gherne doet huwen raet.
 Ne comt hi niet, hets hem quaet.¹⁰²²
 Men salne drie waerven daghen^{1023 aant.}
 Te lachtre alle sinen maghen.¹⁰²⁴
 1025 Gaet Tybeert, dit secht hem.²
 ‘Ay heere,’ sprac Tybeert, ‘ic bem
 Een arem wicht, een cleene dier.¹⁰²⁷
 Heere Brune, die staerc was ende fier,¹⁰²⁸
 Ne conste Reynaert niet ghewinnen.¹⁰²⁹
 1030 In welker wijs salics beghinnen?’¹⁰³⁰
 Doe sprac die coninc: ‘Heere Tybeert,
 Ghi zijt wijs ende wel gheleert.¹⁰³²
 Al sidi niet groet, nochtan
 Hets menich die met luste can¹⁰³⁴
 1035 Dat werken ende met goeden rade¹⁰³⁵
 Dat hi met crachte niet ne dade.¹⁰³⁶
 Gaet, doet sciere mijn ghebod.¹⁰³⁷
 Tybeert sprac: ‘Nu helpe mi God
 Dat het mi moete wel vergaen.¹⁰³⁹
 1040 Ic sal eene vaert bestaen¹⁰⁴⁰
 Die mi doet zwaer in minen moet.¹⁰⁴¹
 God ghevere mi af al goet!’¹⁰⁴²

- 1019 dat al is R. andere dieren vijandig gezind
 1020 *gheloevet*: vertrouwt
 1022 *hets hem quaet*: dan staat hij er slecht voor
 1023 *drie waerven*: voor de derde keer
 1024 tot schande van al zijn verwanten
 1027 *arem wicht*: nietig wezen
 1028 *fier*: dapper
 1029 *ghewinnen*: de baas worden
 1030 hoe zou ik het moeten aanpakken
 1032 *wel gheleert*: ervaren
 1034 *Hets menich*: er is menigeen; *luste*: verstand
 1035 *werken*: bereiken; *goeden rade*: beleid
 1036 dat hij met geweld niet zou kunnen doen
 1037 *sciere*: snel
 1039 dat het goed voor me zal aflopen
 1040 *sal... bestaen*: moet een tocht ondernemen
 1041 die mij bedrukt (d.i. waar ik erg tegenop zie)
 1042 *ghevere mi af*: geve mij ervan (d.i. van de tocht)

Tweede indaging^{aant.}

- Nu moet Tybeert doen die vaert,^{aant.}
 Die zeere es drouve ende vervaert.¹⁰⁴⁴
 1045 Ende als hi up den wech quam,
 Sach hi van verren ende vernam¹⁰⁴⁶
 Sente Martins voghel, ende quam ghevloghen.¹⁰⁴⁷
 Doe wart Tybeert vroe ende in hoghen¹⁰⁴⁸
 Ende riep an: 'Sente Martins voghel,
 a Keer herwaert dinen vlogel,^{1049a}
 1050 Nu vliech te miere rechter hant!¹⁰⁵⁰
 Die voghel vloech daer hi vant
 Een haghe daer hi in wilde lijden¹⁰⁵²
 Ende vloech Tybeert ter luchter zijden.¹⁰⁵³
 Dit teekin ende dit ghemoet¹⁰⁵⁴
 1055 Dochte Tybeert niet wesen goet.
 Hadde hi ghesien den voghel lijden¹⁰⁵⁶
 Scone ter rechter zijden,¹⁰⁵⁷
 So waende hi hebben goet gheval.¹⁰⁵⁸
 Nu was hi dies onthopet al.¹⁰⁵⁹
 1060 Nochtan maecte hi hem selven moet¹⁰⁶⁰
 Ende gheliet hem, als menich doet,¹⁰⁶¹
 Bet dan hem te moede was.¹⁰⁶²
 Dus liep hi henen sinen pas,¹⁰⁶³
 Tes hi quam te Manpertus¹⁰⁶⁴
 1065 Ende vant Reynaerde in zijn huus

- 1044 *drouve ende vervaert*: somber en bevreesd
 1046 *Sach [...]* ende *vernam*: zag
 1047 *Sente Martins voghel*: Sint-Maartensvogel; *ende*: die
 1048 *vroe ende in hoghen*: blij en opgewekt
 1049a vlieg hierheen
 1050 *te miere rechter hant*: langs mijn rechterzijde
 1052 een struik waarin hij wilde gaan
 1053 *luchter*: linker
 1054 deze ontmoeting als voorteken
 1056 *lijden*: passeren
 1057 *Scone*: mooi (d.i. naar wens)
 1058 *goet gheval*: geluk
 1059 *was... al*: koesterde hij daarover geen enkele hoop
 1060 *maecte... moet*: vermande hij zich
 1061 *gheliet hem*: deed zich voor
 1062 *Bet*: flinker
 1063 *liep... pas*: liep hij verder
 1064 *Tes*: totdat

- Alleene staen verweendelike.¹⁰⁶⁶
 Tybeert sprac: ‘God die rike¹⁰⁶⁷
 Moete hu goeden avont gheven.
 Die coninc dreecht hu an hu leven,¹⁰⁶⁹
 1070 Ne comdi niet te hove met mi.¹⁰⁷⁰
 Reynaert sprac: ‘Tybeert, helet vry,¹⁰⁷¹
 Neve, ghi zijt mi willecome.
 God gheve hu eere ende vrome.¹⁰⁷³
 Bi Gode, dat jan ic hu wale!’¹⁰⁷⁴
 1075 Wat coste Reynaerde scone tale?¹⁰⁷⁵
 Al seghet sine tonghe wale,¹⁰⁷⁶
 Sine herte die es binnen fel.¹⁰⁷⁷
 Dit wert Tybeerde ghetoghet wel¹⁰⁷⁸
 Eer die lijne wert ghelesen¹⁰⁷⁹⁻
 1080 Ten hende. Ende met desen
 Sprac Reynaert: ‘Neve, ic wille dat ghi^{aant.}
 Tavont herberghe hebt met mi¹⁰⁸²
 Ende morghen willen wi metten daghe¹⁰⁸³
 Te hove waert sonder saghe.¹⁰⁸⁴
 1085 In hebbe oec onder alle mine maghe
 Niement, Tybeert, daer ic mi nu¹⁰⁸⁶⁻
 Bet up verlate dan up hu.
 Hier was commen Bruun de vraet.¹⁰⁸⁸
 Hi toechde mi so fel ghelaet¹⁰⁸⁹
 1090 Ende dochte mi so overstaerc

- 1066 *verweendelike*: trots
 1067 *die rike*: almachtig
 1069 *dreecht... leven*: bedreigt u met de dood
 1070 *Ne comdi niet*: indien u niet komt
 1071 *helet vry*: edele held
 1073 *eere ende vrome*: eer en voorspoed
 1074 *jan...wale*: gun ik u graag
 1075 wat kost het R. om mooi te praten
 1076 *seghet... wale*: spreekt hij fraai
 1077 *fel*: slecht
 1078 dit zal T. duidelijk worden
 1079- *Eer... hende*: (spreekwoord) voordat de regel (bidsnoer?) ten einde gelezen wordt, d.i. spoedig
 1082 vanavond mijn gast bent
 1083 *metten daghe*: wanneer het dag is
 1084 *sonder saghe*: waarlijk
 1086- *daer... hu*: waar ik nu meer vertrouwen in heb dan in u
 1088 *commen*: gekomen
 1089 hij was zo vijandig

- Dat ic omme dusedent maerc¹⁰⁹¹
 Den wech met hem niet hadde bestaen.¹⁰⁹²
 Dat sal ic met hu, al sonder waen,¹⁰⁹³
 Maerghin metter dagheraet.¹⁰⁹⁴
- 1095 Tybeert sprac: 'Hets beteren raet
 Ende het dinct mi beter ghedaen
 Dat wi noch tavont te hove gaen¹⁰⁹⁷
 Dan wi tote morghin beiden.¹⁰⁹⁸
 Die mane scijnet an der heiden
- 1100 Also claer also die dach.¹¹⁰⁰
 Ic wane, niemen ne sach¹¹⁰¹-
 Beter tijt tote onser vaert.'
 'Neen, lieve neve,' sprac Reynaert,
 'Sulc mochte ons dages ghemoeten,¹¹⁰⁴
- 1105 Hi soude ons quedden ende groeten,¹¹⁰⁵
 Die ons nemmermee dade goet,¹¹⁰⁶
 Quame hi snachts in ons ghemoet.¹¹⁰⁷
 Ghi moet herberghen tavont met mi.'
 Tybeert sprac: 'Wat souden wy
- 1110 Eten, Reynaert, of ic hier bleve?'
 'Daeromme zorghe ic, lieve neve.¹¹¹¹
 Hier es der spijsen quaden tijt.¹¹¹²
 Ghi mocht heten, begheerdijt,¹¹¹³
 Een Stic van eere honichraten,¹¹¹⁴
- 1115 Die bequamelic es utermaten.¹¹¹⁵

- 1091 *omme dusedent maerc*: voor duizend marken (gouden of zilveren muntstukken)
 1092 nog niet met hem op weg was gegaan
 1093 *al sonder waen*: beslist
 1094 *Maerghin*: morgen
 1097 *tavont*: vanavond
 1098 *Dan*: dan dat; *beiden*: wachten
 1100 zo helder dat het dag lijkt
 1101- ik denk dat er geen beter moment is voor onze tocht
 1104 iemand zou ons overdag kunnen ontmoeten
 1105 *quedden*: aanspreken
 1106 *nemmermee dade goet*: in geen geval goed zou behandelen
 1107 als hij ons 's nachts tegenkwam
 1111 *Daeromme... zorghe ic*: daar maak ik mij zorgen over
 1112 hier is weinig voedsel
 1113 *begheerdijt*: als het u aanstaat
 1114 *stic*: stuk
 1115 die zeer smakelijk is

- Wat sechdi, moochdi shonichs yet?¹¹¹⁶
 Tybeert sprac: ‘Mine roukes niet.’¹¹¹⁷
 Reynaert, hebdi niet in huus?¹¹¹⁸
 Gavedi mi eene vette muus,
 1120 Daermede liet ic hu ghewaert.¹¹²⁰
 ‘Eene vette muus,’ sprac Reynaert,
 ‘Soete Tybeert, wat secht di?
 Hier woent noch een pape bi,¹¹²³
 Een scuere staet noch an sijn huus,¹¹²⁴
 1125 Daer in es meneghe vette muus.
 Ic waense niet ghedroughe een waghén,¹¹²⁶
 So dicken hoere ic den pape claghen¹¹²⁷
 Dat sine dryven hutén huuse.’¹¹²⁸
 ‘Reynaert, zjén daer so vette muse?
 1130 Verghave God, waer ic nu daer.’¹¹³⁰
 ‘Tybeert,’ seit hi, ‘sechdi waer?¹¹³¹
 Wildi muse?’ ‘Of icse wille?
 Reynaert, doet dies een ghestille.’¹¹³³
 Ic minne muse voer alle saken.
 1135 Weetti niet dat muse smaken
 Bet dan eenich venisoen?¹¹³⁶
 Wildi minen wille doen
 Dat ghi mi leet daer si zjén,¹¹³⁸
 Daermede moechti die hulde mijn¹¹³⁹⁻
 1140 Hebben, al haddi minen vadre¹¹⁴⁰⁻
 Doot ende mijn gheslachte algadre.’

1116 *Wat sechdi*: wat meent u; *moochdi shonichs yet*: lust u soms honing

1117 *Mine roukes niet*: daar geef ik niet om

1118 *niet*: niets anders

1120 daarmee zou ik tevreden zijn

1123 *bi*: in de buurt

1124 *an sijn huus*: tegen zijn huis aan

1126 ik geloof niet dat ze in een wagen zouden passen

1127 *dicken*: vaak

1128 *sine dryven*: zij hem verjagen

1130 God, was ik daar maar

1131 *sechdi waer*: meent u dat

1133 *doet... ghestille*: zwijg daarover

1136 beter dan welk wild dan ook

1138 *leet daer*: leidt naar de plaats waar

1139- *mochti... Hebben*: zoudt u mijn vriendschap verwerven

1140- *al... Doot*: al was u de moordenaar van mijn vader

- Reynaert sprac: ‘Neve, houddi hu spot?’¹¹⁴²
 ‘Neen ic, Reynaert, also helpe mi God.’
 ‘Weet God, Tybeert, wistic dat,’¹¹⁴⁴
 1145 Ghi soutter sijn noch tavont sat.¹¹⁴⁵
 ‘Sat, Reynaert? Dat ware vele!’¹¹⁴⁶
 ‘Tybeert, dat sechdi thuwen spele.’¹¹⁴⁷
 ‘In doe, Reynaert, bi miere wet.’¹¹⁴⁸
 Haddic een muus ende waer so vet,¹¹⁴⁹
 1150 In gaefse niet omme eenen busant.¹¹⁵⁰
 ‘Tybeert, gaet met mi tehant.’¹¹⁵¹
 Ic leede hu daer ter selver stat¹¹⁵²
 Daer icker hu sal maken zat,¹¹⁵³
 Eer ic nemmermeer van hu sceede.¹¹⁵⁴
 1155 ‘Ja ic, Reynaert, up die gheleede’¹¹⁵⁵
 Ghinghe ic met hu te Mompelier.^{1156 aant.}
 ‘So gaen wi dan. Wi sijn hier
 Al te langhe,’ sprac Reynaert.¹¹⁵⁸
 Doe so namen si up die vaert,¹¹⁵⁹
 1160 Tybeert ende sijn oem Reynaert,
 Ende liepen daer si loepen wilden¹¹⁶¹
 Dat si nye toghel uphilden¹¹⁶²
 Eer si quamen tes papen scuere,
 Die met eenen erdinen muere¹¹⁶⁴

- 1142 *houddi hu spot*: spot u
 1144 *Weet God*: God is mijn getuige; *wist ic dat*: als ik dat (d.i. dat T. niet spot) zeker wist
 1145 dan zoudt u nog vanavond geheel verzadigd zijn
 1146 *Dat ware vele*: dat zou mooi zijn
 1147 *thuwen spele*: voor de grap
 1148 *In doe*: dat doe ik niet; *bi miere wet*: bij mijn geloof, d.i. waarlijk
 1149 *so*: zij
 1150 dan zou ik haar voor geen (Byzantijns) goudstuk afstaan
 1151 *tehant*: onmiddellijk
 1152 *leede hu*: breng u
 1153 *icker hu*: ik u ermee (d.i. muizen)
 1154 voordat ik afscheid van u neem
 1155 *up die gheleede*: met zo'n geleide
 1156 *te Mompelier*: naar Montpellier (d.i. heel ver weg)
 1158 *Al*: veel, reeds
 1159 *namen si up*: begonnen zij
 1161 *daer.. wilden*: waarheen zij lopen wilden
 1162 zonder de teugel in te houden, d.i. op een draf
 1164 *erdinen*: lemen

Reynaert en Tybeert bij de schuur (R: X [L]VI recto)

- 1165 Al omme ende omme was beloken,¹¹⁶⁵
 Daer Reynaert in was tebroken¹¹⁶⁶
 Des ander daghes daer tevoren,¹¹⁶⁷
 Doe die pape hadde verloren
 Eenen hane, die hi hem nam.¹¹⁶⁹
- 1170 Hieromme was tornich ende gram¹¹⁷⁰
 Des papen sone Martinet,^{aant.}
 Ende hadde voer dat gat gheset
 Een strec den vos mede te vane.¹¹⁷³
 Dus gherne wrake hi den hane.¹¹⁷⁴
- 1175 Dit wiste Reynaert, dat felle dier,
 Ende sprac: 'Neve Tybeert, hier
 Crupet in dit selve gat.¹¹⁷⁷
 Ne weset traghe no lat.¹¹⁷⁸
 Gaet al omme ende omme gripen.
- 1180 Hoert hoe die muse pipen!
 Keert weder huut als ghi zijt sat.
 Ic sal hier bliven voer dit gat
 Ende sal hu hier buten beiden.¹¹⁸³
 Wi ne moghen niet tavont sceiden.¹¹⁸⁴
- 1185 Morghin gaen wi te hove waert.
 Tybeert, siet dat ghi niet en spaert.¹¹⁸⁶
 Gaet heten ende laet ons keeren¹¹⁸⁷
 Te miere herberghen met eeren.¹¹⁸⁸
 Mijn wijf sal ons wel ontfaen.'
- 1190 'Willic te desen gate ingaen?'^{1190.aant.}

- 1165 *beloken*: omsloten
 1166 *in was tebroken*: had ingebroken
 1167 de vorige dag
 1169 *die... nam*: die hij (R.) van hem stal
 1170 *tornich ende gram*: erg boos
 1173 een strik om de vos te vangen
 1174 *wrake hi*: wilde hij wreken
 1177 kruip door dit gat
 1178 wees niet traag, d.i. gaat uw gang
 1183 *hu... beiden*: hier buiten op u wachten
 1184 we zullen vanavond bij elkaar blijven
 1186 *siet... spaert*: talm niet
 1187 *keeren*: terugkeren
 1188 *met eeren*: zoals het hoort
 1190 moet ik door dit gat

- Wat sechdi, Reynaert, eist hu raet?¹¹⁹¹
 Die papen connen vele baraet,¹¹⁹²
 Ic besteece arde noode.¹¹⁹³
 ‘O wy, Tybeert, twi sisi bloode?’¹¹⁹⁴
 1195 Wanen quam huwer herten desen wanc?’¹¹⁹⁵
 Tybeert scaemde hem ende spranc
 Daer hi vant groet ongherec,¹¹⁹⁷
 Want eer hijt wiste, was hem een strec¹¹⁹⁸
 Omme sinen hals arde vast.
 1200 Dus hoende Reynaert sinen gast.^{1200.aant.}
 Alsoe Tybeert gheware wart¹²⁰¹
 Des strecs, wart hi vervaert¹²⁰²
 Ende spranc voert. Dat strec liep toe.¹²⁰³
 Tybeert moeste roupen doe¹²⁰⁴
 1205 Ende wroughede hem selven dor den noot.¹²⁰⁵
 Hi makede een gheroup so groot¹²⁰⁶
 Met eenen jammerliken ghelate¹²⁰⁷
 Dat Reynaert hoerde up der strate¹²⁰⁸
 Buten, daer hi alleene stoet,
 1210 Ende riep: ‘Vindise goet,^{1210.aant.}
 Die muse, Tybeert, ende vet?
 Wiste nu dat Martinet,
 Dat ghi ter taflen satet
 Ende dit wiltbraet dus hatet,
 1215 Dat ghi verteert, in weet hoe,¹²¹⁵

- 1191 *eist hu raet*: is dat uw advies
 1192 *connen vele baraet*: zijn listig
 1193 ik val hen niet graag lastig
 1194 *O wy*: ach; *twi sisi bloode*: waarom bent u laf
 1195 wat doet je aarzelen
 1197 *ongherec*: onheil
 1198 *was hem*: had hij
 1200 *Dus hoende*: zo bedroog
 1201 *gheware wart*: bemerkte
 1202 *vervaert*: angstig
 1203 *spranc voert*: sprong vooruit; *liep toe*: trok dicht
 1204 *moeste roupen doe*: krijste toen
 1205 en in nood verraadde hij zichzelf
 1206 *makede... groot*: schreeuwde zo hard
 1207 met meelijwekkend misbaar
 1208 *Dat Reynaert*: dat R. het
 1210 *Vindise goet*: zijn ze naar uw zin
 1215 dat u verorbet op mij onbekende wijze

- Hi sauder hu saeuse maken toe.¹²¹⁶
 So hovesch een cnape es Martinet!¹²¹⁷
 Tybeert, ghi singhet in lanc so bet.¹²¹⁸
 Pleecht men tes coninx hove des?¹²¹⁹
 1220 Verghave God, die gheweldich es,¹²²⁰
 Dat, Tybeert, daer met hu ware
 Ysingrijn die mordenare¹²²²
 In sulker bliscap als ghi zijt!¹²²²
 Dus heeft Reynaert groot delijt¹²²⁴
 1225 Dor Tybeerts ongheval.¹²²⁵
 Ende Tybeert stont ende ghal¹²²⁶⁻
 So lude dat Martinet ontspranc.¹²²⁷
 Martinet riep: ‘Ha ha, God danc!
 Ter goeder tijt heeft nu ghestaen¹²²⁹
 1230 Mijn strec: ic hebber met ghevaen¹²³⁰
 Den hoenredief na minen wane.¹²³¹
 Nu toe, ghelden wi hem den hane!¹²³²
 Met desen wart hi toten viere¹²³³
 Ende ontstac eenen stroewisch sciene¹²³⁴
 1235 Ende wecte moedre ende vadre
 Ende die kindre allegadre^{aant.}
 Ende riep: ‘Nu toe, hi es ghevaen!’
 Doe mochte men sien porren saen¹²³⁸
 Alle die in dien huus waren.
 1240 Selve die pape ne wilde niet sparen,¹²⁴⁰

- 1216 dan zou hij er u een saus bij leveren (d.i. slaag)
 1217 *hovesch*: welgemanierd
 1218 *in lanc so bet*: steeds beter
 1219 is dat gebruikelijk kaan het hof van de koning
 1220 *gheweldich*: machtig
 1222 *mordenare*: rover
 1224 *delijt*: plezier
 1225 om T.'s ongeluk
 1226- *stont... lude*: stond zo luid te gillen
 1227 *ontspranc*: wakker werd
 1229 *Ter goeder tijt*: op het juiste moment
 1230 *met*: mee
 1231 *na minen wane*: zo vermoed ik
 1232 erop af, laten we hem de haan betaald zetten
 1233 *wart*: was
 1234 *stroewisch*: bosje stro; *sciene*: snel
 1238 toen kon men dadelijk in beweging zien komen
 1240 de pastoor zelf wilde niet achterblijven

- Quam hute sinen bedde moedernaect.
 Martinet hi was gheraect¹²⁴²
 Tote Tybeert ende riep: 'Hijs hier!'
 Die pape spranc an dat vier¹²⁴⁴
 1245 Ende ghegreep zijns wijfs rocke.^{1245.aant.}
 Een offerkeersse nam vrouwe Julocke¹²⁴⁶
 Ende ontstacse metter haest.
 Die pape liep Tybeert naest¹²⁴⁸
 Ende ghincken metten rocke slaen.
 1250 Doe moeste Tybeert daer ontfaen
 Wel meneghen slach al in een.¹²⁵¹
 Die pape stont, als hem wel sceen,¹²⁵²
 Al naect ende slouch slach in slach¹²⁵³
 Up Tybeert die voer hem lach.
 1255 Daer ne spaerdene haer negheen.¹²⁵⁵
 Martinet ghegreep eenen steen
 Ende warp Tybeert een hoghe huut.
 Die pape stont al bloeter huut¹²⁵⁸
 Ende hief up eenen groeten slach.¹²⁵⁹
 1260 Alse Tybeert dat ghesach,^{1260.aant.}
 Dat hi emmer sterven soude,¹²⁶¹
 Doe dedi een deel als die boude,¹²⁶²
 Dat dien pape verghinc te scanden.¹²⁶³
 Beede met claeuwen ende met tanden
 1265 Dedi hem pant, alsoet wel scheen,¹²⁶⁵
 Ende spranc dien pape tusschen die been

- 1242 *gheraect*: genaderd
 1244 *an*: naar
 1245 *ghegreep*: pakte; *rocke*: spinrokken
 1246 *offerkeersse*: kaars die gebruikt wordt bij de lijkdienst
 1248 *liep Tybeert naest*: liep op T. af
 1251 *al in een*: dicht op elkaar
 1252 *als hem wel sceen*: zoals iedereen kon zien
 1253 *slach in slach*: aan één stuk door
 1255 niemand hield er zich in
 1258 *al bloeter huut*: geheel naakt
 1259 en haalde uit voor een harde klap
 1260 *ghesach*: zag
 1261 *emmer*: zeker
 1262 schraapte hij zijn moed bij elkaar
 1263 hetgeen voor de pastoor schandelijk afliep
 1265 verwondde hij hem, zoals duidelijk was

- In die burse al sonder naet,¹²⁶⁷
 Daer men dien beyaert mede slaet.¹²⁶⁸
 Dat dinc viel neder up den vloer.¹²⁶⁹
 1270 Die vrouwe was zeerich ende zwoer¹²⁷⁰
 Bi der zielen van haren vader,
 Sine wilde wel om algader¹²⁷²⁻
 Die offerande van eenen jare
 Dat niet den pape ghevallen ware¹²⁷⁴
 1275 Dit vernoy ende dese scame.¹²⁷⁵
 So sprac: 'In sleets duvels name^{1276.aant.}
 Moete dit strec sijn gheset!
 Siet, lieve neve Martinet,¹²⁷⁸
 Dit was van huwes vader ghewande.¹²⁷⁹
 1280 Siet hier mijn scade ende mijn scande
 Emmermeer voert in allen stonden.¹²⁸¹
 Al ghenase hi van der wonden,
 Hi blivet den soeten spele mat.¹²⁸³
 Reynaert stont noch doe voer tgat.
 1285 Doe hi dese tale hoerde,
 Hi louch dat hem bachten scorde¹²⁸⁶
 Ende hem crakede die taverne.¹²⁸⁷
 Doe sprac hi te sinen scherne:^{1288.aant.}
 'Swijghet, Julocke, soete vrouwe,

- 1267 *burse al sonder naet*: beurs uit één stuk, d.i. balzak
 1268 waarmee men de klok luidt (vgl. het eufemisme klokkenspel)
 1269 *dinc*: blijkens 1293 een testikel
 1270 *zeerich*: bedroefd
 1272- dat ze al het offergeld van een jaar ervoor over had
 1274 *gevallende ware*: overkomen zou zijn
 1275 dit verdriet en deze schande
 1276 *In sleets duvels name*: in naam van de lelijke duivel
 1278 *lieve neve Martinet*: mijn lieve M. (*neve* duidt alleen intimiteit aan)
 1279 *van... ghewande*: een deel van de uitrusting (d.i. geslachtsdelen) van uw vader
 1281 van nu af aan
 1283 hij heeft geen zin meer in het liefdesspel
 1286 bescheurde hij zich van het lachen
 1287 en zijn gat kraakte, d.i. hij liet een scheet
 1288 *te sinen scherne*: spottend

- 1290 Ende laet zjncken desen rauwe¹²⁹⁰
 Ende laet bliven huwen toren!¹²⁹¹
 Wattan, al hevet hu heere verloren¹²⁹²
 Eenen van den clippelen zinen?¹²⁹³
 Al te min so sal hi pinen!¹²⁹⁴
- 1295 Laet bliven dese tale achtre.¹²⁹⁵
 Gheneset de pape, en es gheen lachtre¹²⁹⁶⁻
 Dat hi ludet met eere clocken![?]
 Dus troeste Reynaert vrouwe Julocken,
 Die haer arde zeere mesliet.¹²⁹⁹
- 1300 Die pape mochte langher niet¹³⁰⁰
 Ghestaen; hi viel in ommacht.
 Doe hiefsene up met haerre cracht¹³⁰²
 Ende drouchene recht te bedde waert.
 Hierbinnen keerde Reynaert¹³⁰⁴
- 1305 Alleene ter herberghen waert¹³⁰⁵
 Ende liet Tybeert zeere vervaert¹³⁰⁶
 Ende in zorghen van der doot.¹³⁰⁷
 Al was Tybeerts zorghe groet,
 Doe hise alle onledich sach¹³⁰⁹
- 1310 Over dien pape, die daer lach
 Ghewont, doe ghinc hi hem pinen¹³¹¹⁻
 So dat hi metten tanden zine¹³¹²
 Die pese midden beet ontwee.¹³¹³

- 1290 *laet... rauwe*: stop met dit rouwbeklag
 1291 *laet... toren*: laat uw verdriet achterwege
 1292 *Wattan*: wat dan nog
 1293 *clippelen zinen*: zijn klepels (d.i. teelballen)
 1294 des te minder hoeft hij zich in te spannen (want: met één klepel gaat het luiden lichter)
 1295 doe er het zwijgen toe
 1296- *en... clocken*: dan is het geen schande als hij met één klok luidt (d.i. de liefde bedrijft)
 1299 die zeer jammerde
 1300 *mochte*: kon
 1302 toen tilde zij hem met veel inspanning op
 1304 *Hierbinnen*: intussen
 1305 *ter herberghen waert*: naar huis
 1306 en liet T. in grote vrees achter
 1307 *in... doot*: in doodsangst
 1309 toen hij zag dat allen zich bekommerden
 1311- *ghinc... So*: deed hij zo zijn best
 1312 *tanden zine*: zijn tanden
 1313 het koord in tweeën beet

- Doe ne wildi letten nemmee¹³¹⁴
 1315 Ende spranc weder hute ten gate
 Ende dede hem up die rechte strate,¹³¹⁶
 Die tes conincx waert ghelach.¹³¹⁷
 Eer hi daer quam, so waest dach
 Ende die zonne begonste rijzen.
 1320 In eens arems ziecs wijzen¹³²⁰
 Quam Tybeert in thof gheronnen,¹³²¹
 Die tes papen hadde ghewonnen¹³²²¹³²²⁻
 Dat hi langhe claghen mach.
 Also die coninc dit versach,
 1325 Dat hi hadde dat hoeghe verloren,¹³²⁵
 Doe mochte men vreeselike horen
 Den coninc dreeghen den dief Reynaert.¹³²⁷
 Die coninc doe niet langher ne spaert,¹³²⁸
 Hi ne riep sine baroene te rade¹³²⁹
 1330 Ende vraechde wat hi best dade
 Jeghen Reynaerts overdaet.¹³³¹
 Doe wart ghindre menich raet¹³³²
 Hoe men Reynaert ter redenen brochte,¹³³³
 Die dese overdaet wrochte.¹³³⁴
 1335 Doe sprac Grimbeert die das,
 Die Reynaerts broedersone was.¹³³⁶

- 1314 toen aarzelde hij geen moment
 1316 en volgde de rechte weg (ook in figuurlijke zin)
 1317 die naar (het hof van) de koning voerde
 1320 zielig en zwak
 1321 *in thof gheronnen*: het hof binnengerend
 1322 *tes papen*: bij de pastoor
 1322- *hadde... mach*: iets had gekregen waarover hij lang kon klagen
 1325 *hoeghe*: oog
 1327 *dief*: misdadiger
 1328 *doe... spaert*: liet toen geen tijd verloren gaan
 1329 met het in vergadering bijeenroepen van zijn edelen
 1331 *overdaet*: misdaad
 1332 toen werd daar menig voorstel gedaan
 1333 *ter redenen brochte*: tot de orde zou roepen
 1334 *wrochte*: beging
 1336 *Reynaerts broedersone*: de zoon van R.'s broer

- ‘Ghi heeren, ghi hebt meneghen raet.¹³³⁷
 Al ware mijn oem noch also quaet,¹³³⁸
 Sal men vry recht voertdraghen,¹³³⁹
 1340 Men salne drie waerven daghen,^{1340 aant.}
 Also men doet eenen vryen man.
 Ende en comt hi niet dan,
 So es hi sculdich alre dinc¹³⁴³⁻
 Daer hi af voer den coninc
 1345 Van desen heeren es beclaghet.¹³⁴⁵
 ‘Wie wildi, Grimbeert, dattene daghet?’¹³⁴⁶
 Sprac de coninc. ‘Wie es hier
 Die sijn hoeghe ofte sijn lier
 Wille setten in avontueren¹³⁴⁹
 1350 Omme eene felle creatuere?’¹³⁵⁰
 Ic wane hier niemene en es so zot.’
 Grimbeert sprac: ‘So helpe mi God!
 Siet mi hier, ic bem so coene
 Dat ic wel dar bestaen te doene¹³⁵⁴
 1355 Dese bodscap, ghebiedijt.’¹³⁵⁵
 ‘Grimbeert, gaet wech ende zijt
 Vroet ende wacht hu jeghen mesval.’¹³⁵⁷
 Grimbert sprac: ‘Coninc heere, ic sal.’

Derde indaging^{aant.}

- Dus gaet Grimbeert te Manpertuus.
 1360 Als hire quam, vant hi in huus

- 1337 *ghi... raet*: u hebt van alles geopperd
 1338 *noch also quaet*: dubbel zo slecht
 1339 als men het recht voor vrije mannen wil handhaven
 1340 moet men hem tot drie keer toe dagvaarden
 1343- *alre... coninc*: aan alles waarvan hij tegenover de koning
 1345 *Van*: door; *es beclaghet*: beschuldigd is
 1346 *dattene*: dat hem
 1349 op het spel wil zetten
 1350 voor een kwaadaardig schepsel
 1354 *dar bestaen te doene*: durf te doen
 1355 *ghebiedijt*: als het uw bevel is
 1357 *Vroet*: verstandig; *wacht hu jeghen mesval*: hoedt u voor ongeluk

- Sinen oem ende vrouwe Ermelijnen,
 Die bi haren welpekijnen¹³⁶²
 Laghen in die hagedochte.¹³⁶³
 Ende ten eersten dat Grimbeert mochte,^{1364 aant.}
 1365 Groette hi sinen oem ende ziere moyen.¹³⁶⁵
 Hi sprac: 'En sal hu niet vernoyen¹³⁶⁶
 Des onrechts daer ghi in zijt?¹³⁶⁷
 Dincket hu noch niet wesen tijt¹³⁶⁸
 Dat ghi trect, oem Reynaert,
 1370 Tote des conincs hove waert,
 Daer ghi wel zeere zijt beclaghet?¹³⁷¹
 Ghi zijt III waerven ghedaghet.
 Vermerrendi maerghin den dach,¹³⁷³
 So zorgheic dat hu ne mach¹³⁷⁴
 1375 Negheene ghenade me ghescien.¹³⁷⁵
 Ghi sult in den derden daghe sien¹³⁷⁶
 Huwen casteel bestormen, Manpertuus.
 Ghi sult gherecht sien voer hu huus¹³⁷⁸
 Eene galghe ofte een rat.¹³⁷⁹
 1380 Over waer segghic hu dat:¹³⁸⁰
 Beede hu kindre ende hu wijf¹³⁸¹
 Sullen verliesen haer lijf¹³⁸²
 Lachterlike, al sonder waen.¹³⁸³
 Ghi ne moghet selve niet ontgaen.¹³⁸⁴
 1385 Daeromme es hu de beste raet

- 1362 *welpekijnen*: welpjes
 1363 *hagedochte*: hol
 1364 *ten... mochte*: zodra het G. mogelijk was (d.i. meteen)
 1365 *ziere moyen*: zijn tante
 1366 *En... vernoyen*: bent u niet verontrust
 1367 over uw rechtsonzekerheid
 1368 *Dincket hu*: vindt u het
 1371 waar ernstige beschuldigingen tegen u geuit zijn
 1373 als u morgen verstek laat gaan
 1374 *zorghic*: vrees ik
 1375 *me*: meer
 1376 *in*: op
 1378 *gherecht*: opgesteld
 1379 *rat*: rad
 1380 ik verzeker u het volgende
 1381 *Beede*: zowel
 1382 *haer lijf*: hun leven
 1383 *Lachterlike*: op schandelijke wijze; *al sonder waen*: zonder twijfel
 1384 u kunt er zelf niet aan ontsnappen

- Dat ghi met mi te hove gaet.
 Hets messelic hoet ghevallen mach.¹³⁸⁷
 Hu es dicken up eenen dach¹³⁸⁸⁻
 Vremder avontueren ghevallen
 1390 Dan ghi noch, quite van hem allen,¹³⁹⁰
 Met des conincx orlove¹³⁹¹
 Maerghin sciet huten hove.¹³⁹²
 Reynaert seide: ‘Ghi secht waer.
 Nochtan, Grimbeert, comme ic daer
 1395 Onder des conincs ghesinde,¹³⁹⁵
 Dat ic binnen den hove vinde¹³⁹⁶⁻
 Es up mi verbolghen al.
 Quame ic danen, het ware gheval.¹³⁹⁸
 Nochtan dinct mi beter wesen
 1400 - Ghenese of ic mach ghenesen -¹⁴⁰⁰
 Dat ic met hu te hove vare
 Dan het al verloren ware,¹⁴⁰²
 Casteel, kindre ende wijf
 Ende daertoe mijns selves lijf.¹⁴⁰⁴
 1405 In mach den coninc niet ontgaen.¹⁴⁰⁵
 Alsoe ghi wilt, so willic gaen.¹⁴⁰⁶
 Hoert,’ seit hi, ‘vrauwe Hermelijne,
 Ic bevele hu die kindre mine,¹⁴⁰⁸
 Dat ghire wale pleghet nu.¹⁴⁰⁹
 1410 Voer alle dandre bevelic hu¹⁴¹⁰
 Minen zone Reynaerdine.

- 1387 het is onzeker hoe het zal aflopen
 1388- u hebt vaak iets wonderlijkers meegemaakt
 1390 *Dan*: dan dat; *quite... allen*: vrijgesproken van alle beschuldigingen
 1391 *orlove*: toestemming
 1392 morgen het hof verlaat
 1395 *ghesinde*: gevolg
 1396- iedereen aan het hof is mij slecht gezind
 1398 als ik ervandaan zou komen, zou dat geluk zijn
 1400 (vrij) erop of eronder
 1402 *Dan*: dan dat
 1404 *daertoe*: bovendien
 1405 ik kan niet aan de koning ontsnappen
 1406 *willic*: zal ik
 1408 ik vertrouw mijn kinderen aan u toe
 1409 opdat u goed voor hen zorgt
 1410 *Voer alle dandre*: bovenal

- Hem staen wel de gaerdeline¹⁴¹²⁻
 In zine muulkine overal.
 Ic hope dat hi mi slachten sal.¹⁴¹⁴
- 1415 Hier es Rossel, een scone dief,¹⁴¹⁵
 Die hebbic nochtan harde lief,¹⁴¹⁶
 Ja, als yement sine kindre doet.¹⁴¹⁷
 Al eist dat ic nu van hier moet,¹⁴¹⁸
 Ic salt mi nemen arde na,¹⁴¹⁹
- 1420 Up dat ic mach, dat ic ontga.¹⁴²⁰
 Grimbeert, neve, God moet hu lonen.^{1421 aant.}
 Met hoofschen woorden ende met sconen
 Nam Reynaert an de sine orlof¹⁴²³
 Ende ruumde sijns selves hof.¹⁴²⁴
- 1425 Ay, hoe drouve bleef vrouwe Hermeline
 Ende hare cleene welpekine,
 Doe Reynaert sciet huut Manpertuus¹⁴²⁷
 Ende hi hof liet ende huus
 Aldus omberaden staen.¹⁴²⁹
- 1430 Nu hoert wat Reynaert heeft ghedaen^{aant.}
 Teerst dat hi quam an der heyden.¹⁴³¹
 Hi sprac te Grimbeerte ende zeide:
 ‘Grimbert, scouwet, soete neve,^{1433 aant.}
 Van zorgghen suchtic ende beve.¹⁴³⁴
- a Ic ga in vresen vander doet.^{1434a}
 b Mijn berouwenisse is so groet
 c Van sonden die ik hebbe gedaen.

- 1412- zijn snorhaartjes staan zo mooi op zijn snuitje
 1414 *mi slachten sal*: op mij zal lijken
 1415 *scone dief*: een mooie boef
 1416 van hem houd ik zoveel
 1417 als men van zijn kinderen kan houden
 1418 *eist*: is het; *van hier*: hier weg
 1419 ik zal er mijn uiterste best voor doen
 1420 *Up dat ic mach*: als het binnen mijn vermogen ligt; *ontga*: ontsnap
 1421 *moet*: moge
 1423 *an de sine orlof*: van de zijnen afscheid
 1424 *ruumde*: verliet
 1427 *sciet huut*: wegging van
 1429 *omberaden*: onbeschermd
 1431 *an der heyden*: op het open veld
 1433 *scouwet*: ziet
 1434 *zorghen*: angst
 1434a ik ben in doodsnood

Grimbeert bij de vossenburcht en de biecht (R: LVI verso)

- 1435 Lieve neve, ic wille gaen
 1437 Te biechten hier te di.¹⁴³⁷
 Hier nes ander pape bi.¹⁴³⁸
 Hebbic mine biechte ghedaen,
 1440 Hoe so die saken sijn vergaen,¹⁴⁴⁰
 Mine ziele sal te claerre wesen.¹⁴⁴¹
 Grimbeert andwoerde na desen:
 ‘Oem, wildi te biechten gaen,
 So moetti dan verloven saen¹⁴⁴⁴
 1445 Alle diefte ende allen roef,
 Of en diet hu niet een loef.¹⁴⁴⁶
 ‘Dat weetic wel,’ sprac Reynaert.¹⁴⁴⁷
 ‘Grimbeert, nu hoert haerwaert¹⁴⁴⁸
 Ende vandet mi gheraden.¹⁴⁴⁹
 1450 Siet, ic comme hu te ghenaden¹⁴⁵⁰
 Van allegader mire mesdaet.
 Nu hoert, Grimbeert, ende verstaet.^{1452 aant.}
 Confiteor pater, mater,¹⁴⁵³
 Dat ic den otter ende den cater
 1455 Ende alle diere hebbe mesdaen.
 Daeraf willic mi in biechten dwaen.¹⁴⁵⁶
 Grimbeert sprac: ‘Oem, walschedi?’¹⁴⁵⁷
 Of ghi yet wilt, spreect jeghen mi¹⁴⁵⁸
 In Dietsche, dat ict mach verstaen.¹⁴⁵⁹
 1460 Doe sprac Reynaert: ‘Ic hebbe mesdaen

- 1437 *te di*: bij jou
 1438 iemand anders die priester is, is hier niet in de buurt
 1440 hoe het ook zal aflopen
 1441 *te claerre*: des te reiner
 1444 *verloven saen*: afzweren met onmiddellijke ingang
 1446 anders helpt het (d.i. de biecht) u geen zier
 1447 *wel*: heel goed
 1448 *haerwaert*: hier
 1449 en wil mij raad geven
 1450 *hu te ghenaden*: tot u om vergeving
 1452 *verstaet*: luister
 1453 ik belijd (biecht)vader, moeder
 1456 *in biechten dwaen*: door de biecht zuiveren
 1457 *walschedi*: spreekt u Frans
 1458 *Of ghi yet wilt*: als het u belieft
 1459 *dat... verstaen*: zodat ik het kan begrijpen

- Jeghen alle diere die leven.
 Bidt Gode dat hijt mi moete vergheven.
 Ic dede minen oem Brune
 Al bloedich maken sine crune.¹⁴⁶⁴
- 1465 Tybeert dede ic muse vaen
 Daer ickene zeere dede slaen
 Tes papen huus, daer hi spranc int strec.
 Ic hebbe ghedaen groet ongherec¹⁴⁶⁸
 Canticleer ende sine kindre:
- 1470 Waren si meerre ofte mindre,¹⁴⁷⁰
 Dicken makedicse los.¹⁴⁷¹
 Dor recht beclaghet hi den vos.¹⁴⁷²
 Die coninc en es mi oec niet ontgaen.^{aant.}
 Ic hebbe hem toren oec ghedaen¹⁴⁷⁴
- 1475 Ende mesprijs der coninghinne,¹⁴⁷⁵
 Dat si spade sullen verwinnen¹⁴⁷⁶⁻
 Also vele eeren van mi.
 Oec hebbic, dat segghic di,
 Grimbeert, mee liede bedroghen¹⁴⁷⁹
- 1480 Dan ic di soude ghesegghen moghen.¹⁴⁸⁰
 Ende Ysengrijn, dat verstaet,^{1481 aant.}
 Hiet ic oem dor baraet.¹⁴⁸²
 Ic maectene moonc ter Elmaren,^{1483 aant.}
 Daer wi beede begheven waren.¹⁴⁸⁴
- 1485 Dat wart hem al te zeere te pinen.¹⁴⁸⁵
 Ic dede hem an die clockelijnen¹⁴⁸⁶

- 1464 *Al*: geheel
 1468 *ongherec*: leed
 1470 of het er nu veel of weinig waren
 1471 ik hielp hem (d.i. C.) er vaak vanaf
 1472 *Dor... hi*: terecht klaagt hij over
 1474 *toren*: leed
 1475 en de koningin schande aangedaan
 1476- (zoveel) dat het lang zal duren voordat zij evenveel eer van mij zullen ontvangen
 1479 *mee*: meer
 1480 *moghen*: kunnen.
 1481 *dat verstaet*: begrijp het goed
 1482 noemde ik bedrieglijk oom
 1483 *moonc ter Elmaren*: monnik in (het klooster) E.
 1484 waar wij beiden ingetreden waren
 1485 dat is hem zwaar komen te staan
 1486 *clockelijnen*: klokkentouwen

- Binden beede sine voete.
 Dat luden wart hem doe so soete¹⁴⁸⁸
 Dat hijt emmer wilde leeren.¹⁴⁸⁹
 1490 Dat verghinc hem tonneeren,¹⁴⁹⁰
 Want hi luudde so utermaten¹⁴⁹¹
 Dat alle die ghinghen bi der straten¹⁴⁹²
 Ende waren binnen der Elmare,¹⁴⁹³
 Waenden dat die duvel ware¹⁴⁹⁴
 1495 Ende liepen daer si luden hoerden.
 Eer hi doe conste in corten woerden¹⁴⁹⁶
 Ghespreken 'Ic wille mi begheven,¹⁴⁹⁷
 Hadsi hem na ghenomen tleven.¹⁴⁹⁸
 Sint dedic hem crune gheven.^{1499 aant.}
 1500 Hem maechs ghedincken al zijn leven,¹⁵⁰⁰
 Dat weetic wel over waer.
 Ic dede hem afbernen dat haer,¹⁵⁰²
 Sodat hem die zwaerde cramp.¹⁵⁰³
 Sint dedic hem meerren scamp^{1504 aant.}
 1505 Up thijs, daer icken leerde visschen,
 Daer hi niene conste ontwisschen.¹⁵⁰⁶
 Hi ontfincker meneghen slach.¹⁵⁰⁷
 Sint leeddickene up eenen dach^{1508 aant.}
 Tote des papen van Bloys.¹⁵⁰⁹
 1510 In al dat lant van Vermendoys^{aant.}

- 1488 *wart... soete*: vond hij toen zo prettig
 1489 *emmer*: beslist
 1490 *verghinc hem tonneeren*: liep slecht voor hem af
 1491 *utermaten*: hard
 1492 *ghinghen bi der straten*: buiten liepen
 1493 *Ende*: en (degenen die)
 1494 *Waenden*: meenden
 1496 *Eer*: voordat; *in corten woerden*: snel
 1497 *wille mi begheven*: wil intreden
 1498 *Hadsi hem na*: hadden zij hem bijna
 1499 daarna bezorgde ik hem een tonsuur
 1500 *Hem maechs ghedincken*: dat zal hij zich herinneren
 1502 ik brandde hem zijn haar af
 1503 *hem die zwaerde cramp*: zijn hoofdhuid ineenschrompelde
 1504 *dedic hem meerren scamp*: maakte ik hem nog meer te schande
 1506 terwijl hij niet kon ontsnappen
 1507 *ontfincker meneghen slach*: kreeg er een pak slaag
 1508 *leeddickene*: bracht ik hem
 1509 *Tote des papen*: naar (het huis van) de priester

- So en woende gheen pape riker.
 Die selve pape hadde eenen spijker¹⁵¹²
 Daer menich vet bake in lach.¹⁵¹³
 Des haddic dicken goet ghelach.¹⁵¹⁴
 1515 Onder dien spijker haddic een gat¹⁵¹⁵⁻
 Verholenlike ghemaect. In dat,
 Daer dedic Ysingrijn in crupen.
 Daer vant hi rentvleesch in cupen¹⁵¹⁸
 Ende baken hanghende vele.¹⁵¹⁹
 1520 Des vleesch dedi dor sine kele¹⁵²⁰
 So vele gheliden utermaten.¹⁵²¹
 Als hi weder huten gate
 Waende keeren huter noet,¹⁵²³
 Hem was dien leeden buuc so groet¹⁵²⁴
 1525 Dat hi beclaghede zijn ghewin.¹⁵²⁵
 Daer hi was commen ongherich in,¹⁵²⁶
 Ne condi sat niet commen huut.¹⁵²⁷
 Ic liep, ic maecte groet gheluut¹⁵²⁸
 Int dorp ende maecte groet gherochte.¹⁵²⁹
 1530 Nu hoert wat ic daer toebrochte.¹⁵³⁰
 Ic liep aldaer die pape zat¹⁵³¹⁻
 Te ziere taflen ende hat.
 Die pape hadde eenen cappoen,¹⁵³³

- 1512 *Die selve pape*: deze pastoor; *spijker*: (voorraad)schuur
 1513 *bake*: zijde spek
 1514 daarvan smulde ik vaak
 1515- *een gat... ghemaect*: een gat gemaakt dat buiten het zicht was
 1518 *rentvleesch in cupen*: rundvlees in kuipen
 1519 *baken hanghende vele*: er hing veel spek
 1520 *Des vleesch*: van het vlees
 1521 buitensporig veel passeren
 1523 *huter noet*: buiten gevaar, d.i. in veiligheid
 1524 was zijn vervloekte buik zo dik
 1525 *beclaghede zijn ghewin*: zijn profijt betreurde
 1526 *Daer*: daar waar; *ongherich*: hongerig
 1527 kon hij verzadigd niet naar buiten komen (d.i. Y. komt klem te zitten)
 1528 *maecte groet gheluut*: zorgde voor veel lawaai
 1529 *maecte groet gherochte*: veroorzaakte veel kabaal
 1530 *wat ic daer toebrochte*: hoe ik dat (het kabaal) teweegbracht
 1531- *zat [...] ende hat*: zat te eten
 1533 *cappoen*: kappoen (d.i. gesneden haan, bestemd om vetgemest te worden)

- Dat was dat alrebeste hoen
 1535 Dat men in al dat lant vant.
 Hi was ghewent al toter hant.¹⁵³⁶
 Dien prandic in minen mont¹⁵³⁷
 Voer die tafle daer hi stont,¹⁵³⁸
 Aldaert die pape toesach.¹⁵³⁹
 1540 Doe riep die pape: ‘Nu vanc, slach!’¹⁵⁴⁰
 Helpe! Wie sach dit wonder nye?¹⁵⁴¹
 Die vos comt daer ic toezye
 Ende roeft mi in mijn huus.
 So helpe mi Sancta Spiritus.^{1544 aant.}
 1545 Te wers hem dat hire quam!’¹⁵⁴⁵
 Dat tafelmes hi up nam¹⁵⁴⁶
 Ende stac de tafle dat so vloech¹⁵⁴⁷
 Verre boven mi arde hoech¹⁵⁴⁸
 In middenwaerde up den vloer.¹⁵⁴⁹
 1550 Hi vloucte zeere ende zwoer
 Ende hi riep lude ‘Slach!’ ende ‘Va!’¹⁵⁵¹
 Ende ic voeren ende hi na.¹⁵⁵²
 Sijn tafelmes haddi verheven
 Ende brochte mi ghedreven¹⁵⁵⁴
 1555 Up Ysingrijn daer hi stont.¹⁵⁵⁵
 Ic hadde dat hoen in minen mont,
 Dat arde groet was ende zwaer.
 Dat so moestic laten daer,¹⁵⁵⁸
 Waest mi leet ofte lief.¹⁵⁵⁹

- 1536 *ghewent al toter hant*: helemaal gewend (om te eten) uit de hand
 1537 *prandic in minen mont*: greep ik in mijn bek
 1538 terwijl hij voor de tafel stond
 1539 onder de ogen van de priester
 1540 *vanc*: grijp (hem); *slach*: sla dood
 1541 *dit wonder nye*: ooit zoiets wonderlijks
 1544 *Sancta Spiritus*: verbastering van Spiritus Sanctus, Heilige Geest
 1545 *Te wers hem*: des te erger voor hem
 1546 *hi up nam*: greep hij
 1547 *stac de tafle*: stootte tegen de tafel
 1548 *arde hoech*: zeer hoog
 1549 *In middenwaerde up*: midden op
 1551 *Va*: grijp (hem)
 1552 *voeren*: (liep) weg; *na*: erachter aan
 1554 *brochte mi ghedreven*: dreef mij
 1555 naar de plaats waar Y. was
 1558 *laten*: achterlaten
 1559 of ik wilde of niet

- 1560 Doe riep die pape: ‘Ay, heere dief,
 Ghi moet den roef hier laten!’¹⁵⁶¹
 Hi riep ende ic ghinc miere straten¹⁵⁶²⁻
 Danen, daer ic wesen woude.
 Alse die pape upheffen soude¹⁵⁶⁴
- 1565 Dat hoen, sach hi Ysingrine.
 Doe naecte hem eene grote pine.¹⁵⁶⁶
 Hi warpene int hoeghe metten messe.¹⁵⁶⁷
 Den pape volchden si zesse,¹⁵⁶⁸
 Die alle met groeten staven quamen.¹⁵⁶⁹
- 1570 Ende als si Ysingrijn vernamen,¹⁵⁷⁰
 Doe maecten si een groet gheloot¹⁵⁷¹
 Ende die ghebuere quamen huut¹⁵⁷²
 Ende maecten grote niemare¹⁵⁷³⁻
 Manlic andren, dat daer ware
- 1575 In spapen spijker een wulf ghevaen,
 Die hem selven hadde ghevaen¹⁵⁷⁶
 Bi den buke in dat gat.
 Als die ghebuere ghevreescheden dat,¹⁵⁷⁸
 Liepen si dat wonder bescauwen.¹⁵⁷⁹
- 1580 Aldaer wart Ysingrijn teblauwen,¹⁵⁸⁰
 Sodat hem ghinc al hutten spele,¹⁵⁸¹
 Want hi ontfincker arde vele¹⁵⁸²⁻
 Groete slaghe ende groete worpe.
 Dus quamen die kindre van den dorpe¹⁵⁸⁴

- 1561 *roef*: buit
 1562- *ghinc... Danen*: ging op weg
 1564 *upheffen*: optillen
 1566 toen raakte hij (Y.) danig in het nauw
 1567 *warpene int hoeghe*: raakte hem in het oog
 1568 zes man volgden de priester
 1569 *staven*: stokken
 1570 *vernamen*: zagen
 1571 *een groet gheloot*: veel herrie
 1572 en de buren kwamen naar buiten
 1573- *Ende... andren*: en (dezes man) vertelden elkaar opgewonden
 1576 *ghevaen*: gevangen (d.i. vastgeklemd)
 1578 toen de buren dat hoorden
 1579 *Liepen*: gingen
 1580 *teblauwen*: afgeranseld
 1581 zodat het bittere ernst voor hem werd
 1582- *ontfincker... worpe*: kreeg er heel veel grote slagen en stenen te verwerken
 1584 *Dus*: in die toestand (Y. is toetakeld en zit vastgeklemd)

- 1585 Ende verbonden hem die hoghen.¹⁵⁸⁵
 Het stont hem so, hi moest ghedoghen.¹⁵⁸⁶
 So zeere slouchsi ende staken¹⁵⁸⁷
 Dat sine hutten gate traken.
 Doe ghedoghedide vele onghevals.¹⁵⁸⁹
- 1590 Ende bonden hem an sinen hals¹⁵⁹⁰
 Eenen steen ende lietene gaen¹⁵⁹¹
 Ende lietene dien honden saen,¹⁵⁹²
 Diene ghinghen bassen ende jaghen.¹⁵⁹³
 Oec diende men hem met groten slaghen
- 1595 So langhe dat hi ghelove was.¹⁵⁹⁵
 Doe viel hi neder up dat gras
 Of hi ware al steendoot.¹⁵⁹⁷
 Doe was dier kindre bliscap groot.
 Ghindre was groete niemare.¹⁵⁹⁹
- 1600 Si namene ende leidene up eene bare¹⁶⁰⁰
 Ende droughene met groten ghehuke¹⁶⁰¹
 Over steene ende over struke.¹⁶⁰²
 Buten dien dorpe in eene gracht¹⁶⁰³
 Bleef hi ligghende al dien nacht.
- 1605 Inne weet hoe hi danen voer.¹⁶⁰⁵
 Sint verwervic dat hi mi zwoer^{16061606-aant.}
 Sine hulde een jaer al omtrent.
 Dat dedi up sulc convent¹⁶⁰⁸

- 1585 en blinddoekten hem
 1586 zijn positie was zodanig dat hij het moest toestaan
 1587 *slouchsi ende staken*: sloegen en staken zij hem
 1589 toen kreeg hij veel ellende te verwerken
 1590 *bonden*: (de kinderen of de dorpelingen) bonden
 1591 *lietene gaen*: lieten hem lopen
 1592 en lieten de honden snel op hem los
 1593 die hem blaffend opjoegen
 1595 *ghelove*: uitgeput
 1597 *steendoot*: morsdood
 1599 er was grote opwinding (onder de kinderen)
 1600 *leidene up eene bare*: tilden hem op een (lijk)baar
 1601 *ghehuke*: geschreeuw
 1602 langs stenen en struiken (d.i. over de onbebouwde grond buiten het dorp)
 1603 *gracht*: greppel, graf
 1605 ik weet niet hoe hij er wegkwam
 1606 *verwervic*: lukte het me
 1606- *zwoer... omtrent*: een jaar lang zijn vriendschap (zijn trouw als leenman) beloofde
 1608 *up sulc convent*: op voorwaarde

- Dat icken soude maken hoenre sat.¹⁶⁰⁹
 1610 Doe leeddickene in eene stat¹⁶¹⁰
 Daer ic hem dede te verstane¹⁶¹¹
 Dat twee hinnen ende eenen hane
 In een groet huus an eere straten¹⁶¹³
 Up eenen aenbalke saten,¹⁶¹⁴
 1615 Recht teere valdore bi.¹⁶¹⁵
 Daer dedic Ysingrijn bi mi¹⁶¹⁶
 Up dat huus clemmen boven.
 Ic seide, ic wilde hem gheloven,¹⁶¹⁸
 Wildi crupen in die valdore,¹⁶¹⁹
 1620 Dat hire soude vinden vore¹⁶²⁰
 Van vetten hoenren sijn ghevouch.¹⁶²¹
 Ter valdore ghinc hi ende louch¹⁶²²
 Ende croep daerin met vare¹⁶²³
 Ende began tasten harenthare.¹⁶²⁴
 1625 Hi taste ende als hi niet en vant,¹⁶²⁵
 Sprac hi: 'Neve, hets hier bewant¹⁶²⁶⁻
 Te zorghen, ic ne vinder niet.'
 Ic sprac: 'Oem, wats hu ghesbiet?'¹⁶²⁸
 Cruupter een lettelt bet in!¹⁶²⁹
 1630 Men moet wel pijnen om ghewin.¹⁶³⁰
 Ic hebse wech diere saten voren.¹⁶³¹
 Dus so liet hi hem verdoren,¹⁶³²

- 1609 dat ik hem vol kippen zou stoppen.
 1610 *leeddickene in eene stat*: bracht ik hem naar een plaats
 1611 *dede te verstane*: vertelde
 1613 *an eere straten*: langs de weg
 1614 *aenbalke*: hanenbalk
 1615 vlakbij een (zolder)luik
 1616 *bi mi*: met mij
 1618 *ic wilde hem gheloven*: dat ik hem verzekerde
 1619 dat als hij door het luik zou kruipen
 1620 *vore*: vooraan (d.i. direct achter het luik)
 1621 *sijn ghevouch*: zoveel hij wilde
 1622 *ghinc hi ende louch*: ging hij lachend
 1623 *met vare*: voorzichtig
 1624 *tasten harenthare*: her en der rond te tasten
 1625 *niet*: niets
 1626- *hets... zorghen*: er is iets mis hier
 1628 *wats hu ghesbiet*: wat is er met u aan de hand
 1629 *lettelt bet*: beetje verder
 1630 om iets te krijgen moet men wel moeite doen
 1631 die vooraan zaten heb ik weggehaald
 1632 *hem verdoren*: zich beetnemen

- Dat hi die hoenre te verre sochte.
 Ic sach dat icken hoenen mochte¹⁶³⁴
 1635 Ende hortene so dat hi voer¹⁶³⁵
 Van daerboven up den vloer
 Ende gaf eenen groeten val,¹⁶³⁷
 Dat si ontspronghen overal¹⁶³⁸
 Die in dien huse sliepen.
 1640 Die bi den viere laghen, si riepen,¹⁶⁴⁰
 Daer ware in huus si ne wisten wat¹⁶⁴¹
 Ghevallen voer dat vyergat.¹⁶⁴²
 Si worden up ende ontstaken lecht.¹⁶⁴³
 Doe sine daer saghen echt,¹⁶⁴⁴
 1645 Wart hi ghewont toter doot.¹⁶⁴⁵
 Ic hebben brocht in menegher noot,¹⁶⁴⁶
 Meer dan ic ghesegghen mochte.¹⁶⁴⁷
 Nochtan, al dat ic nye ghewrochte^{1648 aant.}
 Jeghen hem, so ne roucke ic niet¹⁶⁴⁹⁻
 1650 So zeere, als dat ic verriet¹⁶⁵⁰
 Vrouwe Yswenden, sijn scone wijf,
 Die hi liever hadde dan sijns selfs lijf.¹⁶⁵²
 God die moet mi vergeven.
 Haer dedic dat mi liever ware bleven¹⁶⁵⁴⁻
 1655 Te doene dant es ghedaen.’
 Grimbeert sprac: ‘Of ghi wilt gaen¹⁶⁵⁶

- 1634 *hoenen mochte*: te pakken kon nemen
 1635 *hortene*: stootte hem; *voer*: viel
 1637 met een enorme dreun
 1638 *ontspronghen*: ontwaakten
 1640 *den viere*: het vuur
 1641 dat er iets onbekends in huis was
 1642 *vyergat*: stookgat
 1643 *worden up*: stonden op; *lecht*: licht
 1644 *echt*: daarna
 1645 *ghewont toter doot*: levensgevaarlijk verwond
 1646 *hebben*: heb hem; *in menegher noot*: in vele moeilijkheden
 1647 *ghesegghen mochte*: zou kunnen vertellen
 1648 *nye ghewrochte*: ooit misdeed
 1649- *so... zeere*: daarvan heb ik minder spijt
 1650 *verriet*: mij vergreep aan
 1652 van wie hij meer hield dan van zijn eigen leven (d.i. dan van zichzelf)
 1654- (dubbelzinnig) ik deed met haar iets dat ik liever niet had gedaan (of: iets dat ik liever nog zou doen) dan dat het gedaan was
 1656 *Of*: indien

- Claerliken te biechten tote mi¹⁶⁵⁷
 Ende zijn van huwen zonden vry,
 So suldi spreken ombedect.¹⁶⁵⁹
- 1660 In weet waerwaert ghi dit trect:¹⁶⁶⁰
 “Ic hebbe jeghen sijn wijf mesdaen.”
 Oem, dat en can ic niet verstaen,¹⁶⁶²
 Waer ghi dese tale keert.¹⁶⁶³
 Reynaert sprac: ‘Neve Grimbeert,
- 1665 Ware dat hoofschede groot¹⁶⁶⁵
 Of ic hadde gheseit al bloot.¹⁶⁶⁶
 “Ic hebbe gheslapen bi miere moyen”¹⁶⁶⁷
 Ghi zijt mijn maech, hu souts vernoyen¹⁶⁶⁸
 Seidic eeneghe dorperheit.¹⁶⁶⁹
- 1670 Grimbeert, nu hebbic hu gheseit
 Al dat mi mach ghedincken nu.¹⁶⁷¹
 Gheeft mi aflaet, dat biddic hu,¹⁶⁷²
 Ende settet mi dat hu dinct goet.¹⁶⁷³
 Grimbeert was wijs ende vroet¹⁶⁷⁴
- 1675 Ende brac een rijs van eere haghe^{1675 aant.}
 Ende gaffer mede XL slaghe¹⁶⁷⁶
 Over alle sine mesdaden.¹⁶⁷⁷
 Daerna, in gherechten raden,¹⁶⁷⁸
 Riet hi hem goet te wesene
- 1680 Ende te wakene ende te lesene¹⁶⁸⁰

- 1657 *Claerliken*: oprecht
 1659 *ombedect*: onversluisd
 1660 ik weet niet wat u hiermee aanduidt
 1662 *dat... verstaen*: dat begrijp ik niet
 1663 wat u zeggen wilt
 1665 zou het behoorlijk geweest zijn
 1666 *al bloot*: onomwonden
 1667 *moyen*: tante
 1668 *maech*: verwant; *hu souts vernoyen*: het zou u mishagen
 1669 als ik iets grofs zeggen zou
 1671 *mi... nu*: ik me nu kan herinneren
 1672 schenk me kwijtschelding van zonden, smee ik u
 1673 en schrijf me de boetedoening voor die u juist lijkt
 1674 *was wijs ende vroet*: had kennis van zaken
 1675 *rijs van eere haghe*: tak van een struik
 1676 *XL slaghe*: veertig slagen (gebruikelijke kerkelijke straf)
 1677 *Over*: voor
 1678 *in gherechten raden*: als dringend advies
 1680 *te... lesene*: ('s nachts) te waken en te bidden

- Ende te vastene ende te vierne¹⁶⁸¹
 Ende te weghe waert te stierne¹⁶⁸²
 Alle die hi buten weghe saghe¹⁶⁸³
 Ende hi voert alle sine daghe¹⁶⁸⁴
 1685 Behendelike soude gheneeren.¹⁶⁸⁵
 Hierna so dedi hem verzweeren¹⁶⁸⁶
 Beede roven ende stelen.
 Nu moet hi siere sielen pleghen,¹⁶⁸⁸
 Reynaert, bi Grimbeerts rade,¹⁶⁸⁹
 1690 Ende ghinc te hove up ghenade.¹⁶⁹⁰
 Nu es die biechte ghedaen.
 Die heeren hebben den wech bestaen¹⁶⁹²
 Tote des conincs hove waert.^{aanl.}
 Nu was buter rechter vaert¹⁶⁹⁴
 1695 Dien si te gane hadden begonnen
 Een pryoreit van zwarten nonnen,¹⁶⁹⁶
 Daer meneghe gans ende menich hoen,
 Meneghe hinne, menich cappoen
 Plaghen te weedene buten muere.¹⁶⁹⁹
 1700 Dit wiste die felle creatuere,¹⁷⁰⁰
 Die onghetrauwe Reynaert,¹⁷⁰¹
 Ende sprac: 'Te ghenen hove waert'¹⁷⁰²⁻
 So leghet onse rechte strate.'
 Met dusdanen barate¹⁷⁰⁴

- 1681 *te vierne*: de kerkelijke feestdagen te eerbiedigen
 1682 *te... stierne*: de juiste weg te wijzen
 1683 *aan allen* die hij zou zien afdwalen
 1684 *voert*: voortaan
 1685 *fatsoenlijk* in zijn levensonderhoud te voorzien
 1686 *verzweeren*: afzweren
 1688 nu moet hij zich om zijn zielenheil bekommeren
 1689 *bi Grimbeerts rade*: op advies van G.
 1690 *up ghenade*: in de hoop op genade
 1692 *hebben den wech bestaen*: gingen op weg
 1694 *buter rechter vaert*: terzijde van de weg (ook symbolisch: buiten het pad der deugd)
 1696 een klooster van nonnen in een zwart ordekleed
 1699 *Plaghen te weedene*: gewoon waren naar voedsel te zoeken
 1700 *felle creatuere*: slechte wezen
 1701 *onghetrauwe*: onbetrouwbare
 1702- *Te...strate*: naar dat hof (d.i. het klooster) loopt de juiste weg
 1704 *dusdanen barate*: deze list

Reynaert en Grimbeert bij het kloosterhof (R: LXIX recto)

- 1705 Leedde hi Grimbeert bi der scueren,
 Daer die hoenre buten muere
 Ghinghen weeden harenthare.¹⁷⁰⁷
 Den hoenre wart Reynaert gheware.¹⁷⁰⁸
 Sine oghen begonden omme te ghane.¹⁷⁰⁹
- 1710 Buten den andren ghinc een hane¹⁷¹⁰
 Die arde vet was ende jonc.
 Daerna gaf Reynaert eenen spronc,¹⁷¹²
 Sodat dien hane die plumen stoven.¹⁷¹³
 Grimbeert sprac: ‘Oem, ghi dinct mi doven!’¹⁷¹⁴
- 1715 Onsalich man, wat wildi doen?
 Wildi noch om een hoen
 In alle die groete zonden slaen¹⁷¹⁷
 Daer ghi te biechten af zijt ghegaen?
 Dat moet hu wel zeere rauwen!¹⁷¹⁹
- 1720 Reynaert sprac: ‘Bi rechter trauwen,¹⁷²⁰
 Ic hads vergheten, lieve neve.
 Bidt Gode dat hijt mi vergheve.
 Het ne ghesciet mi nemmermeer.’¹⁷²³
 Doe daden si eenen wederkeer¹⁷²⁴
- 1725 Over eene smale brugghe.¹⁷²⁵
 Hoe dicken sach Reynaert achter rugghe¹⁷²⁶
 Weder daer die hoenre ghinghen!¹⁷²⁷
 Hi ne conste hem niet bedwinghen,¹⁷²⁸
 Hi ne moeste ziere zeden pleghen.¹⁷²⁹

- 1707 *harenthare*: her en der
 1708 R. keek naar de kippen
 1709 *begonden omme te ghane*: liet hij speurend rondgaan
 1710 *Buten*: verwijderd van
 1712 op deze (haan) sprong R. af
 1713 *plumen*: veren
 1714 *ghi dinct mi doven*: u lijkt wel gek
 1717 *slaen*: terugvallen
 1719 dat zult u zeer betreuren
 1720 *Bi rechter trauwen*: in alle oprechtheid
 1723 het zal me nooit meer gebeuren
 1724 toen keerden ze terug
 1725 *smale brugghe*: kleine brug
 1726 *dicken*: dikwijls; *achter rugghe*: achterom
 1727 *Weder daer*: terug naar waar
 1728 hij kon zich niet inhouden
 1729 maar hij moest zijn natuur volgen

De vos en de das aan het hof (R: LXXII recto)

- 1730 Al hadde men hem thoeft afgheslegghen,¹⁷³⁰
 Het ware ten hoenren waert ghevloghen
 Also verre alst hadde ghemogghen.¹⁷³²
 Grimbeert sach dit ghelaet¹⁷³³
 Ende seide: 'Onreyne vraet,¹⁷³⁴
- 1735 Dat hu dat hoghe so omme gaet!¹⁷³⁵
 Reynaert andwoerde: 'Ghi doet quaet¹⁷³⁶
 Dat ghi mine herte so verseert¹⁷³⁷
 Ende mine bede dus verstorbeert.¹⁷³⁸
 Laet mi doch lesen II pater noster¹⁷³⁹
- 1740 Der hoenre zielen van den cloester¹⁷⁴⁰⁻
 Ende den gansen te ghenaden,
 Die ic dicken hebbe verraden,¹⁷⁴²
 Die ic desen helegghen nonnen¹⁷⁴³
 Met miere lust af hebbe ghewonnen.¹⁷⁴⁴
- 1745 Grimbeert balch, ne waer Reynaert¹⁷⁴⁵
 Hadde emmer zine oghen achterwaert,¹⁷⁴⁶
 Tes si quamen ter rechter straten¹⁷⁴⁷
- 1748 Die si te voren hadden gelaten.¹⁷⁴⁸
- 1750 Daer keerde si te hove waert¹⁷⁵⁰
- 1749 Ende arde zeere beefde Reynaert,
 Doe hi began den hove naken,¹⁷⁵¹
 Daer hi waende seere mesraken.¹⁷⁵²

- 1730 zou men hem de kop afgeslagen hebben
 1732 *alst hadde ghemogghen*: als hij (d.i. de kop) had kunnen komen
 1733 *ghelaet*: gedrag
 1734 *Onreyne vraet*: vieze vreetzak
 1735 dat u zo gluurt
 1736 *doet quaet*: doet er verkeerd aan
 1737 dat u mij zo kwetst
 1738 en mijn gebed verstoort
 1739 *lesen II pater noster*: twee onzeveraders bidden
 1740- voor het zielenheil van de kippen en ganzen van het klooster
 1742 aan wie ik mij vaak vergrepen heb
 1743 *helegghen*: vrome
 1744 door mijn listigheid (of: begeerte) afhandig gemaakt heb
 1745 *balch*: was boos; *ne waer*: maar
 1746 *emmer*: voortdurend
 1747 *Tes*: totdat
 1748 *gelaten*: verlaten
 1750 *keerde si*: gingen zij
 1751 *began den hove naken*: het hof naderde
 1752 waar het naar hij vreesde zeer slecht met hem zou aflopen

Veroordeling en verzoening^{aant.}

- Doe in sconinx hof was vernomen
 Dat Reynaert ware te hove comen
 1755 Met Grimbeerde den das,
 Ic wane daer niemene ne was¹⁷⁵⁶
 So arem no van so crancken maghen,¹⁷⁵⁷
 Hi ne ghereedde hem up een claghen.¹⁷⁵⁸
 Dit was al jeghen Reynaerde.¹⁷⁵⁹
 1760 Nochtan dedi als die onvervaerde,¹⁷⁶⁰
 Hoe so hem te moede was,¹⁷⁶¹
 Ende hi sprac te Grimbeerte den das:
 ‘Leedet ons die hoechste strate.’¹⁷⁶³
 Reynaerd ghinc in dien ghelate¹⁷⁶⁴
 1765 Ende in also bouden ghebare¹⁷⁶⁵
 Ghelije of hi sconinx sone ware¹⁷⁶⁶
 Ende hi niet en hadde mesdaen.¹⁷⁶⁷
 Boudeliken ghinc hi staen¹⁷⁶⁸
 Voer Nobele dien coninc
 1770 Ende sprac: ‘God die alle dinc¹⁷⁷⁰⁻
 Gheboet, hi gheve hu, coninc heere,
 Langhe bliscap ende eere!
 Ic groet hu, coninc, ende hebbe recht.^{1773.aant.}
 En hadde nye coninc eenen knecht¹⁷⁷⁴
 1775 So ghetrauwe jeghen hem¹⁷⁷⁵
 Als ic oyt was ende bem.¹⁷⁷⁶

- 1756 was er, denk ik, niemand
 1757 hoe arm of gering van afkomst ook
 1758 die zich niet gereed maakte om een aanklacht in te dienen
 1759 *jeghen*: contra
 1760 toch gedroeg hij zich onbevreesd
 1761 hoe hij zich ook voelde
 1763 leid ons over de hoofdweg
 1764 *ghinc in dien ghelate*: mat zich zo'n houding aan (te verbinden met 1766)
 1765 en toonde zich zo fier
 1766 *Ghelije of*: alsof
 1767 *niet*: niets
 1768 *Boudeliken*: onverschrokken
 1770- *alle dinc Gheboet*: alles geschapen heeft
 1773 terecht groet ik u, koning
 1774 nooit had een koning een onderdaan
 1775 die hem zo trouw was
 1776 *oyt*: steeds

- Dat es dicken worden anschijn.¹⁷⁷⁷
 Nochtan die sulke die hier zijn,¹⁷⁷⁸
 Souden mi nochtan gherne roven¹⁷⁷⁹⁻
 1780 Huwer hulden, wilde ghi hem gheloven.¹⁷⁸⁰
 Maer neen, ghi niet. God moete hu lonen!¹⁷⁸¹
 Het ne betaemt niet der cronen¹⁷⁸²
 Dat si den scalken ende den fellen¹⁷⁸³
 Te lichte gheloven dat si vertellen.¹⁷⁸⁴
 1785 Nochtan willics Gode claghen.¹⁷⁸⁵
 Dier es te vele in onsen daghen¹⁷⁸⁶
 Der scalke die wroughen connen,¹⁷⁸⁷
 Die nu ter rechter hant hebben ghewonnen¹⁷⁸⁸
 Overal in rike hove.¹⁷⁸⁹
 1790 Dien sal men niet gheloven.¹⁷⁹⁰
 Die scalcheit es hem binnen gheboren,¹⁷⁹¹
 Dat si den goeden lieden doen toren.¹⁷⁹²
 Dat wreke God up haer leven¹⁷⁹³
 Ende moete hem eewelike gheven¹⁷⁹⁴
 1795 Al sulken loen als si zijn waert!¹⁷⁹⁵
 Die coninc sprac: 'O wy, Reynaert!¹⁷⁹⁶
 O wy, Reynaert, onreyne quaet,¹⁷⁹⁷
 Wat condi al scone ghelaet!¹⁷⁹⁸

- 1777 dat is dikwijls gebleken
 1778 *die sulke*: sommigen
 1779- *roven Huwer hulden*: beroven van uw gunst
 1780 *wilde... gheloven*: als u hen zou willen geloven
 1781 *God moete hu lonen*: moge God u belonen
 1782 het past de kroon (d.i. de koning) niet
 1783 *scalken*: intriganten; *fallen*: booswichten
 1784 *Te lichte*: lichtzinnig
 1785 *willics Gode claghen*: wil ik over het volgende klagen tegenover God
 1786 er zijn er teveel heden ten dage
 1787 kwaadsprekers die valse beschuldigingen kunnen uiten
 1788 *ter... ghewonnen*: de overhand hebben
 1789 *in rike hove*: aan machtige hoven
 1790 men moet hen niet geloven
 1791 zij zijn slecht van nature
 1792 *Dat si*: zodat zij; *doen toren*: leed berokkenen
 1793 moge God dat met hun leven vergelden
 1794 *moete hem*: moge (Hij) hun
 1795 *zijn waert*: verdienen
 1796 *O wy*: o wee
 1797 *onreyne quaet*: smerige schurk
 1798 wat kunt u zich mooi voordoen

- Dat en can hu niet ghehelpen een caf.¹⁷⁹⁹
 1800 Nu comt huwes smeekens af.¹⁸⁰⁰
 In werde bi smeekene niet hu vrient.¹⁸⁰¹
 Hets waer, ghi sout mi hebben ghedient¹⁸⁰²
 Van eere saken in den woude,
 Daer ghi qualic in hebt ghehouden¹⁸⁰⁴
 1805 Die eede die ic hadde ghezworen.¹⁸⁰⁵
 ‘O wy, wat hebbic al verloren!’¹⁸⁰⁶
 Sprac Canticleer, die daer stont.
 Die coninc sprac: ‘Hout huwen mont,
 Heere Canticleer, nu laet mi spreken;
 1810 Laet mi antwoerden sinen treken.¹⁸¹⁰
 Ay, heere dief Reynaert,
 Dat ghi mi lief hebt ende waert,¹⁸¹²
 Dat hebdi sonder huwe pine¹⁸¹³⁻
 Mine boden laten anschine:
 1815 Arem man Tybeert, heere Brune,
 Die noch bloedich es zijn crune.
 Ic ne sal hu niet scelden,¹⁸¹⁷
 Ic waent hu kele sal ontghelden¹⁸¹⁸
 Noch heden al up eene wijle.¹⁸¹⁹
 1820 ‘Nomine patrum, christum filye!’^{1820,aant.}
 Sprac Reynaert, ‘of mijn heere Brune¹⁸²¹
 Noch al bloedich es die crune,¹⁸²²

- 1799 dat kan u geen zier helpen
 1800 staak uw mooie praatjes
 1801 *bi smeekene*: door zoete broodjes te bakken
 1802 *Hets waer*: de waarheid luidt
 1804 waarbij u zich niet hebt gehouden
 1805 aan de eed die door mijn toedoen gezworen was (d.i. het uitroepen van de *vrede*, de koningsvrede)
 1806 *wat hebbic al verloren*: hoe groot is mijn verlies
 1810 *antwoerden sinen treken*: reageren op zijn sluwe misdrijven
 1812 *mi... waert*: voor mij genegenheid en achting koestert
 1813- *sonder... anschine*: moeiteloos aan mijn boden duidelijk gemaakt
 1817 ik zal er tegenover u geen woorden aan vuil maken
 1818 ik vermoed dat uw keel ervoor zal boeten
 1819 *al up eene wijle*: binnenkort
 1820 (verhaspeld Latijn) in naam van de vaders en Christus de zoon
 1821 *of*: als
 1822 *al bloedich*: geheel bebloed

- a Her coninc, wat bestaet mi dat?^{1822a}
 b Of hi Lamfreits honich at
 c Ende hem die dorper laster dede,^{1822c}
 d Noch heft Brune so grote lede,^{1822d}
 Was hi teblauwen of versproken,¹⁸²³
 Waer hi goet, hi ware ghewroken¹⁸²⁴
 1825 Eer hi noint vloe int water.¹⁸²⁵
 Banderzijde, Tybeert die cater,¹⁸²⁶
 Dien ic herberghede ende ontfinc,
 Of hi hute om stelen ghinc
 Tes papen sonder minen raet¹⁸²⁹
 1830 Ende hem die pape dede quaet,¹⁸³⁰
 Bi Gode, soudic dat ontghelden?¹⁸³¹
 So mochtic mijn gheluc wel scelden!¹⁸³²
 Voert sprac Reynaert: ‘Coninc Iyoen,¹⁸³³
 Wien twifelt des, ghi ne moghet doen¹⁸³⁴⁻
 1835 Dat ghi ghebiet over mi?
 Hoe groot mine sake zi,¹⁸³⁶
 Ghi moghet mi vromen ende scaden.¹⁸³⁷
 Wildi mi zieden ofte braden¹⁸³⁸
 Ofte hanghen ofte blenden,¹⁸³⁹
 1840 Ic ne mach hu niet ontwenden.¹⁸⁴⁰
 Alle diere zijn in hu bedwanc.¹⁸⁴¹

- 1822a *wat bestaet mi dat*: wat heb ik daarmee van doen
 1822c en de dorpelingen hem te pakken namen
 1822d B. is toch zo'n bonk spieren
 1823 werd hij geslagen of bespot
 1824 dan had hij zich zonder meer kunnen wreken
 1825 *Eer hi noint vloe*: voordat hij uiteindelijk vluchtte
 1826 *Banderzijde*: en verder
 1829 *sonder minen raet*: buiten mijn advies
 1830 *dede quaet*: slecht behandelde
 1831 *soudic dat ontghelden*: moet ik daarvoor boeten
 1832 dan heb ik het wel heel slecht getroffen
 1833 *Iyoen*: leeuw
 1834- wie zou eraan kunnen twijfelen dat u met mij kunt doen wat u wilt
 1836 hoe sterk mijn zaak ook is
 1837 *vromen ende scaden*: maken en breken
 1838 *zieden ofte braden*: in de kokende olie werpen of roosteren
 1839 *hanghen*: ophangen; *blenden*: blind maken
 1840 ik kan niet aan u ontkomen
 1841 *hu bedwanc*: uw macht

Reynaert is gevangen (R: LXXVIII recto)

- Ghi zijt groet ende ic bem cranc.¹⁸⁴²
 Mine hulp es cleene ende dhuwe groet.¹⁸⁴³
 Bi Gode, al slouchdi mi doot,¹⁸⁴⁴
 1845 Dat ware eene crancke wrake.¹⁸⁴⁵
 Recht in dese selve sprake¹⁸⁴⁶ aant.
 Doe spranc up Belin de ram
 Ende sine hye, die met hem quam,¹⁸⁴⁸
 Dat was dame Hawy.
 1850 Belin sprac: ‘Gawy¹⁸⁵⁰⁻
 Alle voert met onser claghen.’
 Bruun spranc up met sinen maghen¹⁸⁵²
 Ende Tybeert die felle¹⁸⁵³
 Ende Ysingrijn sijn gheselle,¹⁸⁵⁴
 1855 Fortadent dat everzwijn
 Ende die raven Tyecelijn,¹⁸⁵⁶
 Pancer die bever, och Bruneel,¹⁸⁵⁷
 Dat watervar, dat butseel,¹⁸⁵⁸
 Ende dat eencoren, heere Rosseel,¹⁸⁵⁹
 1860 Die wesel, mijn vrouwe Fine,
 - Cantecleer ende die kindre zine
 Makeden groten vederslach -¹⁸⁶²
 Dat foret Cleenebejach,¹⁸⁶³
 Liepen alle in dese scare.¹⁸⁶⁴
 1865 Alle dese ghinghen openbare¹⁸⁶⁵
 Voer haren heere den coninc staen

- 1842 *cranc*: nietig
 1843 *Mine hulp*: de bijstand waarop ik kan rekenen
 1844 *al... doot*: als u mij ter dood bracht
 1845 dan zou dat een armzalige vergelding zijn (want: een machtige koning onwaardig)
 1846 terwijl dit gezegd werd
 1848 *hye*: echtgenote, wijfje
 1850- *Gawy... claghen*: laten we allen onze aanklachten presenteren
 1852 *maghen*: verwanten
 1853 *Tybeert die felle*: de gemene T.
 1854 *gheselle*: vriend
 1856 *raven*: raaf
 1857 *och*: ook
 1858 de roerdomp, die vetzak
 1859 *eencoren*: eekhoren
 1862 sloegen heftig met hun vleugels
 1863 *foret*: fret
 1864 liepen allen mee op
 1865 *openbare*: publiekelijk

- Ende daden Reynaerde vaen.¹⁸⁶⁷
 Nu ghinct ghindre up een playdieren.¹⁸⁶⁸
 Nye hoerde man van dieren
 1870 So scone tale als nu es hier¹⁸⁷⁰
 Tusschen Reynaerde ende dandre dier
 a Orconde den ghenen die dat horden.^{1871a}
 b Soudic die tale entie worden^{1871b}
 Voertbringhen die men brochte daer,¹⁸⁷²
 Het ware mi pijnlic ende zwaer.¹⁸⁷³
 Daeromme corte ic hu de woort.¹⁸⁷⁴
 1875 Die beste redenen ghinghen daer voort.¹⁸⁷⁵
 Die claghen die de dieren ontbonden¹⁸⁷⁶
 Proufden si met goeden orconden,¹⁸⁷⁷
 Als si sculdich waren te doene.¹⁸⁷⁸
 Die coninc dreef die hoeghe baroene¹⁸⁷⁹
 1880 Te vonnesse van Reynaerts saken.¹⁸⁸⁰
 Doe wijsden si dat men soude maken¹⁸⁸¹
 Eene galghe, sterc ende vast,¹⁸⁸²
 Ende men Reynaerde den fellen gast¹⁸⁸³
 Daeran hinghe bi ziere kelen.
 1885 Nu gaet Reynaerde al hutten spele.¹⁸⁸⁵
 Doe Reynaert verordeelt was,^{aant.}
 Orlof nam Grimbeert die das¹⁸⁸⁷
 Met Reynaerts naeste maghen:

- 1867 *dadn Reynaerde vaen*: lieten R. gevangennemen
 1868 toen begon men daar te pleiten
 1870 *So scone tale*: zulke gloedvolle betogen; *es hier*: hier het geval is
 1871a getuige degenen die het hoorden
 1871b *Soudic*: moest ik
 1872 *Voertbringhen*: weergeven
 1873 dan zou me dat moeite kosten en zwaar vallen
 1874 *corte*: bekort
 1875 de overtuigendste argumenten werden daar naar voren gebracht
 1876 *ontbonden*: presenteerden
 1877 staaften zij met betrouwbare getuigen
 1878 zoals zij dat behoorden te doen
 1879 *dreef*: maande
 1880 *van Reynaerts saken*: in R.'s proces
 1881 *wijsden*: vonnisten
 1882 *vast*: stevig
 1883 *gast*: kerel
 1885 nu is de situatie voor R. kritiek
 1887 *Orlof nam*: vertrok

- Si ne consten niet verdragen¹⁸⁸⁹
 1890 No si ne consten niet ghedoghen,¹⁸⁹⁰
 Dat men Reynaerde voer haren oghen
 Soude hanghen alse eenen dief.
 Nochtan waest hem somen lief.¹⁸⁹³
 Die coninc, hi was arde vroet.¹⁸⁹⁴
 1895 Doe hi mercte ende verstoet¹⁸⁹⁵
 Dat so menich jonghelinc
 Met Grimbeerte huten hove ghinc,¹⁸⁹⁷
 Die Reynaerde na bestoet,¹⁸⁹⁸
 Doe peinsdi in sinen moet.¹⁸⁹⁹
 1900 ‘Hier mach inloepen andren raet.¹⁹⁰⁰
 Al es Reynaert selve quaet,¹⁹⁰¹
 Hi hevet meneghen goeden maech.¹⁹⁰²
 Doe sprac hi: ‘Twi sisi traech,¹⁹⁰³
 Ysingrijn ende heere Bruun?
 1905 Reynaerde es cont menich tuun¹⁹⁰⁵
 Ende hets den avonde bi.^{1906 aant.}
 Hier es Reynaert; ontsprinct hi,¹⁹⁰⁷
 Comt hi III voete huter noot,¹⁹⁰⁸
 Sinen lust die es so groot¹⁹⁰⁹
 1910 Ende hi weet so meneghen keer,¹⁹¹⁰
 Hi ne wert ghevanghen tsjaermeer.¹⁹¹¹

- 1889 *verdragen*: aanzien
 1890 *ghedoghen*: dulden
 1893 toch vonden sommigen het uitstekend
 1894 *arde vroet*: zeer verstandig
 1895 *mercte ende verstoet*: zich realiseerde
 1897 *huten hove ghinc*: het hof verliet
 1898 (jongeling, 1896) die met R. nauw verwant was
 1899 *peinsdi in sinen moet*: dacht hij bij zichzelf
 1900 hier moet iets gebeuren
 1901 *quaet*: slecht
 1902 *goeden*: deugdelijke, voorname
 1903 *Twi sisi traech*: waarom bent u langzaam
 1905 *es cont menich tuun*: kent menige haag (nl. om zich in te verschuilen)
 1906 en het loopt tegen de avond (d.i. het einde van de tijd waarin een vonnis voltrokken mocht worden)
 1907 *ontsprinct*: ontsnapt
 1908 *III voete huter noot*: drie voet (d.i. een meter) uit de gevarenzone
 1909 *lust*: listigheid
 1910 en hij kent zo vele uitwegen, en hij zit zo vol streken
 1911 dat hij nog in geen jaar gevangen wordt

- Sal men hanghen, twi ne doet ment dan?¹⁹¹²
 Eer men nu ghereeden can¹⁹¹³
 Eene galghe, so eist nacht.’
 1915 Ysingrijn was wel bedacht¹⁹¹⁵
 Ende sprac: ‘Hier es een galghe bi.’¹⁹¹⁶
 Ende mettien woerde versuchte hi.¹⁹¹⁷
 Doe sprac die cater, heere Tybeert:
 ‘Heere Ysingrijn, hu es verzeert’¹⁹¹⁹⁻
 1920 Hu herte, in wanconst hu niet.¹⁹²⁰
 Nochtan Reynaert diet al beriet¹⁹²¹
 Ende selve mede ghinc
 Daer men huwe twee broeders hinc,^{aant.}
 Rumen ende Wijdelancken.
 1925 Hets tijt, wildijs hem dancken.¹⁹²⁵
 Waerdi goet, het ware ghedaen,¹⁹²⁶
 Hi ne ware noch niet onverdaen.’¹⁹²⁷
 Ysingrijn sprac tote Tybeert:
 ‘Wat ghi ons algader leert!’¹⁹²⁹
 1930 Ne ghebrake ons niet een strop,¹⁹³⁰
 Langhe heden wist zijn crop¹⁹³¹
 Wat zijn achterhende mochte wegghen.’¹⁹³²
 Reynaerd, die langhe hadde gheswegghen,
 Sprac: ‘Ghi heeren, cort mine pine.’¹⁹³⁴
 1935 Tybeert heeft eene vaste lijne,¹⁹³⁵

- 1912 *Sal men*: moet men hem; *twi... dan*: waarom doet men het dan niet
 1913 *ghereeden*: oprichten
 1915 *was wel bedacht*: wist raad
 1916 *bi*: in de buurt
 1917 *versuchte*: zuchtte
 1919- *hu... herte*: uw hart bloedt
 1920 *in wanconst hu niet*: daar heb ik begrip voor
 1921 ook was het R. die het allemaal bedacht had
 1925 dit is de gelegenheid om het hem betaald te zetten
 1926 stond u uw man, dan zou het voorbij zijn
 1927 dan zou hij nu niet meer in leven zijn
 1929 wat u ons toch allemaal bijbrengt (d.i. wat een kletsboek)
 1930 ontbeerden wij geen strop
 1931 dan wist zijn keel al lang
 1932 *achterhende*: achterste
 1934 *cort mine pine*: laat mij niet zo lijden
 1935 *vaste lijne*: stevig touw

- Die hi bejaghede, an sine kele,¹⁹³⁶
 Daer hi vernoys hadde vele¹⁹³⁷
 Int huus daer hi den pape beet,
 Die voer hem stont al sonder cleet.¹⁹³⁹
- 1940 Her Ysingrijn, nu maect hu voren,¹⁹⁴⁰
 Ende sisi nu daertoe vercoren,¹⁹⁴¹
 Ende ghi, Brune, dat ghi sult dooden
 Reynaert huwen neve, den fellen roden!¹⁹⁴³
 Doe so sprac die coninc saen.^{aant.}
- 1945 'Doet Tybeerte mede gaen.¹⁹⁴⁵
 Hi mach clemmen. Hi mach de lijne¹⁹⁴⁶
 Updraghen sonder huwe pijn.¹⁹⁴⁷
 Tybeert, gaet voren ende maect ghereet.¹⁹⁴⁸
 Dat ghi yet let, dats mi leet.¹⁹⁴⁹
- 1950 Doe sprac Ysingrijn tote Brune:
 'So helpe mi de cloestercrone^{1951-aant.}
 Die boven up mijn hoeft staet,
 In hoerde nye so goeden raet¹⁹⁵³
 Also Reynaert selve ghevet hier.
- 1955 Hem langhet omme cloesterbier.^{1955-aant.}
 Nu gaen wi voeren ende bruwen hem!¹⁹⁵⁶
 Bruun sprac: 'Neve Tybeert, nem
 Die lijne. Du salt mede loepen.¹⁹⁵⁸
 Reynaert die salt nu becoepen,
- 1960 Mijn scone liere ende dine hoghe.¹⁹⁶⁰

- 1936 *bejaghede*: buitmaakte
 1937 toen hij zeer leed
 1939 *al sonder cleet*: naakt
 1940 *nu maect hu voren*: maak nu voort
 1941 u bent er toch voor aangewezen
 1943 *neve*: neef (als aanduiding van vriendschappelijke gezindheid); *fallen roden*: boosaardige rooie
 1945 laat T. meegaan
 1946 *mach clemmen*: kan klimmen
 1947 naar boven brengen zonder dat het u (d.i. Y. en B.) moeite kost
 1948 *gaet... ghereet*: schiet op en breng het in orde
 1949 het verdriet me dat u treuzelt
 1951- *cloestercrone... staet*: kloosterkruin bovenop mijn hoofd (d.i. de tonsuur)
 1953 *In hoerde nye*: ik hoorde nooit
 1955 hij verlangt naar kloosterbier
 1956 laten we nu voortmaken en het hem brouwen
 1958 *Du salt*: jij moet
 1960 *liere*: wangen; *hoghe*: oog

- Ghawi ende hanghene so hoghe¹⁹⁶¹
 Dats lachter hebben al sine vrient.¹⁹⁶²
 ‘Ghawi, hi heves wel verdient,¹⁹⁶³
 Sprac Tybeert ende nam de lijne.
 1965 Hi ne dede nye so lieve pine.¹⁹⁶⁵
 Nu waren die drie heeren ghereet
 a Die Reynaerde hadden harde leit.^{1966a}
 Dat was die wulf ende Tybeert¹⁹⁶⁷
 Ende der Bruun, die hadde gheleert¹⁹⁶⁸
 Honich stelen te zinen scaden.
 1970 Ysingrijn was so beraden,¹⁹⁷⁰
 Eer hi van den hove sciet,
 Hi ne wilde des laten niet,¹⁹⁷²
 Hi ne vermaende nichten ende neven¹⁹⁷³
 Ende alle die binnen den hove bleven,
 1975 Beede ghebuere ende gaste,¹⁹⁷⁵
 Dat si Reynaerde hilden vaste.
 Vrouwe Arsenden, zinen wive,^{1977 aant.}
 Beval hi bi haren live¹⁹⁷⁸
 Dat so stonde bi Reynaerde¹⁹⁷⁹
 1980 Ende soene name bi den baerde¹⁹⁸⁰
 Ende van hem niet ne sciende,
 No dor goet no dor miede,¹⁹⁸²
 No dor niet no dor noet,¹⁹⁸³

- 1961 *Ghawi*: laten we gaan; *hanghene*: hem ophangen
 1962 dat het een schande zal zijn voor al zijn vrienden
 1963 *wel*: beslist
 1965 nooit spande hij zich met meer genoegen in
 1966a *hadden harde leit*: zeer haatten
 1967 *Dat was*: te weten
 1968 *der*: (<de her) heer
 1970 *so beraden*: erop gespitst
 1972 dat hij niet wilde nalaten
 1973 *Hi ne vermaende*: om op het hart te drukken
 1975 zowel bekenden als vreemden
 1977 *wive*: echtgenote
 1978 *live*: (dubbelzinnig) leven, geliefde (d.i. R.)
 1979 *Dat so stonde*: dat zij moest staan
 1980 *soene*: zij hem
 1982 voor goed noch geld
 1983 voor gunst noch gevaar

- No dor zorghe van der doot.¹⁹⁸⁴
- 1985 Reynaert andwoerde in corten woorden,¹⁹⁸⁵
 Dat alle die daer waren horden:
 ‘Heere Ysingrijn, half ghenade!¹⁹⁸⁷
 Al ware hu lief mijn grote scade¹⁹⁸⁸
 Ende al brincki mi in vernoye,¹⁹⁸⁹
- 1990 Ic weet wel, soude mijn moye¹⁹⁹⁰
 Te rechte ghedincken ouder daet,¹⁹⁹¹
 So ne dade mi nemmermeer quaet.¹⁹⁹²
 Maer her Ysingrijn, soete oem,
 Ghi neemt huwes neven crancken goem,¹⁹⁹⁴
- 1995 Ende heere Brune ende heere Tybeert,
 Dat ghi mi dus hebt onneert!¹⁹⁹⁶
 Ghi drie, ghi hebbet ghedaen al¹⁹⁹⁷
 Dat men mi ontliven sal.¹⁹⁹⁸
 Daertoe hebdi ghemaket¹⁹⁹⁹
- 2000 Dat sowie die mi ghenaket,²⁰⁰⁰
 Sceldet mi dief of hevet leet.²⁰⁰¹
 Daeromme moetti, God weet,
 Gheonneert werden alle drie,
 Ghi ne haest dat ghescie²⁰⁰⁴
- 2005 Al dat ghi begaert te doene.²⁰⁰⁵

- 1984 *zorghe*: vrees
- 1985 *andwoerde in corten woorden*: reageerde snel
- 1987 *half ghenade*: schenk mij halve vergiffenis (vergeving door Y.'s wederhelft is namelijk onnodig, vgl. 1990-2)
- 1988 (dubbelzinnig) al was mijn ondergang u lief, al was uw geliefde mijn ondergang
- 1989 *brincki mi in vernoye*: brengt u mij in een lastig parket
- 1990 *moye*: tante
- 1991 in alle eerlijkheid het verleden voor de geest halen
- 1992 dan zou zij mij nooit kwaad berokkenen
- 1994 u zorgt slecht voor uw neef
- 1996 *onneert*: in het verderf gestort
- 1997 *ghi hebbet ghedaen al*: u bent er volledig voor verantwoordelijk
- 1998 *ontliven*: doden
- 1999 bovendien hebt u ervoor gezorgd
- 2000 *mi ghenaket*: in mijn buurt komt
- 2001 mij uitmaakt voor misdadiger of mij haat
- 2004 als u er niet snel voor zorgt dat uitgevoerd wordt
- 2005 *begaert*: begeert

- Mi es dat herte noch also coene,²⁰⁰⁶
 Ic dar wel sterven eene waert.²⁰⁰⁷
 Ne wart mijn vader doe hi staerf
 Van alle sinen zonden vry?²⁰⁰⁹
- 2010 Gaet, ghereet die galghe! Of ghi²⁰¹⁰⁻
 Een twint nu langher niet ne spaert,
 Of varen moetti inderwaert²⁰¹²
 Alle huwe voete ende huwe been!²⁰¹³
 Doe sprac Ysingrijn: ‘Ameen.’²⁰¹⁴
- 2015 ‘Amen,’ sprac Brune, ‘ende hinderwaert²⁰¹⁵
 Moet hi varen die langher spaert.’
 Tybeert sprac: ‘Nu haesten wy.’
 Ende mettien woerde spronghen zi²⁰¹⁸
 Ende liepen voert arde blide²⁰¹⁹
- 2020 Ende pijnnden hem ten strijde²⁰²⁰
 Te springhene over meneghen tuun,²⁰²¹
 Ysingrijn ende heere Bruun.
 Tybeert volchde hem naer,²⁰²³
 Hem was die voet een lettel zwaer²⁰²⁴
- 2025 Van der lijnen die hi drouch.
 Nochtan was hi rasch ghenouch.²⁰²⁶
 Dat dede hem al die goede wille.²⁰²⁷
 Reynaert stont ende zweech al stille
 Ende sach sine viande loepen
- 2030 Die hem dat strec an waenden cnoepen.²⁰³⁰
 ‘Maer het sal bliven,’ sprac Reynaert,²⁰³¹

- 2006 ik blijf er rustig onder
 2007 ik sterf (toch maar) één keer
 2009 bevrijd van alle zonden
 2010- *Of... spaert*: als u nu nog een ogenblik treuzelt
 2012 loop dan naar de hel
 2013 met al uw voeten en benen (d.i. snel)
 2014 *Ameen*: amen (d.i. dat zij zo)
 2015 *hinderwaert*: naar de hel
 2018 *spronghen zi*: sprongen zij op
 2019 *voert*: weg; *arde blide*: zeer verheugd
 2020 *pijnnden... strijde*: (Y. en B., vgl. 2022) probeerden elkaar af te troeven
 2021 in het springen over menige haag
 2023 *volchde hem naer*: volgde hen op een afstand
 2024 het lopen viel hem een beetje zwaar
 2026 *rasch ghenouch*: snel
 2027 *goede wille*: blije gemoed
 2030 die hem dachten op te knopen
 2031 *bliven*: uitblijven

- Die staet ende scauwet daerwaert²⁰³²
 Ende si springhen ende si keeren.²⁰³³
 Hi peinsde: ‘Deus, wat joncheeren!’²⁰³⁴
 2035 Nu laetse springhen ende loepen.
 Levic, si sullent noch becoepen²⁰³⁶
 Hare overdaet ende hare scampye,²⁰³⁷
 Mi ne ghebreke reynaerdye.²⁰³⁸
 Nochtanne zijn si mi^{2039-aant.}
 2040 Liever verre danne bi,
 Dieghene die ic meest ontsach.²⁰⁴¹
 Nu willic prouven dat ic mach²⁰⁴²
 Te hove bringhen een baraet²⁰⁴³
 Dat ic voer de dagheraet
 2045 In groter zorghen vant te nacht.²⁰⁴⁵
 Hevet mine lust sulke cracht²⁰⁴⁶
 Alsic noch hope dat so doet,
 Al es hi lustich ende vroet,²⁰⁴⁸
 Ic wane den coninc noch verdoren.²⁰⁴⁹
 2050 Die coninc dede blasen eenen horen
 Ende hiet Reynaerde huutwaert leeden.²⁰⁵¹
 Reynaert sprac: ‘Laet teerst ghereeden
 Die galghe daer ic an hanghen sal.
 Ende daerbinnen so sal ic al^{20542054-aant.}
 2055 Den volcke mine biechte conden

- 2032 die naar hen staat te kijken
 2033 terwijl zij springen en wenden
 2034 *Deus, wat joncheeren*: God, wat een kereltjes
 2036 *Levic*: blijf ik in leven
 2037 *overdaet*: overmoed, schanddaad; *scampye*: smaad
 2038 als ik sluw genoeg ben
 2039- *zijn... bi*: zie ik ze liever ver weg dan dichtbij
 2041 *ontsach*: vreesde
 2042 *prouven*: proberen
 2043 *baraet*: list
 2045 *vant*: bedacht
 2046 als mijn list net zo goed werkt
 2048 al is hij (d.i. de koning) slim en verstandig
 2049 ik denk de koning toch te kunnen misleiden
 2051 *hiet... leeden*: gaf opdracht R. naar buiten (d.i. van het hof naar de galg) te voeren
 2054 *daerbinnen*: intussen
 2054- *al... conden*: publiekelijk schuld bekennen

- In verlanessen van minen zonden.²⁰⁵⁶
 Hets beter dat al tfolc verstaet²⁰⁵⁷
 Mine diefte ende mine ondaet,²⁰⁵⁸
 Dan si namaels eeneghen man²⁰⁵⁹⁻
 2060 Mine overdaet teghen an.
 Die coninc sprac: ‘Nu segghet dan.’
 Reynaert stont als een drouve man²⁰⁶²
 Ende sach al omme harenthare.²⁰⁶³
 Daer so sprac hi al openbare:²⁰⁶⁴
 2065 ‘Helpe,’ seit hi, ‘Dominus!’²⁰⁶⁵
 Nu en es hier niemen in dit huus,
 No vrient no viant, ic ne bem²⁰⁶⁷⁻
 Een deel mesdadich jeghen hem.
 Nochtan horet alle, ghi heeren.
 2070 Laet wijsen ende leeren^{2070.aant.}
 Hoe ic, Reynaert, aermijnc,²⁰⁷¹
 Eerst an die boesheit vinc.²⁰⁷²
 In allen tijden spade ende vroe,²⁰⁷³⁻
 Was ic een hovesch kint noch doe.
 2075 Doe men mi spaende van der mammen,²⁰⁷⁵
 Ghinc ic spelen metten lammen²⁰⁷⁶
 Dor te hoerne dat ghebleet,²⁰⁷⁷
 Sodat ic een verbeet.²⁰⁷⁸
 Ten eersten lapedic dat bloet.²⁰⁷⁹
 2080 Het smaecte so wel, het was so goet,

- 2056 *In verlanessen*: ter vergeving
 2057 *verstaet*: verneemt
 2058 mijn schurkenstreken en misdaden
 2059- dan dat men later iemand mijn wandaden ten laste legt
 2062 *stont... man*: zag er bedroefd uit
 2063 *sach... harenthare*: keek om zich heen
 2064 *al openbare*: luid
 2065 *Helpe [...] Dominus*: moge de Heer mij bijstaan
 2067- *ic... hem*: of ik heb hem iets misdaan
 2070 laat u duidelijk worden
 2071 *aermijnc*: ellendige
 2072 voor het eerst tot het kwaad verviel
 2073- als kind was ik altijd en eeuwig aardig
 2075 *spaende van der mammen*: van de borst afnam
 2076 *lammen*: lammetjes
 2077 om het geblaet te horen
 2078 totdat ik er een dood beet
 2079 voor het eerst likte ik bloed op

- Dat ic dat vleesch mede ontgan.²⁰⁸¹
 Daer leerdic leckernie an²⁰⁸²⁻
 So vele dat ic ghinc ten gheeten²⁰⁸³
 Int wout daer icse hoerde bleeten.
 2085 Daer verbeet ic hoekine twee.²⁰⁸⁵
 So dedic des derdes daghes mee²⁰⁸⁶
 Ende ic wart bouder ende coene²⁰⁸⁷
 Ende verbeet haenden ende hoene²⁰⁸⁸
 Ende gansen daer icse vant.²⁰⁸⁹
 2090 Doe mi bloedich wert mijn tant,²⁰⁹⁰
 Was ic so fel ende so wreet²⁰⁹¹
 Dat ic zuver up verbeet²⁰⁹²
 Al dat ic vant ende wat mi dochte²⁰⁹³⁻
 Dat mi bequam ende dat ic vermochte.²⁰⁹⁴
 2095 Daerna quam ic ende Ysingrine^{aanl.}
 Te wintre in eenen couden rijme²⁰⁹⁶
 Bi Belsele onder eenen boem.
 Hi rekende dat hi ware mijn oem²⁰⁹⁸
 Ende began eene sibbe tellen.²⁰⁹⁹
 2100 Aldaer worden wi ghesellen.²¹⁰⁰
 Dat mach mi te rechte rauwen!²¹⁰¹
 Daer gheloofden wi bi trauwen²¹⁰²
 Recht gheselschap manlic andren.²¹⁰³

- 2081 *mede ontgan*: ook proefde
 2082- *Daer... vele*: daarvan leerde ik zo goed wat smakelijk is
 2083 *ten gheeten*: naar de geiten
 2085 *hoekine*: bokjes
 2086 *mee*: ook
 2087 *bouder ende coene*: steeds vermeteler
 2088 *haenden ende hoene*: eenden en kippen
 2089 *daer icse vant*: overal waar ik ze aantrof
 2090 toen ik de smaak van bloed te pakken had
 2091 *fel ende [...] wreet*: woest en kwaadaardig
 2092 *zuver up*: alles
 2093- *wat... bequam*: waarvan ik dacht dat het me zou smaken
 2094 *vermochte*: aan kon
 2096 in een strenge winter
 2098 *rekende*: rekende voor
 2099 *eene sibbe tellen*: onze verwantschap te bepalen
 2100 *worden wi ghesellen*: werden we kameraden
 2101 ik heb alle reden om dat te betreuren
 2102 *gheloofden wi bi trauwen*: beloofden wij op ons erewoord
 2103 elkaar trouwe kameraadschap

- Doe begonsten wi tegader wandelen.^{2104 aant.}
 2105 Hi stal tgroete ende ic dat cleene.
 Dat wi bejaechden wart ghemeene.²¹⁰⁶
 Ende als wi deelen souden doe,²¹⁰⁷
 Ic was in hueghen ende vroe,²¹⁰⁸⁻
 Mochtic mijn deel hebben half.
 2110 Also Ysingrijn bejaghede een calf²¹¹⁰
 Of eenen weder of eenen ram,²¹¹¹
 So grongierdi ende maecte hem gram²¹¹²
 Ende toechde mi een ghelaet²¹¹³⁻
 Dat so zuer was ende so quaet
 2115 Dat hi mi daermet van hem verdreef²¹¹⁵
 Ende hem mijn deel algader bleef.²¹¹⁶
 Nochtan hachtic niet van dien.²¹¹⁷
 So menich waerven hebbic versien,²¹¹⁸
 Also wi een groete proye lagheden²¹¹⁹
 2120 Die ic ende mijn oem bejagheden,²¹²⁰
 Eenen osse of eenen bake,²¹²¹
 Doe ghinc hi sitten met ghemake²¹²²
 Met sinen wive vrouwe Harsenden
 Ende met sinen VII kindren.
 2125 So ne mochtic cume deene hebben²¹²⁵⁻
 Van den alremintsten rebben

- 2104 *tegader wandelen*: samen rond te trekken
 2106 wat we buitmaakten was gemeenschappelijk
 2107 *Ende*: maar
 2108- mocht ik heel blij zijn als ik de helft van mijn deel kreeg
 2110 *bejaghede een calf*: een kalf te pakken kreeg
 2111 *weder*: hamel (d.i. een gesneden ram)
 2112 *grongierdi*: gromde hij; *maecte hem gram*: werd hij woest
 2113- *toechde...* *quaet*: gedroeg hij zich dermate onaangenaam en gemeen
 2115 *daermet*: daarmee; *verdreef*: verjoeg
 2116 en mijn deel (van de buit) hem geheel toeviel
 2117 dat deerde me echter niet
 2118 ik heb vaak meegemaakt
 2119 *lagheden*: belaagden
 2120 *bejagheden*: vingen
 2121 *bake*: varken
 2122 dan ging hij rustig zitten (eten)
 2125- dan kreeg ik hooguit een van de allerkleinste ribben

- Die sine kindre hadden ghecnaghet.²¹²⁷
 Dus nauwe hebbic mi bejaghet.²¹²⁸
 Nochtan dat was mi lettel noot.²¹²⁹
 2130 Ne waer dat mijn zin so groot²¹³⁰⁻
 Die lieve drouch te minen oem,
 Die mijns nemet crancken goem,²¹³²
 Ic hadde ghewonnen wel tetene.²¹³³
 Coninc, dit doe ic hu te wetene:
 2135 Ic hebbe noch selver ende gout²¹³⁵
 Dat al es in mier ghewout²¹³⁶
 So vele dat cume een waghent²¹³⁷⁻
 Te VII waerven soude ghedraghen![?]
 Alse die coninc dit verhoerde,^{2139 aant.}
 2140 Gaf hi Reynaerde felle andwoerde:²¹⁴⁰
 ‘Reynaert, wanen quam hu die scat?’²¹⁴¹
 Reynaert andwoerde: ‘Ic segghu dat,
 Wijldijt weten also ict weet,²¹⁴³
 No dor lief no dor leet²¹⁴⁴⁻
 2145 So ne salt danne bliven verholen.
 Coninc, dien scat was bestolen.²¹⁴⁶
 Ne waer hi oec ghestolen niet,
 Daer ware die moert bi ghesciet²¹⁴⁸
 An hu lijf, in rechter trauwen,²¹⁴⁹

- 2127 *ghecnaghet*: afgekloven
 2128 zo weinig had ik om van te leven
 2129 toch vond ik dat niet erg
 2130- als ik niet zo'n genegenheid had gevoeld voor mijn oom
 2132 die weinig om mij geeft
 2133 dan had ik ruim aan eten kunnen komen
 2135 *noch*: nog altijd; *selver*: zilver
 2136 dat geheel tot mijn beschikking staat
 2137- *dat... ghedraghen*: dat een wagen het nauwelijks in zeven keer zou kunnen vervoeren
 2139 *verhoerde*: hoorde
 2140 *felle*: scherp
 2141 *wanen... scat*: hoe kwam u aan die schat
 2143 als u wilt weten wat ik weet
 2144- om liefde noch om verdriet (d.i. om niets ter wereld) zal het dan verborgen blijven
 2146 *bestolen*: gestolen
 2148 dan zou de moordaanslag erdoor gepleegd zijn
 2149 *An hu lijf*: op uw leven; *in rechter trauwen*: op mijn erewoord

- 2150 Dat alle huwen vrienden mochte rauwen.²¹⁵⁰
 Die coninghinne wart vervaert²¹⁵¹
 Ende sprac: ‘O wy, lieve Reynaert!²¹⁵²
 O wy, Reynaert, o wy, o wy!
 O wy, Reynaert, wat sechdi?
- 2155 Ic mane hu bi der selver vaert²¹⁵⁵²¹⁵⁵⁻
 Dat ghi nu ons secht, Reynaert,
 Die hu ziele varen sal,
 Dat ghi ons secht de waerheit al²¹⁵⁸⁻
 Openbare ende brinct voort²¹⁵⁹
- 2160 Of ghi weet van eenegher moort²¹⁶⁰
 Of eenen mordeliken raet²¹⁶¹
 Die jeghen minen heere gaet.²¹⁶²
 Dat laet hier openbare horen.²¹⁶³
 Nu hoert hoe Reynaert sal verdoren^{2164 aant.}
- 2165 Den coninc entie coninghinne
 Ende hi bewerven sal met zinne²¹⁶⁶
 Des coninx vrienſcap ende sine hulde²¹⁶⁷
 Ende hi, buten haerre ſculde,²¹⁶⁸
 Brune ende Yſingrijn beede²¹⁶⁹⁻
- 2170 Uphief in groter onghereede
 Ende in veeten ende in ongheval²¹⁷¹
 Jeghen den coninc bringhen ſal.
 Die heeren die nu waren ſo fier²¹⁷³

2150 *Dat*: hetgeen; *mochte rauwen*: zou verdrieten

2151 *wart vervaert*: raakte van streek

2152 *wy*: wee

2155 *mane hu*: bezweer u

2155- *bi... vaert [...] Die... sal*: bij niets minder dan de reis die uw ziel zal ondernemen

2158- *al Openbare*: publiekelijk

2159 *brinct voort*: vertelt

2160 *moort*: moordaanslag

2161 *mordeliken raet*: moordplan

2162 *gaet*: gericht is

2163 laat dat hier openlijk (of: overtuigend) horen

2164 *verdoren*: misleiden

2166 *bewerven*: verwerven; *met zinne*: op vernuftige wijze

2167 *hulde*: gunst

2168 *buten haerre ſculde*: buiten hun schuld

2169- *beede... onghereede*: beiden in grote moeilijkheden bracht

2171 *in... ongheval*: in vete en ongenade

2173 *fier*: trots

- Dat si Reynaerde waenden bier²¹⁷⁴
 2175 Te sinen lachtre hebben ghebrauwen,²¹⁷⁵
 Ic wane wel in rechter trauwen²¹⁷⁶
 Dat hi sal weder mede blanden²¹⁷⁷
 Dien si sullen drincken met scanden.
 In eenen ghelate met drouven zinne²¹⁷⁹
 2180 Sprac Reynaert: 'Edele coninghinne,^{aant.}
 Al haddi mi nu niet ghemaent,
 Ic bem een die sterven waent.²¹⁸²
 In laet niet ligghen up mijn ziele.²¹⁸³
 Ende waert so dat mi gheviele,²¹⁸⁴
 2185 Mi stonder omme in de helle te sine²¹⁸⁵
 Daer die torment es entie pine!²¹⁸⁶
 Indien dat die coninc milde²¹⁸⁷
 Een ghestille maken wilde,²¹⁸⁸
 Ic soude segghen met ghenaden²¹⁸⁹
 2190 Hoe jammerlike hi was verraden²¹⁹⁰⁻
 Te mordene van zinen lieden.
 Nochtan diet alremeest berieden,²¹⁹²
 Sijn som van minen liefsten maghen,²¹⁹³
 Die ic noede soude bedraghen,²¹⁹⁴
 2195 Ne daet die zorghe van der hellen,²¹⁹⁵
 Daer men seit dat si in quellen²¹⁹⁶

- 2174 *Dat si*: omdat zij
 2175 *lachtre*: schande
 2176 ik meen te kunnen verzekeren
 2177 *sal... blanden*: op zijn beurt honingdrank zal bereiden
 2179 met een bedroefd voorkomen
 2182 ik kijk de dood in de ogen
 2183 ik wil mijn ziel er niet mee belasten
 2184 *waert... gheviele*: als ik dat wel deed
 2185 dan zou ik erdoor in de hel belanden
 2186 waar kwelling en pijniging heersen
 2187 *coninc milde*: edelmoedige koning
 2188 het stil zou willen laten worden
 2189 *met ghenaden*: met (zijn) toestemming
 2190- hoe door onderdanen van hem het verraderlijke plan gesmeed werd om hem te vermoorden
 2192 *diet alremeest berieden*: de ergste samenzweerders
 2193 *som... maghen*: sommigen van mijn dierbaarste familieleden
 2194 die ik zeker niet zou beschuldigen
 2195 als ik de hel niet vreesde
 2196 *quellen*: lijden

- Die hier sterven ende moort²¹⁹⁷⁻
 Weten, si ne bringhense voort.’
 Dien coninc wart die herte zwaer²¹⁹⁹
 2200 Ende sprac: ‘Reynaerd, sechstu mi waer?’²²⁰⁰
 ‘Waer?’ sprac Reynaert, ‘vraechdi mi des?’²²⁰¹
 Ja ne weet ghi wel hoet met mi es?²²⁰²
 Ne bewaent niet, edel coninc:²²⁰³
 Al bem ic een aermijnc,²²⁰⁴
 2205 Hoe mochtic sulke moert ghetemen?²²⁰⁵
 Waendi dat ic wille nemen²²⁰⁶
 Eene loghene up mine langhe vaert?²²⁰⁷
 Entrauwen, neen ic!’ sprac Reynaert.²²⁰⁸
 Bi der coninghinnen rade,²²⁰⁹
 2210 Die zeere ontsach des sconinx scade,²²¹⁰
 Gheboet die coninc openbare²²¹¹
 Dat daer niemen so coene en ware²²¹²
 Dat hi een wordekijn yet sprake²²¹³
 Tote dien dat Reynaert met ghemake²²¹⁴
 2215 Hadde vulseit al sinen wille.²²¹⁵
 Doe zweghen si allegader stille.
 Die coninc hiet Reynaerde spreken.²²¹⁷
 Reynaert was van fellen treken,²²¹⁸

2197- *hier*: d.i. op aarde; *moort... voort*: van een moordcomplot op de hoogte zijn zonder dat te openbaren

2199 *wart... zwaer*: raakte bedrukt

2200 *sechstu mi waer*: zeg je me de waarheid

2201 *vraechdi mi des*: vraagt u me dat

2202 weet u dan niet hoe ik ervoor sta

2203 *Ne bewaent niet*: begrijp goed (negatie loopt onnodig vooruit op het niet op het geweten nemen van *sulke moert*, 2205)

2204 *aermijnc*: ongelukkige

2205 hoe zou ik zo'n misdaad (d.i. liegen) op m'n geweten kunnen nemen

2206 *nemen*: meenemen

2207 *up mine langhe vaert*: op mijn lange reis, d.i. in de dood

2208 *Entrauwen*: waarlijk

2209 op advies van de koningin

2210 *ontsach... scade*: vreesde voor het ongeluk van de koning

2211 beval de koning luid (d.i. ambtshalve)

2212 *niemen... ware*: niemand het moest wagen

2213 om ook maar één woordje te spreken

2214 *met ghemake*: ongestoord

2215 alles gezegd had wat hij wilde

2217 *hiet*: beval

2218 *was... treken*: zat vol gemene streken

- Hem dochte scone zijn gheval.²²¹⁹
 2220 Hi sprac: ‘Nu zwichet overal,²²²⁰
 Nadien dat es den coninc lief.²²²¹
 Ic sal hu lesen sonder brief²²²²⁻
 Die verraderen openbare,
 Sodat ic niemene en spare²²²⁴
 2225 Dien ic te wroughene sculdich bem.²²²⁵
 Dies lachter hevet, scaems hem!²²²⁶
 Nu verneemt allegader^{2227.aant.}
 Hoe Reynaerd sinen erdschen vader²²²⁸
 Met verradenessen sal bedragen,²²²⁹
 2230 Ende eenen van sinen liefsten maghen,²²³⁰
 Dat was Grimberte den das,
 Die hem hout van herten was.²²³²
 Dat dede Reynaert omme dat,
 Dat hi wilde dat men te bat²²³⁴
 2235 Sinen woerden gheloeven soude²²³⁵⁻
 Van sinen vianden, of hi woude²²³⁶⁻
 Die verranesse tyen an.
 Nu hoert hoe hi dies began.
 Reynaert sprac: ‘Wilen teer stonden²²³⁹
 2240 Hadde mine heere mijn vader vonden²²⁴⁰
 Des coninx Hermeliken scat^{aant.}
 In eene verholnen stat.²²⁴²

- 2219 hij dacht dat zijn geluk groot was
 2220 *overal*: op alle plaatsen (d.i. iedereen)
 2221 omdat de koning het wil
 2222- *lesen... openbare*: uit het hoofd (d.i. nauwkeurig) de verraders publiekelijk beschrijven
 2224 *spare*: ontzie
 2225 die ik moet beschuldigen
 2226 wie de schande aangaat, moge zich ervoor schamen
 2227 *verneemt allegader*: hoort allen
 2228 *erdschen vader*: eigen vader (i.t.t. de hemelse vader van alle mensen)
 2229 van verraad zal beschuldigen
 2230 *liefsten maghen*: dierbaarste verwanten
 2232 die zeer op hem (d.i. R.) gesteld was
 2234 *te bat*: des te meer
 2235- *Sinen... vianden*: geloof zou hechten aan zijn beweringen over zijn vijanden
 2236- *of... an*: als hij hen van verraad zou beschuldigen
 2239 *Wilen teer stonden*: vroeger op een zeker moment
 2240 *vonden*: gevonden
 2242 *verholnen stat*: verborgen plaats

- Doe mijn vader hadde vonden^{aant.}
 Den scat, wart hi in corten stonden²²⁴⁴
 2245 So overdadich ende so fier²²⁴⁵
 Dat hi veronweerde alle dier²²⁴⁶
 Die sine ghenote te voren waren.²²⁴⁷
 Hi dede Tyberte den kater varen²²⁴⁸
 In Arttinen, dat wilde lant,²²⁴⁹
 2250 Aldaer hi Brunen den beere vant.
 Hi ontboet Brune grote Gods houde²²⁵¹
 Ende hi in Vlaendren commen soude²²⁵²
 Ende hi coninc wilde wesen.²²⁵³
 Bruun wart vro van desen.²²⁵⁴
 2255 Hi hadt meneghen dach begaert.²²⁵⁵
 Daer maecte hi hem te Vlaendren waert²²⁵⁶
 Ende quam in Waes, int soete lant,
 Daer hi minen vader vant.
 Mijn vader ontboet Grimbeerte den wysen
 2260 Ende Ysingrijn den grijsen,
 Tybeert die kater was die vijfste,
 Ende quamen teenen dorpe, hiet Hijfte.
 Tusschen Hijfte ende Ghend
 Hilden si haer paerlement²²⁶⁴⁻
 2265 In eere belokenre nacht.
 Daer quamen si bi sduvels cracht²²⁶⁶⁻
 Ende bi sduvels ghewelt

- 2244 *stonden*: tijd
 2245 zo vermetel en zo trots
 2246 *veronweerde*: minachtte
 2247 die eerder zijn gelijken waren
 2248 *varen*: reizen
 2249 *Arttinen*: Ardennen; *wilde lant*: woeste streek
 2251 *ontboet... houde*: wenste (via T.) B. de zegen van de almachtige God
 2252 en hij vroeg hem naar Vlaanderen te komen
 2253 als hij (d.i. B.) koning wilde worden
 2254 *vro van desen*: hierover verheugd
 2255 *hadt... begaert*: had dat al lang gewild
 2256 *maecte hi hem*: ging hij
 2264- overlegden zij in een donkere nacht
 2266- daar kwamen zij samen door duivelse machten

- Ende zwoeren daer an twoeste velt²²⁶⁸
 Alle vive des coninx doot.
- 2270 Nu hoert wonder alle groot:²²⁷⁰
 a Si swoeren op Ysegrims crune,^{aant.}
 b Alle vive, dat si Brune
 c Souden bringe op den stoel tAken^{2270c}
 d Ende souden geweldich coninc maken.^{2270d}
 Wat si noch overeendraghen:²²⁷¹
 Wilde yement van sconincx maghen
 Dat wedersegghen, mijn vader soude²²⁷³
 Met sinen selvere, met zinen goude
- 2275 So denghenen steken achtre²²⁷⁵
 Dat sijs souden hebben lachtre.²²⁷⁶
 Dit weetic ende segghe hu hoe.²²⁷⁷
 Eens morghins arde vroe²²⁷⁸
 Gheviel dat mijn neve die das²²⁷⁹
- 2280 Van wine een lettel droncken was²²⁸⁰
 Ende lyet in verholnen rade minen²²⁸¹
 Wive, miere vrouwen Hermelinen,
 Ende al van pointe te pointe seide²²⁸³
 Daer si liepen an die heyde.²²⁸⁴
- 2285 Mijn wijf es eene vremde vrouwe²²⁸⁵
 Ende gaf Grimberte hare trauwe²²⁸⁶
 Dat verholen bliven soude.²²⁸⁷

- 2268 *an twoeste velt*: op de verlaten vlakte
 2270 *alle*: allen
 2270c *stoel*: troon
 2270d *souden*: zouden hem; *geweldich*: machtige
 2271 het volgende spraken zij ook af
 2273 *Dat wedersegghen*: zich ertegen verzetten
 2275 *steken achtre*: tegenwerken
 2276 dat zij erdoor te schande gemaakt zouden zijn
 2277 *ende segghe hu hoe*: en (ik) vertel u waarom
 2278 *arde vroe*: zeer vroeg
 2279 *Gheviel*: gebeurde het
 2280 *lettel*: beetje
 2281 *lyet... rade*: bekende het in goed vertrouwen
 2283 en vertelde het tot in de details
 2284 *Daer*: terwijl; *an*: op
 2285 *vremde*: bijzondere
 2286 *gaf... trauwe*: verzekerde G.
 2287 *Dat verholen*: dat het geheim

- Ten eersten dat so quant ten woude²²⁸⁸
 Daer ic was ende so mi vant,
 2290 So telde zoet mi tehant,²²⁹⁰
 Ne waer het was al stillekine.²²⁹¹
 Oec seide zoet bi sulken lijcteequine²²⁹²
 Dat ict kende so waer²²⁹³
 Dat mi alle mine haer
 2295 Upwaert stonden van groten vare.²²⁹⁵
 Mine herte wart mi openbare²²⁹⁶⁻
 Also caut als een hijs.
 Dies zijt seker ende wijs.²²⁹⁸
 Die pude wijlen waren vry^{2299 aant.}
 2300 Ende oec so beclaechden hem zij²³⁰⁰
 Dat si waren sonder bedwanc.²³⁰¹
 Ende si maecten een ghemanc²³⁰²
 Ende so groet ghecray up Gode²³⁰³
 Dat hi hem gave, bi sinen ghebode,²³⁰⁴
 2305 Eenen coninc diese dwonghe.²³⁰⁵
 Dies baden die houde entie jonghe²³⁰⁶
 Met groten ghecraye, met groten ghelude.
 God ghehoerde die pude²³⁰⁸
 Teenen tijde van den jare²³⁰⁹
 2310 Ende sende hem den coninc hodevare,²³¹⁰
 Diese verbeet ende verslant²³¹¹

- 2288 *Ten... so*: zodra zij
 2290 vertelde zij mij het direct
 2291 maar zij deed het zachtjes
 2292 *bi sulken lijcteequine*: met zulke bewijzen
 2293 dat ik dermate overtuigd was van de waarheid
 2295 *Upwaert*: rechtop; *vare*: angst
 2296- mijn hart werd echt zo koud als ijs
 2298 besef het volgende terdege
 2299 *pude*: kikkers; *wijlen*: vroeger
 2300 maar toch beklagden zij zich erover
 2301 *bedwanc*: overheersing
 2302 *maecten een ghemanc*: kwamen samen
 2303 en kwaakten luid tot God
 2304 *hem gave*: hun zou geven; *bi sinen ghebode*: door zijn gebod
 2305 *diese dwonghe*: die over hen zou heersen
 2306 *Dies baden*: dit smeekten
 2308 *ghehoerde*: verhoorde
 2309 op een zeker moment
 2310 *sende hem*: zond hun; *hodevare*: ooievaar
 2311 die hen doodbeet en verslond

- In allen landen daer hise vant,
 Beede in water ende in velt
 Daer hise vant in sine ghewelt.²³¹⁴
 2315 Hi dede hem emmer onghenade.²³¹⁵
 Doe claechden si; het was te spade.²³¹⁶
 Het was te spade, ic secht hu twy.²³¹⁷
 Sij die voren waren vry,
 Sullen sonder wederkeer²³¹⁹
 2320 Sijn eyghin bliven emmermeer²³²⁰
 Ende leven eewelike in vare
 Van den coninc hodevare.²³²²
 Ghi heeren, aerme ende rike,
 Ic vruchte oec dies ghelike²³²⁴
 2325 Dat nu van hu soude ghevallen.
 Doe droughic zorghe voer ons allen.²³²⁶
 Dus hebbic ghezorghet voer hu;²³²⁷
 Dies dancti mi lettet nu!²³²⁸
 Ic kenne Brunen valsch ende quaet²³²⁹
 2330 Ende vul van alre overdaet.²³³⁰
 Ic peinsde, worde hi onse heere,²³³¹
 Dat ontvruchtic arde zeere,²³³²
 Dat wi alle waren verloren.
 Ic kende den coninc welgheboren²³³⁴
 2335 Ende soete ende goedertiere²³³⁵
 Ende ghenadich allen dieren,

- 2314 waar hij hen in zijn macht kreeg
 2315 hij kende voor hen geen genade
 2316 *te spade*: te laat
 2317 *twy*: waarom
 2319 *sonder wederkeer*: onherroepelijk
 2320 voor altijd aan hem onderworpen blijven
 2322 *Van*: voor
 2324- ik was bang dat u iets dergelijks zou overkomen
 2326 toen ging ik gebukt onder de zorg voor ons allemaal
 2327 *Dus*: zo; *ghezorghet*: zorg gedragen
 2328 daarvoor beloont u mij nu slecht
 2329 *valsch ende quaet*: als boosaardig en slecht
 2330 en zeer gewelddadig (of: misdadig)
 2331 *peinsde*: overwoog,
 2332- dan vreesde ik echt dat wij allen verloren zouden zijn
 2334 *welgheboren*: als edel
 2335 *soete*: zachtaardig; *goedertiere*: vriendelijk

- Het dochte mi bi allen dinghen²³³⁷
 Eene quade manghelinghe,²³³⁸
 Die ons ne mochte comen²³³⁹⁻
 2340 Noch theeren noch te vromen.
 Hieromme peinsdic ende poghede.²³⁴¹
 Mine herte grote zorghe ghedoghede²³⁴²
 Hoe so erghe eene zake,²³⁴³⁻
 Dat so ghescort worde ende brake²³⁴⁴⁻
 2345 Mijns vaders bosen raet,
 Die eenen dorper, eenen vraet,²³⁴⁶
 Coninc ende heere maken waende.
 Emmer badic Gode ende maende²³⁴⁸
 Dat hi den coninc, minen heere,
 2350 Behilde sine warelteere.²³⁵⁰
 Bedi ic kenne wel dat,²³⁵¹
 Behilde mijn vader sinen scat,
 Si souden wel des raets ghetelen²³⁵³
 Onder hem ende sinen ghespelen,²³⁵⁴
 2355 Dat die coninc worde verstoten.
 In diepen ghepeinse ende in groten²³⁵⁶
 Was ic dicken, hoe ic dat²³⁵⁷
 Soude vinden waer die scat
 Lach die mijn vader hadde vonden.
 2360 Ic wachte nauwe tallen stonden²³⁶⁰⁻

- 2337 *bi allen dinghen*: in alle opzichten
 2338 een slechte ruil
 2339- die ons eer noch voordeel zou brengen
 2341 *poghede*: hield me er mee bezig
 2342 ik maakte me grote zorgen
 2343- *Hoe... worde*: hoe zo'n vreselijke onderneming gedwarsboemd kon worden
 2344- *brake... raet*: mijn vaders slechte plan verijdeld kon worden
 2346 *dorper*: lomperik; *vraet*: vreetzak
 2348 *Emmer*: onophoudelijk; *maende*: smeekte
 2350 zijn heerschappij zou laten behouden
 2351 want ik realiseerde me terdege
 2353 *des raets ghetelen*: het plan ten uitvoer brengen
 2354 hij en zijn medestanders
 2356 *in groten*: in hevig (gepeins)
 2357 *dicken*: vaak
 2360- *Ic... vader*: ik hield nauwgezet mijn vader ononderbroken in de gaten

- Minen vader ende leide laghen²³⁶¹
 In meneghen bosch, in meneghe haghén,
 Beede in velde ende in woude,
 Waer mijn vader, die lusteghe houde,²³⁶⁴
 2365 Hénen trac ende hénen liep.²³⁶⁵
 Was het droghe, was het diep,²³⁶⁶
 Waest bi nachte, waest bi daghe,
 Ic was emmer in die laghe.
 Waest bi daghe, waest bi nachte,
 2370 Ic was emmer in die wachte.²³⁷⁰
 Up eene stont gheviel daernare²³⁷¹
 Dat ic mi decte met groten vare²³⁷²
 Ende lach ghestrect neven dheerde²³⁷³
 Ende van den scatte die ic begheerde
 2375 Gherne yewer hadde vernomen.²³⁷⁵
 Doe saghic minen vader comen
 Hute eenen hole gheloepen.
 Doe began ic ten scatte hopen,²³⁷⁸
 Bi den barate als ic hem sach²³⁷⁹⁻
 2380 Dryven, als ic hu segghen mach.²³⁸⁰
 Want hi huten holle quam,
 Sach ic wel, ende vernam²³⁸²
 Dat hi ommesach ende merke¹²³⁸³
 Of hem yemene ware bi.²³⁸⁴
 2385 Ende als hi niemene en sach,

- 2361 *leide laghen*: lag op de loer
 2364 *lusteghe houde*: listige oude, d.i. (letterlijk en figuurlijk) oude vos
 2365 *trac*: ging
 2366 *diep*: drassig
 2370 ik lette altijd op
 2371 *Up eene stont gheviel*: op een keer gebeurde het
 2372 *decte met groten vare*: bedekte met grote varens
 2373 *neven dheerde*: langs de grond, d.i. plat
 2375 *yewer*: ergens, iets
 2378 *ten scatte hopen*: hoop op de schat te krijgen
 2379- *Bi... Dryven*: door de manier waarop hij zich gedroeg
 2380 *als... mach*: zoals ik u zal vertellen
 2382 *vernam*: (ik) zag
 2383 *ommesach... merke¹*: om zich heen keek om te zien
 2384 of er iemand in zijn buurt was

- Doe queddi den sconen dach²³⁸⁶
 Ende stoppede dat hol met sande²³⁸⁷
 Ende maectet ghelijc den andren lande.²³⁸⁸
 Dat ic dit sach, ne wiste hi niet.
- 2390 Doe saghic, eer hi danen sciet,²³⁹⁰
 Dat hi den steert liet mede gaen²³⁹¹
 Daer sine vote hadde ghestaen
 Ende decte sijn spore metter mouden.²³⁹³
 Daer leerdic an den vroeden houden²³⁹⁴
- 2395 Een lettel meesterlike liste²³⁹⁵
 Die ic te voren niet ne wiste.²³⁹⁶
 Aldus voer mijn vader danen
 Ten dorpe waert, daer die hanen
 Ende die vette hinnen waren.
- 2400 Teerst dat ic mi durste baren,²⁴⁰⁰
 Spranc ic up ende liep ten hole.
 In wilde niet langher zijn in dole²⁴⁰²
 Ende ic gheraecter doe tehant.²⁴⁰³
 Sciere scraefdic up dat zant²⁴⁰⁴
- 2405 Met minen voeten ende croep in.²⁴⁰⁵
 Aldaer vandic groet ghewin.²⁴⁰⁶
 Daer vandic selver ende goud.
 Hier nes niemen nu so houd²⁴⁰⁸⁻
 Dies nye so vele tegader sach!
- 2410 Doe ne spaerdic nacht no dach,²⁴¹⁰

- 2386 *queddi*: begroette hij
 2387 *stoppede*: stopte dicht
 2388 *ghelijc... lande*: gelijk met de grond eromheen
 2390 *eer hi danen sciet*: voordat hij vertrok
 2391 *mede gaen*: slepen
 2393 *decte... mouden*: wiste zijn sporen met aarde uit
 2394 *an*: van; *vroeden*: slimme
 2395 een subtiele meestertruc
 2396 *wiste*: kende
 2400 zodra ik mij durfde te vertonen
 2402 *dole*: onzekerheid
 2403 *gheraecter doe tehant*: was er toen snel
 2404 direct krabde ik het zand weg
 2405 *in*: naar binnen
 2406 *ghewin*: buit
 2408- hier is niemand hoe oud ook die ooit zoveel bij elkaar zag
 2410 *ne... dach*: aarzelde ik geen moment

- Ic en ghinc trecken ende draghen²⁴¹¹
 Sonder karre ende waghen²⁴¹²
 Over dach ende over nacht²⁴¹³
 Met algader miere cracht.²⁴¹⁴
 2415 Mi halp mijn wijf, vrouwe Hermeline.
 Des dogheden wi grote pine²⁴¹⁶
 Eer wi den overgroeten scat
 Brochten in een ander gat,
 Daer hi bet lach tonsen ghelaghe.²⁴¹⁹
 2420 Wij droughene onder eenen haghe²⁴²⁰
 In een hol verholenlike.²⁴²¹
 Doe was ic van scatte rike.
 Nu hoert wat si hierbinnen daden²⁴²³
 Die den coninc hadden verraden.
 2425 Brune die beere sendde huut
 Verholenlike zijn saluut²⁴²⁶
 Achter lande ende omboet²⁴²⁷
 Al denghenen rijcheit groet
 Die dienen wilden omme tsout.²⁴²⁹
 2430 Hi beloofde hem selver ende gout
 Te ghevene met milder hant.
 Mijn vader liep in al dat lant
 Ende drouch des Brunen brieve
 Hoe lettel wiste hi dat de dieve
 2435 Te sinen scatte waren gheraect,²⁴³⁵
 Dies hem so quite hadden ghemaect.²⁴³⁶

- 2411 om te gaan slepen en sjouwen
 2412 *ende*: of
 2413 zowel overdag als 's nachts
 2414 met inspanning van al mijn krachten
 2416 we moesten ons vreselijk inspannen
 2419 waar hij meer binnen ons bereik lag
 2420 *haghe*: struik
 2421 *hol verholenlike*: verborgen hol
 2423 *hierbinnen*: intussen
 2426 *Verholenlike*: in het geheim; *saluut*: groet, d.i. brief
 2427 *Achter lande*: door het land; *omboet*: beloofde
 2429 *omme tsout*: tegen betaling (soldij)
 2435 bij zijn schat gekomen waren
 2436 die zij hem afhandig hadden gemaakt

- En ware die scat niet ontgonnen,²⁴³⁷
 Hi hadder met die stat van Lonnen²⁴³⁸
 Al tegader moghen coepen.
- 2440 Dus wan hi an zijn ommeloepen!²⁴⁴⁰
 Doe mijn vader al omme ende omme
 Tusschen dier Elve entier Zomme²⁴⁴²
 Hadde gheloepen al dat lant
 Ende hi meneghen coenen serjant²⁴⁴⁴
- 2445 Hadde ghewonnen met sinen goude,²⁴⁴⁵
 Die hem te hulpen commen soude
 Also die zomer quame int lant,²⁴⁴⁷
 Keerde mijn vader daer hi vant²⁴⁴⁸
 Brune entie ghesellen zine.
- 2450 Doe teldi die groete pine²⁴⁵⁰
 Ende die menichfoudeghe zorghe²⁴⁵¹
 Die hi voer de hoghe borghe²⁴⁵²
 Int lant van Sassen hadde leden,²⁴⁵³
 Daer die jagheren hadden gheleden²⁴⁵⁴
- 2455 Alle daghe met haren honden,
 Die hem vervaerden te meneghen stonden.²⁴⁵⁶
 Dit telde hi te spele algader.²⁴⁵⁷
 Daerna so toghede mijn vader²⁴⁵⁸
 Brieve die Brunen wel bequamen,²⁴⁵⁹
- 2460 Daer XII^c al bi namen²⁴⁶⁰⁻
 Sheere Ysingrijns maghe in stonden,

- 2437 *ontgonnen*: bewerkt, d.i. weggenomen
 2438 *hadder met*: had ermee; *Lonnen*: Londen
 2440 dit leverde het rondlopen hem op
 2442 tussen de Elbe en de Somme (d.i. het Nederduitse gebied)
 2444 *coenen serjant*: stoere soldaat
 2445 *ghewonnen*: geworven
 2447 *quame int lant*: zou aanbreken
 2448 *Keerde... daer*: keerde mijn vader terug naar de plaats waar
 2450 toen vertelde hij over de grote moeite
 2451 *menichfoudeghe zorghe*: vele gevaren
 2452 *hoghe borghe*: machtige kastelen
 2453 *Sassen*: Saksen; *leden*: doorstaan
 2454 toen de jagers passeerden
 2456 die hem vaak angst aanjoegen
 2457 dit alles vertelde hij alsof het een kleinigheid was
 2458 *toghede*: toonde
 2459 *wel bequamen*: zeer bevielen
 2460- *XII^c... maghe*: twaalfhonderd bij name genoemde verwanten van heer Y.

- Met scerpen claeuwen, met diepen monden,²⁴⁶²
 Sonder die catren ende die baren²⁴⁶³
 Die alle in Bruuns souden waren,²⁴⁶⁴
 2465 Ende die vosse metten dassen
 Van Doringhen ende van Sassen.²⁴⁶⁶
 Dese hadden alle ghezworen,
 Indien dat men hem tevoren²⁴⁶⁸⁻
 Van XX daghen ghave haer sout,
 2470 Si souden Brunen met ghewout²⁴⁷⁰
 Seker wesen tsinen ghebode.²⁴⁷¹
 Dit benam ic al, danct Gode!²⁴⁷²
 Doe mijn vader hadde ghedaen²⁴⁷³⁻
 Sine bodscap, hi soude gaen
 2475 Ende scauwen zinen scat.²⁴⁷⁵
 Ende als hi quam ter selver stat²⁴⁷⁶
 Daer hine ghelaten hadde te voren,²⁴⁷⁷
 Was die scat al verloren²⁴⁷⁸
 Ende sijn hol was uptebroken.²⁴⁷⁹
 2480 Wat holpe vele hieraf ghesproken?²⁴⁸⁰
 Doe mijn vader dat vernam,²⁴⁸¹
 Wart hi zeerich ende gram,²⁴⁸²
 Dat hi van torne hem selven hinc.²⁴⁸³
 Dus bleef achter Brunen dinc²⁴⁸⁴⁻
 2485 Bi miere behendichede al.

- 2462 *diepen monden*: grote bekken
 2463 *Sonder*: buiten; *baren*: beren
 2464 *in Bruuns souden waren*: door B. betaald werden
 2466 *Doringhen*: Thüringen
 2468- als men hun twintig dagen soldij vooruit betaalde
 2470 *met ghewout*: naar vermogen
 2471 gehoorzamen
 2472 *benam*: verijdelde
 2473- *hadde... bodscap*: zijn opdracht vervuld had
 2475 *scauwen*: bekijken
 2476 *ter selver stat*: op de betreffende plaats
 2477 waar hij hem eerder achtergelaten had
 2478 *al verloren*: volledig verdwenen
 2479 *uptebroken*: opengebroken
 2480 wat zou het helpen hier meer over te zeggen
 2481 *vernam*: zag
 2482 *zeerich ende gram*: treurig en boos
 2483 zodat hij zich uit spijt verhing
 2484- zo mislukte B.'s plan geheel en al door mijn slimheid

Het leeuwenpaar neemt Reynaert terzijde (R: XCII verso)

- Nu meerct hier mijn ongeval:²⁴⁸⁶
 Heere Ysingrine ende Brune de vraet
 Hebben nu den nauwen raet²⁴⁸⁸⁻
 Metten coninc openbare
 2490 Ende arem man Reynaerd es die blare!²⁴⁹⁰
 Die coninc entie coninghinne,^{ant.}
 Die beede hopen ten ghewinne,²⁴⁹²
 Si leedden Reynaerde buten te rade²⁴⁹³
 Ende baden hem dat hi wel dade²⁴⁹⁴⁻
 2495 Ende hi hem wijsde sinen scat.
 Ende alse Reynaerd horde dat,
 Sprac hi: 'Soudic hu wijsen mijn goet,²⁴⁹⁷
 Heere coninc, die mi hanghen doet?'²⁴⁹⁸
 So waer ic huut minen zinne!²⁴⁹⁹
 2500 'Neen, Reynaert,' sprac die coninghinne,
 'Mine heere sal hu laten leven
 Ende sal hu vriendelike vergheven'²⁵⁰²⁻
 Allegader sinen evelen moet
 Ende ghi sult voertmeer sijn vroet²⁵⁰⁴
 2505 Ende goet ende ghetrauwe.²⁵⁰⁵
 Reynaerd sprac: 'Dit doe ic, vrouwe,
 Indien dat mi de coninc nu²⁵⁰⁷⁻
 Vaste ghelove hier voer hu
 Dat hi mi gheve sine hulde'²⁵⁰⁹

- 2486 zie hier nu mijn ongeluk
 2488- zijn nu duidelijk de meest vertrouwde raadslieden van de koning
 2490 en de ongelukkige R. is de sigaar
 2492 die beiden op (geldelijk) voordeel uit waren
 2493 namen R. apart voor overleg
 2494- *baden*: vroegen; *dat... scat*: of hij zo goed wilde zijn hun zijn schat te wijzen
 2497 *goet*: bezit
 2498 *hanghen doet*: laat ophangen
 2499 ik zou wel gek zijn
 2502- *sal... moet*: zal goedgunstig tegenover u zijn slechte gezindheid geheel laten varen
 2504 en u zult (anderzijds) voortaan verstandig zijn
 2505 *goet*: rechtschapen; *ghetrauwe*: trouw
 2507- *Indien... hu*: als de koning mij nu hier in uw aanwezigheid verzekert
 2509 *gheve sine hulde*: zijn steun wil geven

- 2510 Ende hi al mine sculde
 Wille vergheven ende omme dat
 So willic hem wijsen den scat,
 Den coninc, aldaer hi leghet.⁷
 Die coninc sprac: 'Ic ware ontweghet,²⁵¹⁴
- 2515 Wildic Reynaerde vele gheloven.²⁵¹⁵
 Hem es dat stelen ende dat roven
 Ende dat lieghen gheboren int been.⁷²⁵¹⁷
 Die coninghinne sprac: 'Heere, neen!
 Ghi moghet Reynaerde gheloven wel.
- 2520 Al was hi hier tevoren fel,²⁵²⁰
 Hi nes nu niet dat hi was.²⁵²¹
 Ghi hebt ghehoert hoe hi den das
 Ende sinen vader hevet bedreghen²⁵²³⁻
 Met morde, die hi wel beteghen²⁵²⁴⁻
- 2525 Mochte hebben andren dieren,
 Wildi meer zijn argertieren²⁵²⁶
 Ofte fel ofte onghetrauwe.⁷
 Doe sprac die coninc: 'Gentel vrouwe,²⁵²⁸
 Al waendic dat mi soude scaden,²⁵²⁹
- 2530 Eist dat ghijt mi dorret raden,²⁵³⁰
 So willic laten up hu ghenent²⁵³¹⁻
 Dese vorworde ende dit covent
 Up Reynaerts trouwe staen.
 Ne waer ic segghe hem sonder waen.²⁵³⁴

- 2514 *Ic ware ontweghet*: ik zou op een dwaalspoor zijn
 2515 als ik R. volop zou willen geloven
 2517 *gheboren int been*: aangeboren
 2520 *fel*: slecht
 2521 hij is niet meer degene die hij was
 2523- *hevet bedreghen Met morde*: van een moordcomplot beschuldigd heeft
 2524- *die... dieren*: dat hij best andere dieren ten laste had kunnen leggen
 2526 *meer*: nog; *argertieren*: kwaadaardig
 2528 *Gentel vrouwe*: edele vrouwe
 2529 ook al zou ik denken dat het me geen goed zou doen
 2530 als u het mij durft aan te raden
 2531- dan wil ik vertrouwend op u deze overeenkomst laten afhangen van R.'s trouw
 2534 maar ik zeg hem onomwonden

- 2535 Doet hi meer eerchede,²⁵³⁵
 Alle die hem ten tienden lede²⁵³⁶⁻
 Sijn belanc, sullent becoepen.⁷
 Reynaerd sach den coninc beloepen²⁵³⁸
 Ende wart blide in sinen moet²⁵³⁹
- 2540 Ende sprac: 'Heere, ic ware onvroet,²⁵⁴⁰
 Ne gheloofdic hu niet also.²⁵⁴¹
 Doe nam die coninc een stro^{2542_aant.}
 Ende vergaf Reynaerde algader²⁵⁴³
 Die wanconst van sinen vader²⁵⁴⁴
- 2545 Ende zijns selves mesdaet toe.²⁵⁴⁵
 Al was Reynaert blide doe,²⁵⁴⁶
 Dat en dinct mi gheen wonder wesen.²⁵⁴⁷
 Ja ne was hi van der doot ghenesen?²⁵⁴⁸
 Doe Reynaert quite was ghelaten,²⁵⁴⁹
- 2550 Was hi blide utermaten
 Ende sprac: 'Coninc, edel heere,
 God moete hu loenen al die eere²⁵⁵²
 Die ghi mi doet ende mijn vrouwe.²⁵⁵³
 Ic secht hu wel bi miere trouwe²⁵⁵⁴
- 2555 Dat ghi mi vele eeren doet,
 So groet eere ende so groet goet²⁵⁵⁶
 Dat niemen nes onder die zonne²⁵⁵⁷

- 2535 bedrijft hij weer kwaad
 2536- dan zullen allen die tot in de tiende graad met hem verwant zijn ervoor boeten
 2538 *den coninc beloepen*: dat de koning zich liet overhalen
 2539 *wart...moet*: verheugde zich
 2540 *ic ware onvroet*: ik zou dom zijn
 2541 als ik u dat niet beloofde
 2542 *stro*: strohalm
 2543 *vergaf Reynaerde algader*: schold R. volledig kwijt
 2544 de vijandschap van de kant van zijn vader
 2545 en bovendien zijn eigen misdaden
 2546 als R. toen blij was
 2547 lijkt me dat niet verbazingwekkend
 2548 was hij niet van de dood gered
 2549 *quite was ghelaten*: kwijschelding gekregen had
 2552 moge God u lonen voor alle eer
 2553 *doet*: bewijst; *ende mijn vrouwe*: zinsdeel verbinden met *hu*, 2552
 2554 ik verzeker u op mijn woord van trouw
 2556 *goet*: weldaad
 2557 dat er niemand ter wereld is

- Dien ic also wale jonne²⁵⁵⁸
 Mijns scats ende miere trauwen
 2560 Als ic hu doe ende miere vrouwen.[?]
 Reynaert nam een stroe voer hem^{2561 aant.}
 Ende sprac: 'Heere coninc, nem.²⁵⁶²
 Hier gheve ic di up den scat²⁵⁶³
 Die wijlen Ermelinc besat.²⁵⁶⁴
 2565 Die coninc ontfinc dat stroe
 Ende dancte Reynaerde zoe²⁵⁶⁶
 Als quansijs: 'Dese maect mi heere.²⁵⁶⁷
 Reynaerts herte louch so zeere²⁵⁶⁸
 Dat ment wel na an hem vernam,²⁵⁶⁹
 2570 Doe die coninc so gheorsam²⁵⁷⁰⁻
 Algader was te sinen wille.
 Reynaert sprac: 'Heere, zwichet stille.²⁵⁷²
 Merket waer mine redene gaet.²⁵⁷³
 Int oesthende van Vlaendren staet^{2574 aant.}
 2575 Een bosch, ende heet Hulsterloe.²⁵⁷⁵
 Coninc, ghi moghet wesen vroe,²⁵⁷⁶
 Mochti onthouden dit:
 Een borne, heet Kriekepit,²⁵⁷⁸
 Gaet zuutwest niet verre danen.²⁵⁷⁹
 2580- Heere coninc, ghi ne dorst niet wanen²⁵⁸⁰⁻
 Dat ic hu de waerheit yet messe.

- 2558 die ik zozeer gun
 2561 *nam... hem*: hield een strohalm voor zich
 2562 *nem*: aanvaard (de halm)
 2563 hier overhandig ik je de schat
 2564 *wijlen*: vroeger
 2566 *zoe*: zozeer
 2567 *Als quansijs*: alsof hij bij zichzelf dacht; *Dese... heere*: hierdoor ben ik meester (van de schat)
 2568 R. moest inwendig zo lachen
 2569 *wel... vernam*: bijna aan hem merkte
 2570- *so... wille*: geheel aan zijn wensen voldeed
 2572 *zwichet stille*: stil graag, d.i. luister
 2573 let op wat ik te zeggen heb
 2574 *Int oesthende*: aan de oostkant
 2575 *ende heet Hulsterloe*: dat H. heet
 2576 *ghi moghet wesen vroe*: u kunt blij zijn
 2578 *borne*: bron
 2579 stroomt niet ver daarvandaan (d.i. van H.) in zuidwestelijke richting
 2580- *ghi... messe*: u hoeft niet te vrezen dat ik tegenover u de waarheid ook maar enigszins geweld
 aandoe

- Dats een de meeste wilderness²⁵⁸²
 Die men hevet in eenich rike.
 Ic segghe hu oec ghewaerlike²⁵⁸⁴
 2585 Dat somwijlen es een half jaer²⁵⁸⁵
 Dat toten borne commet daer
 No weder man no wijf²⁵⁸⁷
 No creature die hevet lijf,²⁵⁸⁸
 Sonder die hule entie scuvuut²⁵⁸⁹
 2590 Die daer nestelen in dat cruut,²⁵⁹⁰
 Of eenich ander voghelijn²⁵⁹¹
 Dat elwaer gherne wilde zijn²⁵⁹²
 Ende daer bi avontuere lijdet.²⁵⁹³
 Ende daerin leghet mijn scat ghehidet.²⁵⁹⁴
 2595 Verstaet wel, ditte es hu nutte.²⁵⁹⁵
 Die stede heetet Kriekeputte.²⁵⁹⁶
 Ghi sult daer gaen ende mijn vrouwe.
 Ne wetet oec niemene so ghetrauwe²⁵⁹⁸
 Die ghi sult laten wesen hu bode.²⁵⁹⁹
 2600 Verstaet mi wel, coninc, dor Gode,²⁶⁰⁰
 Maer gaet daer selve ende alse ghi
 Dien selven putte commet bi,²⁶⁰²
 Ghi sult vinden jonghe baerken.²⁶⁰³
 Heere coninc, dit suldi maerken.²⁶⁰⁴
 2605 Die alrenaest den putte staet,²⁶⁰⁵

- 2582 *een de meeste wilderness*: een van de meest woeste streken
 2584 *ghewaerlike*: naar waarheid
 2585 *somwijlen*: soms
 2587 man noch vrouw
 2588 noch een ander levend wezen
 2589 behalve de uil en de nachtuil
 2590 *cruut*: struikgewas
 2591 *voghelijn*: vogeltje
 2592 dat graag ergens anders zou zijn
 2593 *bi avontuere lijdet*: bij toeval passeert
 2594 *ghehidet*: verborgen
 2595 luister goed dit is nuttig voor u
 2596 *stede*: plaats
 2598 beschouw niemand als betrouwbaar genoeg
 2599 om hem uw bode te laten zijn
 2600 *Verstaet mi wel*: begrijp me goed; *dor Gode*: om Gods wil
 2602 bij de betreffende poel komt
 2603 *baerken*: berken
 2604 *dit suldi maerken*: hier moet u op letten
 2605 *alrenaest*: het dichtst bij

- Coninc, tote dier baerken gaet.
 Daer leghet die scat onder begraven.
 Daer suldi delven ende scraven²⁶⁰⁸²⁶⁰⁸⁻
 Een lettel mos in deene zijde.
 2610 Daer suldi vinden menich ghesmide²⁶¹⁰
 Van goude, rijkelijk ende scone.²⁶¹¹
 Daer suldi vinden die crone
 Die Ermelijnc die coninc drouch
 Ende ander chierheit ghenouch:²⁶¹⁴
 2615 Edele steene, guldin waerc;²⁶¹⁵
 Men cocht niet omme dusement maerc.²⁶¹⁶
 Ay coninc, als ghi hebt dat goet,²⁶¹⁷
 Hoe dicken suldi peinsen in huwen moet.²⁶¹⁸
 ‘Ay Reynaert, ghetrauwe vos,
 2620 Die hier grouves in dit mos²⁶²⁰
 Desen scat bi dijnre lust,²⁶²¹
 God gheve di goet waer du best.²⁶²²
 Doe andwoerde die coninc saen:^{aanl.}
 ‘Reynaert, sal ic die vaert bestaen,²⁶²⁴
 2625 Ghi moet zijn mede in die vaert
 Ende ghi moet ons, Reynaert,
 Helpen den scat ontdeleven.²⁶²⁷
 Ic ne wane bi mi selven²⁶²⁸⁻
 Aldaer nemmermeer gheraken.
 2630 Ic hebbe ghehoort nomen Aken²⁶³⁰

- 2608 *delven*: graven
 2608- *scraven... zijde*: een beetje mos wegkrabben aan één kant
 2610 *ghesmide*: sieraad
 2611 *rijkelijk ende scone*: kostbaar en mooi
 2614 *ander chierheit ghenouch*: vele andere kostbaarheden
 2615 *guldin waerc*: goudsmeedwerk
 2616 nog voor geen duizend marken zou men het kunnen kopen
 2617 *goet*: bezit
 2618 hoe vaak zult u dan bij uzelf denken
 2620 *grouves*: begroef
 2621 *bi dijnre lust*: door je listigheid
 2622 *gheve... best*: zij met je waar je ook bent
 2624 *sal... bestaen*: als ik de reis onderneem
 2627 *ontdeleven*: opgraven
 2628- ik denk dat ik er alleen nooit kom
 2630 *nomen*: noemen

- Ende Parijs. Eist daer yet na?²⁶³¹
 Ende also als ic versta,²⁶³²
 So smeekedi, Reynaert, ende roomt.²⁶³³
 Kriekeputte dat ghi hier noomt,
 2635 Wanic es een gheveinsde name.²⁶³⁵
 Dit was Reynaerde ombequame²⁶³⁶
 Ende verbalch hem ende seide: ‘Ja, ja,²⁶³⁷
 Coninc, ghi zijter also na²⁶³⁸⁻
 Also van Colne tote meye.
 2640 Waendi dat ic hu die Leye²⁶⁴⁰⁻
 Wille wijsen in die flume Jordane?
 Ic sal hu wel toeghen, dat ic wane,²⁶⁴²
 Orconde ghenouch al openbare.²⁶⁴³
 Lude riep hi: ‘Cuwaert, comt hare!²⁶⁴⁴
 2645 Comet voer den coninc, Cuwaert.’
 Die diere saghen dese vaert,²⁶⁴⁶
 Hem allen wonderde wat daer ware.²⁶⁴⁷
 Cuwaert die ghinc met vare.²⁶⁴⁸
 Hem wonderde wat die coninc woude.
 2650 Reynaert sprac: ‘Cuwaert, hebdi coude?’²⁶⁵⁰
 Ghi bevet. Zijt blide al sonder vaer²⁶⁵¹
 Ende secht minen heere den coninc waer.²⁶⁵²
 Dies manic hu bi der trauwen²⁶⁵³
 Die ghi ver Genten miere vrouwen²⁶⁵⁴

- 2631 *Eist daer yet na:* is het daar in de buurt
 2632 maar zoals ik het begrijp
 2633 bent u, R., aan het vleien en bluffen
 2635 *gheveinsde:* verzonnen
 2636 dit beviel R. niets
 2637 *verbalch hem:* hij raakte geïrriteerd
 2638- *ghi... meye:* u bent er even dicht bij als Keulen bij de maand mei
 2640- denkt u dat ik de Leie zou willen laten doorgaan voor de rivier de Jordaan
 2642 *toeghen:* geven; *dat ic wane:* naar ik meen
 2643 voldoende bewijs in het openbaar
 2644 *comt hare:* kom hier
 2646 *vaert:* reis (d.i. de beweging van C.)
 2647 allen vroegen zich af wat er daar aan de hand was
 2648 *vare:* angst
 2650 *hebdi coude:* hebt u het koud
 2651 *Zijt... vaer:* wees niet bang
 2652 *waer:* de waarheid
 2653 *Dies manic hu:* hiertoe roep ik u op
 2654 *ver:* vrouwe

- a Ende hem selven sculdich sijt.^{2654a}
 b Doe sprac Cuwart: ‘Vermaledijt’^{2654b}
 c So moetic werden, al wistic wel^{2654c-d}
 d Dat mi costen soude mijn vel,^{2654c-d}
 e Oftic liege enich wort,^{2654e}
 f Al waert van enige mort,^{2654f}
 g Want gi mi manet bider trouwen
 h Die ic miere liever vrouwen
 2655 Ende den coninc sculdich bem.’
 Doe sprac Reynaert: ‘So secht hem:
 Weetstu waer Kriekeputte steet?’²⁶⁵⁷
 Cuwaert sprac: ‘Of ict weet?
 Ja ic, hoe sout wesen soe?’²⁶⁵⁹
 2660 Ne staet hi niet bi Hulsterloe,
 Up dien moer in die wostine?²⁶⁶¹
 Ic hebber ghedoghet groete pine^{2662, aant.}
 Ende meneghen hongher ende menigh coude
 Ende aermoede so menichfoude
 2665 Up Kriekenputte so meneghen dach
 Dat ics vergheten niet ne mach.²⁶⁶⁶
 Hoe mochte ic vergheten dies,
 Dat aldaer Reynout de ries²⁶⁶⁸
 Die valsche penninghe slouch²⁶⁶⁹
 2670 Daer hi hem mede bedrouch²⁶⁷⁰
 Entie ghesellen sine.²⁶⁷¹
 Dat was tevoren eer ic met Rijne²⁶⁷²
 Mijn gheselschap madeke vast,²⁶⁷³

- 2654a *hem selven*: d.i. de koning
 2654b *Vermaledijt*: vervloekt
 2654c-d *al... vel*: al wist ik dat het mijn leven zou kosten
 2654c-d *al... vel*: al wist ik dat het mijn leven zou kosten
 2654e *Oftic liege*: als ik zou liegen
 2654f *enige mort*: een of andere misdaad
 2657 *Weetstu*: weet jij
 2659 *jazeker*, kan het anders
 2661 *bij dat moeras in de wildernis*
 2662 *ik heb er veel leed te verduren gehad*
 2666 *ics*: ik het
 2668 *de ries*: de gewetenloze
 2669 *de valsemunterij bedreef*
 2670 *waarvan hij leefde*
 2671 *ghesellen*: medeplichtigen
 2672 *tevoren eer*: voordat
 2673 *een hechte vriendschap onderhield*

- Die mi ghequijtte meneghen past.²⁶⁷⁴
 2675 ‘O wy,’ sprac Reynaert, ‘soete Rijn,²⁶⁷⁵
 Lieve gheselle, scone hondekijn,
 Vergave God waerdi nu hier!²⁶⁷⁷
 Ghi sout toeghen vor desen dier²⁶⁷⁸
 Met scone rijme, waers te doene,²⁶⁷⁹
 2680 Dat ic noint wart so coene²⁶⁸⁰⁻
 Dat ic eeneghe saken dede
 Daer ic den coninc mochte mede²⁶⁸²⁻
 Te mi waert belghen doen met rechte.
 Gaet weder onder ghene knechte,²⁶⁸⁴
 2685 Sprac Reynaert, ‘haestelic, Cuwaert.
 Mijn heere de coninc ne heeft thu waert²⁶⁸⁶
 Gheene sake te sprekene meer.’
 Cuwaert dede eenen wederkeer²⁶⁸⁸
 Ende ghinc van sconincx rade daer.²⁶⁸⁹
 2690 Reynaert sprac: ‘Coninc, eist waer²⁶⁹⁰
 Dat ic seide?’ ‘Reynaert, jaet.²⁶⁹¹
 Verghevet mi, ic dede quaet²⁶⁹²⁻
 Dat ic hu mestroude yet.
 Reynaert, goede vrient, nu siet²⁶⁹⁴⁻
 2695 Den raet dat ghi met ons gaet
 Ten putte aldaer dien berke staet
 Daer die scat leghet begraven onder.’

- 2674 die zo vaak het schoolgeld voor mij betaald heeft
 2675 *soete*: lieve
 2677 zou God er maar voor willen zorgen dat u hier zou zijn
 2678 *toeghen*: aantonen; *vor*: ten overstaan van
 2679 *scone rijme*: fraaie verzen; *waers te doene*: als het nodig zou zijn
 2680- dat ik nooit zo vermetel was om iets te doen
 2682- waarmee ik terecht de woede van de koning kon opwekken
 2684 keer terug naar het volk daar
 2686 *thu waert*: tot u
 2688 *dede eenen wederkeer*: keerde terug
 2689 en verliet het beraad van de koning
 2690 *eist*: is het
 2691 *jaet*: ja zeker
 2692- *ic... yet*: het was onjuist dat ik u enigszins wantrouwde
 2694- *siet... gaet*: probeer met ons mee te gaan

- Reynaert sprac: ‘Ghi secht wonder.²⁶⁹⁸
 Waendi, in waers arde vro,²⁶⁹⁹
 2700 Coninc, oft mi stonde also²⁷⁰⁰⁻
 Dat ic met hu wandelen mochte
 Also als ons beeden dochte²⁷⁰²
 Ende ghi, heere, waert al sonder zonde?²⁷⁰³
 Neent, het es also ic hu orconde²⁷⁰⁴
 2705 Ende ict hu segghe, al eist scame:²⁷⁰⁵
 Doe Ysingrijn in sduvels name^{2706 aant.}
 In de ordine ghinc hier tevoren²⁷⁰⁷
 Ende hi te moonke wart bescoren,²⁷⁰⁸
 Doe ne conste hem de provende niet ghenoughen²⁷⁰⁹
 2710 Daer VI moonke hem bi bedroughen.²⁷¹⁰
 Hi claghede van honghere ende carmede²⁷¹¹
 So zeere dats mi ontfaermede.²⁷¹²
 Doe hi carmede ende wart traech,²⁷¹³
 Doe haddics rauwe als een zijn maech²⁷¹⁴
 2715 Ende gaf hem raet dat hi ontran.²⁷¹⁵
 Daeromme bem ic in spaeus ban.²⁷¹⁶
 Maerghin als die zonne upgaet,
 Willic te Roeme om aflaet.²⁷¹⁸
 Van Roeme willic overzee,²⁷¹⁹

- 2698 *Ghi secht wonder*: u zegt iets vreemds
 2699 denkt u dat ik niet zeer blij zou zijn
 2700- *oft... mochte*: als ik in de gelegenheid zou zijn met u op te trekken
 2702 zoals wij beiden zouden willen
 2703 *waert al sonder zonde*: zou er niet door zondigen
 2704 *orconde*: verklaar
 2705 *al eist scame*: al is het schandelijk
 2706 *in sduvels name*: in naam van de duivel, d.i. onoprecht
 2707 *In de ordine ghinc*: kloosterling werd
 2708 en hij de kloosterkruin kreeg
 2709 toen had hij niet genoeg aan het rantsoen
 2710 waarvan zes monniken leefden
 2711 *claghede... carmede*: klaagde en kermde van de honger
 2712 *dats mi ontfaermede*: dat ik medelijden kreeg
 2713 *wart traech*: slap werd
 2714 toen deed me dat als zijn verwant verdriet
 2715 *gaf... ontran*: raadde hem aan weg te lopen
 2716 *in spaeus ban*: in de pauselijke ban
 2718 *aflaet*: vergiffenis
 2719 *overzee*: de zee over, d.i. naar het Heilig Land

- 2720 Danen ne keeric nemmermee²⁷²⁰
 Eer ic so vele hebbe ghedaen,
 Coninc, dat ic met hu mach gaen²⁷²²
 Thuwer eeren ende thuwer vromen,²⁷²³
 Of ic te lande wedercome.²⁷²⁴
- 2725 Het ware een onscone dinc,^{2725 aant.}
 Souddi, heere coninc,
 Maken huwe wandelinghe²⁷²⁷⁻
 Met eenen verwatenen ballinghe
 Als ic nu bem, God betere mi!²⁷²⁹
- 2730 Die coninc sprac: 'Reynaert, zidi
 Yet langhe verbannen?' Doe sprac Reynaert.²⁷³¹
 'Ja ic, hets III jaer dat ic wart²⁷³²²⁷³²⁻
 Voer den deken Hermanne
 In vullen zeinde tebannen.'
- 2735 Die coninc sprac: 'Reynaert, nadat ghi zijt²⁷³⁵
 Tebannen, men souts mi doen verwijt,²⁷³⁶
 Reynaert, liet ic hu met mi wandelen.
 Ic sal Cuwaerde ofte eenen andren
 Toten scatte doen gaen met mi
- 2740 Ende ic rade hu, Reynaert, dat ghi
 Niet ne laet, ghi ne vaert²⁷⁴¹⁻
 Dat ghi hu van den banne claert.'
 'So ne doe ic,' sprac Reynaert.²⁷⁴³
 'Ic ga morghin te Rome waert,

- 2720 *Danen...* *Eer*: daarvandaan keer ik niet terug voordat
 2722 *gaen*: omgaan
 2723 ten gunste van uw eer en uw belang
 2724 als ik hier terugkeer
 2725 *een onscone dinc*: afkeurenswaardig
 2727- in gezelschap verkeren van een geëxcommuniceerde
 2729 *God betere mi*: moge God me bijstaan
 2731 *Yet langhe verbannen*: al lang getroffen door de kerkelijke ban
 2732 *III jaer*: drie jaar geleden
 2732- *dat... tebannen*: dat ik door deken Herman voor de voltallige kerkelijke rechtbank in de ban
 gedaan werd
 2735 *nadat*: omdat
 2736 *men... verwijt*: zou men het mij verwijten
 2741- niet nalaat te vertrekken om u van de ban te verlossen
 2743 *So ne doe ic*: dat zal ik niet nalaten

De verzoening (R: CII recto)

- 2745 Gaet na den wille mijn.²⁷⁴⁵
 Die coninc sprac: 'Ghi dinct mi zijn'²⁷⁴⁶⁻
 Bevaen in arde goeden dinghen.
 God jonne hu dat ghijt moet vulbringhen,²⁷⁴⁸
 Reynaert, alse hu ende mi²⁷⁴⁹⁻
- 2750 Ende ons allen nutte zi.'^{2751.aant.}
 Doe dese tale was ghedaen,^{2751.aant.}
 Doe ghinc Nobel die coninc staen
 Up eene hoghe stage van steene,²⁷⁵³
 Daer hi up plach te stane alleene²⁷⁵⁴
- 2755 Als hi sat in zijn hof te dinghe.²⁷⁵⁵
 Die dieren saten teenen ringhe²⁷⁵⁶
 Al omme ende omme in dat gras,²⁷⁵⁷
 Nadien dat elc gheboren was.²⁷⁵⁸
 Reynaerd stont bi der coninghinne,
 a Die hi te recht wel mochte mynnen.^{2759a}
- 2760 'Bidt voer mi, edele vrouwe,
 Dat ic hu met lieve wederscauwe.'²⁷⁶¹
 Soe sprac: 'Die Heere daert al an staet,²⁷⁶²
 Doe hu van zonden vul aflaet.'²⁷⁶³
 Die coninc entie coninghinne
- 2765 Ghinghen met eenen bliden zinne²⁷⁶⁵
 Voer haer diere aerme ende rike.
 Die coninc die sprac vriendelike:²⁷⁶⁷
 'Reynaert es hier commen te hove'^{aant.}

- 2745 als ik mijn zin krijg
 2746- *Ghi... dinghen*: u lijkt me vervuld te zijn van goede voornemens
 2748 *jonne*: gunne
 2749- *alse... zi*: tot nut van u en mij en ons allen
 2751 toen dit gesprek beëindigd was
 2753 op een stenen verhoging
 2754 *alleene*: uitsluitend
 2755 als hij aan het hof een rechtszitting hield
 2756 *teenen ringhe*: in een kring
 2757 *Al omme ende omme*: rondom
 2758 in overeenstemming met hun afkomst
 2759a die hij met recht dankbaar mocht zijn
 2761 *met lieve wederscauwe*: in gezondheid terugzie
 2762 *daert al an staet*: die almachtig is
 2763 geve u volledige vergeving van uw zonden
 2765 *met eenen bliden zinne*: opgewekt
 2767 *vriendelike*: minzaam

- Ende wille, dies ic Gode love,²⁷⁶⁹
 2770 Hem betren met al zinen zinnen,²⁷⁷⁰
 Ende mijn vrouwe de coninghinne
 Hevet so vele ghebeden voer hem²⁷⁷²
 Dat ic zijn vrient worden bem
 Ende hi versoent es jeghen mi²⁷⁷⁴
 2775 Ende ic hem hebbe ghegheven vry²⁷⁷⁵⁻
 Beede lijf ende lede.
 Reynaerde ghebiedic vullen vrede.²⁷⁷⁷
 Anderwaerf ghebiedic hem vrede²⁷⁷⁸
 Ende derde waerven mede,
 2780 Ende ghebiede hu allen bi huwen live²⁷⁸⁰
 Dat ghi Reynaerde ende zinen wive
 Ende zinen kindren eere doet,²⁷⁸²
 Waer si commen in hu ghemoet,²⁷⁸³
 Sijt bi nachte, zijt bi daghe.
 2785 In wille meer gheene claghe²⁷⁸⁵
 Van Reynaerts dinghen horen.²⁷⁸⁶
 Al was hi rouckeloes hiervoren,²⁷⁸⁷
 Hi wille hem betren, ic segghe hu hoe:
 Reynaert wille maerghin vroe
 2790 Palster ende scerpe ontfaen²⁷⁹⁰
 Ende wille te Roeme gaen
 Ende van Rome danen wille hi overzee²⁷⁹²
 Ende dan commen nemmermee²⁷⁹³

2769 *dies*: waarvoor

2770 van ganser harte zijn leven beteren

2772 heeft het dermate voor hem opgenomen

2774 *jeghen*: met

2775- *hebbe... lede*: de vrije beschikking over lichaam en ledematen gegeven heb (d.i. ontslagen van rechtsvervolging)

2777 ik leg R. volledige vrede op (d.i. het verbod om geweld tegen hem te gebruiken)

2778 *Anderwaerf*: voor de tweede maal

2780 *bi huwen live*: op straffe des doods

2782 *eere doet*: eert

2783 waar u hen ook ontmoet

2785 ik wil voortaan geen klachten

2786 *Van Reynaerts dinghen*: over R.'s zaken

2787 *rouckeloes*: verdorven

2790 pelgrimsstaf en pelgrimstas ontvangen

2792 en van Rome uit wil hij naar het Heilig Land

2793 *commen nemmermee*: in geen geval terugkeren

Eer hi heeft vul aflaet
2795 Van alre zondeliker daet.’

Wraak en vlucht^{aant.}

Dese tale hevet Ticelin vernomen
Ende vloech danen dat hi es comen²⁷⁹⁷
Ende hi vant die III ghesellen.
Nu hoert wat hi hem sal tellen.
2800 Hi sprac: ‘Keytive, wat doedi hier?’²⁸⁰⁰
Reynaert es meester bottelgier²⁸⁰¹
Int hof ende moghende utermaten.²⁸⁰²
Die coninc heeftene quite ghelaten²⁸⁰³⁻
Van alle sinen mesdaden
2805 Ende ghi zijt alle III verraden.²⁸⁰⁵
Isingrijn began andwoerden
Te Tieceleine met corten woerden:²⁸⁰⁷
‘Ic wane ghi lieghet, heere raven.’
Mettien woerde began hi scaven²⁸⁰⁹
2810 Ende Brune die volchde mede.
Si ghinghen recken hare lede²⁸¹¹⁻
Loepende tes coninx waert.²⁸¹²
Tybeert bleef zeere vervaert²⁸¹³
Ende hi bleef sittende up die galghe.
2815 Hi was van sinen ruwen balghe²⁸¹⁵⁻
In zorghen so groet utermaten

- 2797 en vloog naar de plaats waar hij vandaan kwam
2800 *Keytive... hier*: stommelingen, wat doen jullie hier
2801 *meester bottelgier*: opperschenker
2802 *moghende utermaten*: zeer machtig
2803- *heeftene... Van*: heeft hem kwijtgescholden
2805 *verraden*: in het verderf gestort
2807 *met corten woerden*: kortaf
2809 *began hi scaven*: ging hij (I.) ervandoor
2811- *Si... Loepende*: ze liepen hard
2812 *tes coninx waert*: naar (het hof van) de koning
2813 *bleef zeere vervaert*: was uitermate angstig
2815- hij maakte zich zulke zorgen over zijn welzijn (letterlijk: pels)

- Dat hi gherne wille laten²⁸¹⁷⁻
 Sine oeghe varen over niet
 Die hi in spapen scuere liet,²⁸¹⁹
 2820 Indien dat hi verzoent ware.²⁸²⁰
 Hi ne wiste wat doen van vare²⁸²¹⁻
 Dan hi ghinc sitten up die micke.
 Hi claechde vele ende arde dicke,²⁸²³
 Dat hi Reynaerde ye bekinde.²⁸²⁴
 2825 Isingrijn quant met groeten gheninde^{2825_aant.}
 Ghedronghen voer de coninghinne²⁸²⁶
 Ende sprac met eenen fellen zinne²⁸²⁷⁻
 Te Reynaert waert so verre
 Dat die coninc wart al erre²⁸²⁹
 2830 Ende hiet Ysingrine vaen²⁸³⁰
 Ende Brune. Alsoe saen²⁸³¹
 Worden si ghevanghen ende ghebonden.²⁸³²
 Ghi ne saghet nye verwoedde honden²⁸³³⁻
 Doen meer lachters dan men hem dede,²⁸³⁴
 2835 Ysingrine ende Brunen mede.
 Men voerese als leede gaste.²⁸³⁶
 Men bantse beede daer so vaste²⁸³⁷
 Dat si binnen eere nacht²⁸³⁸⁻
 Met gheenrande cracht
 2840 Een let niet en mochten roeren.

- 2817- *gherne... niet*: zijn oog graag ongewroken wilde laten
 2819 *liet*: kwijtraakte
 2820 als hij maar (met R.) verzoend zou zijn
 2821- van angst wist hij niets beters te doen dan op de paal van de galg te zitten
 2823 hij betreurde aan één stuk door
 2824 *ye bekinde*: ooit had leren kennen
 2825 *met groeten gheninde*: zeer onstuimig
 2826 *voer*: tot voor
 2827- en uitte geagiteerd zulke grove beschuldigingen aan R.'s adres
 2829 *wart al erre*: woest werd
 2830 *hiet Ysingrine vaen*: bevel gaf om Y. gevangen te nemen
 2831 *Alsoe saen*: direct
 2832 *Worden*: werden
 2833- *Ghi... lachters*: nooit zag u hoe men dolle honden meer vernederde
 2834 *hem*: hen
 2836 men behandelde hen als gehate kerels
 2837 *beede*: beiden; *vaste*: stevig
 2838- dat zij de hele nacht met geen mogelijkheid een ledemaat konden bewegen

- Nu hoert hoe hise voert sal voeren,^{2841.aant.}
 Reynaert, die hem was te wreet.²⁸⁴²
 Hi dede dat men Brunen sneet
 Van sinen rugghe een velspot af,²⁸⁴⁴
 2845 Dat men hem teere scerpen gaf,²⁸⁴⁵
 Voets lanc ende voets breet.²⁸⁴⁶
 Nu ware Reynaert al ghereet,²⁸⁴⁷
 Haddi IV verssche scoen.²⁸⁴⁸
 Nu hoert wat hi sal doen,
 2850 Hoe hi sal IV scoen ghewinnen.²⁸⁵⁰
 Hi ruunde toter coninghinnen.²⁸⁵¹
 ‘Vrauwe, ic bem hu peelgrijn.
 Hier es mijn oem, Ysingrijn.
 Hi hevet IV vaste scoen.²⁸⁵⁴
 2855 Helpt mi dat icse an mach doen.
 Ic neme hu ziele in mine plecht.²⁸⁵⁶
 Het es peelgrins recht²⁸⁵⁷
 Dat hi ghedincket in sine ghebeden
 Al tgoet dat men hem noyt dede.²⁸⁵⁹
 2860 Ghi moghet hu ziele an mi scoyen.²⁸⁶⁰
 Doet Haersenden, miere moyen,²⁸⁶¹
 Gheven twee van haren scoen.
 Dit moghedi wel met eeren doen:²⁸⁶³
 So blivet thuus in haer ghemac.²⁸⁶⁴

- 2841 *hoe... voeren*: wat hij nog met hen zal doen
 2842 *die... wreet*: die extreem wreed tegen hen was
 2844 *Van*: uit; *velspot*: stuk vel
 2845 *hem teere scerpen*: hem (d.i. R.) als pelgrimstas
 2846 een voet lang en een voet breed
 2847 *ware Reynaert al ghereet*: zou R. klaar zijn
 2848 *verssche scoen*: nieuwe schoenen
 2850 *ghewinnen*: verkrijgen
 2851 *ruunde*: fluisterde
 2854 *vaste*: stevige
 2856 *in mine plecht*: onder mijn hoede
 2857 *peelgrins recht*: de plicht van de pelgrim
 2859 al het goede dat men ooit voor hem deed
 2860 *an mi scoyen*: door mij van schoeisel voorzien (voor de reis naar de hemel)
 2861 *moyen*: tante
 2863 *wel met eeren*: met goed fatsoen
 2864 zij blijft rustig thuis

De wolf en de beer worden gevild (R: CVI recto)

- 2865 Gherne die coninghinne sprac:²⁸⁶⁵
 ‘Reynaert, ghi ne mochtet niet onbaren,²⁸⁶⁶⁻
 Ghi ne hebt scoen: ghi moetet varen²⁸⁶⁷
 Hutten lande in des Gods ghewout,²⁸⁶⁸
 Over berghe ende int wout
- 2870 Ende terden struke ende steene.²⁸⁷⁰
 Dinen aerbeit wert niet cleene,²⁸⁷¹
 Hets dijn noet dattu hebs scoen.²⁸⁷²
 Ic wilre gherne mijn macht toe doen.²⁸⁷³
 Die Ysingrijns waren hu wel ghemicke:²⁸⁷⁴
- 2875 Si zijn so vaste ende so dicke
 Die Ysingrijn draghet ende zijn wijf.
 Al sout hem gaen an haer lijf,²⁸⁷⁷
 Elkerlijc moet hu gheven twee scoen²⁸⁷⁸
 Daer ghi hu vaert mede moet doen.’
- 2880 Dus hevet die valsche peelgrijn
 Beworven dat dher Ysingrijn²⁸⁸¹
 Al toten knien hevet verloren
 Van beede sine voeten voren²⁸⁸³
 Dat vel algader toten claeuwen.²⁸⁸⁴
- 2885 Ghi ne saecht noint voghel braeuwen²⁸⁸⁵
 Die stilre hilt al sine leden²⁸⁸⁶
 Dan Ysingrijn de zine dede
 Doe men so jammerlike ontscoyde²⁸⁸⁸

- 2865 *Gherne*: welwillend
 2866- *ghi... scoen*: schoenen kunt u niet missen
 2867 *varen*: reizen
 2868 *in des Gods ghewout*: onder Gods hoede
 2870 lopen over struiken en stenen
 2871 het zal je veel moeite kosten
 2872 *Hets dijn noet*: het is noodzakelijk voor je
 2873 ik wil mij er graag voor inzetten
 2874 die van Y. zouden zeer geschikt voor u zijn
 2877 al zou dat hun het leven kosten
 2878 *Elkerlijc*: ieder van hen
 2881 *Beworven*: bewerkstelligd; *dher*: (<de her) heer
 2883 van zijn beide voorpoten
 2884 *toten claeuwen*: tot aan de nagels
 2885 *voghel braeuwen*: een vogel gebreeuwd (d.i. de oogleden samengenaaid) worden
 2886 die zijn ledematen minder bewoog
 2888 *Doe men*: toen men hem; *ontscoyde*: de schoenen uittrok

- Dat hem dat bloet ten teen afvloyde.²⁸⁸⁹
 2890 Doe Ysingrijn ontscoyt was,
 Moeste gaen ligghen up dat gras
 Vrouwe Hersvint die wulfinne
 Met eenen wel drouven zinne²⁸⁹³
 Ende liet haer afdoen dat vel
 2895 Ende die claeuwen also wel²⁸⁹⁵
 Bachten van beede haren voeten.²⁸⁹⁶
 Dese daet dede wel soeten²⁸⁹⁷⁻
 Reynaerde sinen drouven moet.
 Nu hoert wat claghen hi noch doet.^{2899 aant.}
 2900 ‘Moye,’ seit hi, ‘moye,
 In hoe meneghen vernoye²⁹⁰¹⁻
 Hebdi dor minen wille ghewesen!
 Dats mi al leet, sonder van desen²⁹⁰³⁻
 Eist mi lief. Ic segghe hu twi.²⁹⁰⁴
 2905 Ghi zijt, des ghelovet mi,
 Een die liefste van minen maghen.²⁹⁰⁶
 Bedi sal ic hu scoen an draghen.²⁹⁰⁷
 God weet dats al huwe bate.²⁹⁰⁸
 Ghi sult an hoghen aflate²⁹⁰⁹⁻
 2910 Deelen ende an al dat perdoen,
 Lieve moye, dat ic in hu scoen²⁹¹¹⁻
 Sal bejaghen overzee.’
 Vrouwe Hersvinden was so wee²⁹¹³

- 2889 *ten teen afvloyde*: bij de tenen wegvloei­de (op de grond)
 2893 tot haar grote verdriet
 2895 *claeuwen*: klauwen
 2896 van beide achterpoten
 2897- deze handeling verzachtte R.'s verdriet zeer, d.i. maakte hem erg vrolijk
 2899 *wat claghen hi noch doet*: welke klacht hij nog uit
 2901- hoeveel ellende heb ik u niet bezorgd
 2903- *Dats... lief*: dat spij­jt me erg, maar in dit geval vind ik het prima
 2904 *twi*: waarom
 2906 een van mijn dierbaarste verwanten
 2907 om die reden zal ik uw schoenen dragen
 2908 *dats al huwe bate*: dat u er voordeel bij hebt
 2909- u zult delen in de kwijtschelding van hog­erhand (d.i. de paus) en alle vergeving van zonden
 2911- *dat... overzee*: die ik in uw schoenen in het Heilig Land zal verwerven
 2913 *was so wee*: had zoveel pijn

- Dat so cume mochte spreken.²⁹¹⁴
- 2915 ‘Ay, Reynaert, God moete mi wreken²⁹¹⁵
 Dat ghi over ons siet huwen wille!²⁹¹⁶
 Ysingrijn balch ende zweech stille²⁹¹⁷
 Ende zijn gheselle Brune, ne ware²⁹¹⁸2918-
 Hem was te moede arde zware.
- 2920 Si laghen ghebonden ende ghewont.^{aant.}
 Hadde oec doe ter selver stont²⁹²¹
 Tybeert die cater ghewesen daer,
 Ic dar wel segghen over waer.²⁹²³
 Hi hadde so vele ghedaen tevoren,²⁹²⁴
- 2925 Hi ne waers niet bleven sonder toren.²⁹²⁵
 Wat helpt dat ict hu maecte lanc?²⁹²⁶
 Des ander daghes voer de zonneupganc^{aant.}
 Dede Reynaert zijn scoen smaren,²⁹²⁸
 Die Ysingrijns te voren waren
- 2930 Ende zijns wijfs vrouwe Hersenden,²⁹³⁰
 Ende hadse vaste ghedaen benden²⁹³¹
 Om zine voeten ende ghinc
 Daer hi vant den coninc
 Ende zijn wijf die coninghinne.
- 2935 Hi sprac met eenen soeten zinne.²⁹³⁵
 ‘Heere, God gheve hu goeden dach
 Ende mier vrouwen, die ic mach²⁹³⁷⁻
 Prijs gheven met rechte.

- 2914 *Dat so cume*: dat zij nauwelijks
 2915 *God... wreken*: moge God voor mij vergelden
 2916 dat u ons uw wil oplegt
 2917 *balch ende zweech stille*: zweeg woedend
 2918 *Ende*: evenals
 2918- *ne ware... zware*: maar ze waren er beroerd aan toe
 2921 *ter selver stont*: op dat moment
 2923 ik durf wel met zekerheid te stellen
 2924 hij (T.) had zich voordien zozeer ingespannen
 2925 dat hij er niet zonder schade vanaf zou zijn gekomen
 2926 wat baat het u als ik lang zou uitweiden
 2928 *smaren*: invetten
 2930 *zijns wijfs*: van zijn vrouw
 2931 *hadse... benden*: had ze stevig laten vastmaken
 2935 *met eenen soeten zinne*: vriendelijk
 2937- *die... rechte*: die ik terecht mag loven

- Nu doet Reynaert gheven, huwen knechte,²⁹³⁹
 2940 Palster ende scerpe ende laet mi gaen.’
 Doe dede die coninc haesten saen²⁹⁴¹ *aant.*
 Den capelaen, Belin de ram.
 Ende als hi bi den coninc quam,
 Sprac die coninc: ‘Hier es
 2945 Dese peeligrijn. Leest hem een gheles²⁹⁴⁵
 Ende ghevet hem scaerpe ende staf.’
 Belin den coninc andwoerde gaf:
 ‘Heere, in dar des doen niet.²⁹⁴⁸
 Reynaert hevet selve beghiet²⁹⁴⁹
 2950 Dat hi es in spaeus ban.’
 Die coninc sprac: ‘Belin, wats dan?’²⁹⁵¹
 Meester Jufroet doet ons verstaen.²⁹⁵²
 Hadde een man alleene ghedaen²⁹⁵³
 Also vele zonden also alle die leven²⁹⁵⁴
 2955 Ende wildi aercheit al begheven²⁹⁵⁵
 Ende te biechten gaen²⁹⁵⁶
 Ende penitencie daeraf ontfaen,²⁹⁵⁷⁻
 Dat hi overzee wille varen,
 Hi mochte hem wel selve claren.²⁹⁵⁹
 2960 Belin sprac ten coninc echt:²⁹⁶⁰
 ‘Ic en doere toe crom no recht²⁹⁶¹⁻
 Van gheesteliker dinc altoes,
 Ghi ne wilt mi quiten scadeloes²⁹⁶³

- 2939 *knechte*: dienaar
 2941 *haesten saen*: snel komen
 2945 *Leest... gheles*: lees voor hem een bijbeltekst (of: een gebed)
 2948 *in... niet*: dat mag ik niet doen
 2949 *beghiet*: bekend
 2951 *wats dan*: wat geeft dat
 2952 *doet ons verstaen*: leert ons
 2953 *alleene*: in z'n eentje
 2954 zoveel zonden als alle mensen samen
 2955 en zou hij zich van het kwaad willen afkeren
 2956 en zou hij willen biechten (*wildi* samengetrokken)
 2957- *penitencie... varen*: als boetedoening aanvaarden om naar het Heilige Land te gaan
 2959 dan zou hij zichzelf van zonden kunnen zuiveren
 2960 *echt*: daarna
 2961- ik verricht beslist geen enkele religieuze handeling
 2963 als u mij niet wilt vrijwaren (voor de schadelijke gevolgen)

- Jeghen bisscop ende jeghen den deken.²⁹⁶⁴
 2965 Die coninc sprac: 'In VIII weken²⁹⁶⁵⁻
 So ne wane ic hu bidden so vele.
 Oec haddic liever dat huwe kele²⁹⁶⁷⁻
 Hinghe dan ic hu heden bat.'[?]
 Ende alse Belin hoerde dat,
 2970 Dat die coninc balch te hem waert,²⁹⁷⁰
 Wart Belin so vervaert²⁹⁷¹
 Dat hi beefde van vare²⁹⁷²
 Ende ghinc ghereeden zine autare²⁹⁷³
 Ende began zinghen ende lesen
 2975 Al dat hem goet dochte wesen.²⁹⁷⁵
 Doe Belin die capelaen
 Oemoedelike hadde ghedaen²⁹⁷⁷
 Dat ghetijde van den daghe,²⁹⁷⁸
 Doe hinc hi an zine craghe²⁹⁷⁹
 2980 Eene scaerpe van Bruuns velle.
 Oec gaf hi den fellen gheselle²⁹⁸¹
 Den palster in de hant daerbi,
 Te zinen ghevoughe. Doe was hi²⁹⁸³
 Al ghereet te ziere vaert.
 2985 Doe sach hi ten coninc waert.²⁹⁸⁵
 Hem liepen die gheveinsde tranen²⁹⁸⁶
 Neder neven zine granen²⁹⁸⁷

- 2964 *Jeghen*: tegenover
 2965- *In... vele*: in geen acht weken denk ik u zoveel (als nu) te verzoeken
 2967- *dat... bat*: dat u aan de galg hing dan dat ik u om iets vroeg
 2970 *balch te hem waert*: boos op hem was
 2971 *vervaert*: bevreesd
 2972 *vare*: angst
 2973 *ghinc... autare*: bracht zijn altaar in gereedheid
 2975 alles wat hem gepast leek
 2977 *Oemoedelike*: eerbiedig
 2978 de gebedsdienst die bij het betreffende uur hoorde
 2979 *an zine craghe*: aan zijn hals
 2981 *fellen gheselle*: rotzak
 2983 *Te zinen ghevoughe*: tot zijn beschikking
 2985 *ten coninc waert*: naar de koning
 2986 *gheveinsde tranen*: krokodillentranen
 2987 *neven zine granen*: langs zijn snorharen

- Also oft hi jammerlike in sine herte²⁹⁸⁸⁻
 Van rauwen hadde grote smerte.
 2990 Dit was bedi ende anders niet^{2990 aant.}
 Dat hi hem allen die hi daer liet²⁹⁹¹
 Niet hadde beraden al sulke pine²⁹⁹²
 Also Brunen ende Ysingrine,
 Haddet moghen ghevallen!²⁹⁹⁴
 2995 Nochtan stont hi ende bat hem allen²⁹⁹⁵
 Dat si over hem bidden souden²⁹⁹⁶
 Also ghetrauwelike als wouden²⁹⁹⁷
 Dat hi over hem allen bade.
 Dat orlof nemen dochte hem spade,²⁹⁹⁹
 3000 Want hi gherne danen ware.³⁰⁰⁰
 Hi was altoes zeere in vare³⁰⁰¹
 Als die hem selven sculdich weet.³⁰⁰²
 Doe sprac die coninc: 'Mi es leet,³⁰⁰³
 Reynaert, dat ghi dus haestich zijt.³⁰⁰⁴
 3005 'Neen, heere, het es tijt!
 Men sal gheene weldaet sparen.³⁰⁰⁶
 Huwen orlof, ic wille varen.³⁰⁰⁷
 Die coninc sprac: 'Gods orlof.³⁰⁰⁸
 Doe gheboet die coninc al dat hof³⁰⁰⁹
 3010 Met Reynaerde huutwaert te ghane,³⁰¹⁰

- 2988- *jammerlike... smerte*: diep en diep bedroefd was
 2990 *bedi... niet*: om geen andere reden dan
 2991 *liet*: achterliet
 2992 niet zoveel leed had berokkend
 2994 als de mogelijkheid zich had voorgedaan
 2995 *bat hem allen*: verzocht allen
 2996 *over*: voor
 2997 *Also ghetrauwelike*: even oprecht
 2999 het afscheid duurde hem te lang
 3000 *danen*: daarvandaan
 3001 *altoes zeere in vare*: voortdurend angstig
 3002 om dat hij zich bewust was van zijn schuld
 3003 *Mi es leet*: het spijt me
 3004 *ghi... zijt*: u zo'n haast hebt
 3006 een goede daad mag men niet uitstellen
 3007 geef mij uw toestemming om te vertrekken
 3008 *Gods orlof*: God zij met u
 3009 *al dat hof*: de hele hofgemeenschap
 3010 R. uitgeleide te doen

- Sonder alleene die ghevane.³⁰¹¹
 Nu wart Reynaert peelgrijn,³⁰¹²
 Ende zijn oem Ysingrijn
 Ende Brune die ligghen ghebonden
 3015 Ende ziec van zeeren wonden.³⁰¹⁵
 Mi dinct ende ic wane des,^{3016 aant.}
 Dat niement so onspellic es³⁰¹⁷
 Tusschen Pollanen ende Scouden,³⁰¹⁸
 Die hem van lachene hadde onthouden³⁰¹⁹
 3020 Dor rauwe die hem mochte ghescien,³⁰²⁰
 Hadde hi Reynaerde doe ghesien.
 Hoe wonderlic hi henen ghinc³⁰²²
 Ende hoe ghemackelic dat hem hinc³⁰²³
 Scaerpe ende palster omme den hals
 3025 Ende die scoen als ende als³⁰²⁵
 Die hi drouch an zine been
 Ghebonden, sodat hi sceen³⁰²⁷⁻
 Een peelgrijn licht ghenouch.
 Reynaerts herte binnen louch,³⁰²⁹
 3030 Dordat si alle met hem ghinghen
 Met so groter zameninghen³⁰³¹
 Die hem tevoren waren wreet.³⁰³²
 Doe sprac hi: 'Coninc, mi es leet
 Dat ghi so verre met mi gaet.
 3035 Ic vruchte het mach hu wesen quaet.³⁰³⁵
 Ghi hebt ghevaen II mordenaren.
 Ghevalt dat si hu ontvaren,³⁰³⁷

- 3011 behalve de gevangenen
 3012 *wart*: was
 3015 *zeeren*: pijnlijke
 3016 ik ben er vrijwel van overtuigd
 3017 *onspellic*: chagrijnig
 3018 tussen Polen(?) en Schouwen(?)
 3019 die niet had gelachen
 3020 vanwege het verdriet dat hij had
 3022 *wonderlic*: vreemd
 3023 *ghemackelic*: natuurlijk
 3025 *die scoen als ende als*: alle schoenen
 3027- *sodat... ghenouch*: zodat hij moeiteloos op een pelgrim leek
 3029 R. lachte inwendig
 3031 met zo'n groot gezelschap
 3032 die hem eerder vijandig gezind waren
 3035 ik ben bang dat het slecht voor u is
 3037 als zij aan u weten te ontkomen

Reynaert als pelgrim en het afscheid (R: CVIII recto)

- Ghi hebt hu te wachtere meer³⁰³⁸
 Dan ghi noint hadt eer.³⁰³⁹
 3040 Blijft ghesont ende laet mi gaen.’
 Na dese tale ghinc hi staen
 Up sine II achterste voeten
 Ende maende die diere, cleene ende grote,³⁰⁴³
 Dat si alle voer hem baden,
 3045 Of si alle an sine weldaden³⁰⁴⁵⁻
 Recht deel nemen wouden.
 Si seiden alle dat si souden
 Sijns ghedincken in haer ghebede.³⁰⁴⁸
 Nu hoert voert wat Reynaert dede.^{3049 aant.}
 3050 Daer hi van den coninc sciet,³⁰⁵⁰
 So drouvelic hi hem gheliet³⁰⁵¹
 Dat hem somen zeere ontfaremde.³⁰⁵²
 Cuwaert den haze hi becarende:³⁰⁵³
 ‘O wy, Cuwaert, sullen wi sceeden?’³⁰⁵⁴
 3055 Of God wilt, ghi sult mi gheleeden³⁰⁵⁵
 Ende mijn vrient Belin de ram.
 Ghi twee, ghi ne daedt mi noint gram.³⁰⁵⁷
 Ghi moet mi bet voertbringhen.³⁰⁵⁸
 Ghi zijt van zoeter wandelinghen³⁰⁵⁹
 3060 Ende onberoupen ende goedertieren³⁰⁶⁰
 Ende ombeclaghet van allen dieren.³⁰⁶¹
 Ghestade es huwer beeder zede,³⁰⁶²

- 3038 dan moet u meer op uw hoede zijn
 3039 dan u vroeger ooit was
 3043 *maende*: spoorde aan
 3045- indien zij allen wilden profiteren van zijn goede werken
 3048 *Sijns ghedincken*: hem gedenken
 3049 *voert*: verder
 3050 *Daer*: toen
 3051 gedroeg hij zich zo bedroefd
 3052 dat sommigen groot medelijden met hem hadden
 3053 hij jammerde tegen C. de haas
 3054 *sullen*: moeten
 3055 *gheleeden*: begeleiden
 3057 *ghi... gram*: u keerde zich nooit tegen mij
 3058 *bet voert*: een eindje verder
 3059 u bent aangenaam gezelschap
 3060 *onberoupen ende goedertieren*: onbesproken en vriendelijk
 3061 en geen van de dieren klaagt over u
 3062 standvastig is uw beider levenswijze

- Als ic doe ten tijden dede
 Als ic clusenare was.
- 3065 Hebdi lovere ende gras,³⁰⁶⁵
 Ghi ne doet negheenen heesch³⁰⁶⁶⁻
 Noch om broet no om vleesch
 Noch om sonderlinghe spijsē.³⁰⁶⁸
 Met aldus ghedanen prijse³⁰⁶⁹
- 3070 Hevet Reynaert dese II verdoort,³⁰⁷⁰
 Dat si met hem ghinghen voort³⁰⁷¹
 Tote dat hi quam voer zijn huus
 Ende voer de porte van Manpertuus.³⁰⁷³
 Also Reynaert voer de porte quam,
- 3075 Doe sprac hi: ‘Belin, neve ram,³⁰⁷⁵
 Ghi moet alleene buten staen.
 Ic moet in mine veste gaen;³⁰⁷⁷
 Cuaert sal ingaen met mi.³⁰⁷⁸
 Heere Belin, bidt hem dat hi³⁰⁷⁹
- 3080 Troeste wel vrouwe Hermelinen³⁰⁸⁰
 Met haren cleenen welpkinen,³⁰⁸¹
 Als ic orlof an hem neme.³⁰⁸²
 Belin sprac: ‘Ic bids heme
 Dat hise alleene troeste wale.³⁰⁸⁴
- 3085 Reynaert ghinc met scoenre tale³⁰⁸⁵
 So smeeken ende losengieren³⁰⁸⁶
 In so menegher manieren
 Dat hi bi barate brochte³⁰⁸⁸

- 3065 hebt u bladeren en gras
 3066- dan verlangt u naar brood noch vlees
 3068 *sonderlinghe*: bijzondere
 3069 met zulke lof
 3070 *verdoort*: bedrogen
 3071 *Dat*: zodat
 3073 *porte*: poort
 3075 *neve*: neef (aanspreekvorm als teken van vriendschap)
 3077 *veste*: burcht
 3078 *ingaen*: binnentreden
 3079 *bidt*: verzoek
 3080 *Troeste wel*: goed troost biedt
 3081 *welpkinen*: welpjes
 3082 als ik afscheid van hen neem
 3084 *hise alleene*: hij hen samen
 3085 *scoenre tale*: mooie praatjes
 3086 *smeeken ende losengieren*: flemen en vleien
 3088 *bi barate*: listig

- Cuwaerde in sine hagedochte.³⁰⁸⁹
 3090 Als si in dat hol quamen,
 Cuaert ende Reynaert tsamen,
 Doe vonden si vrouwe Hermelinen
 Met haren cleenen welpkinen.
 Die was in zorgghen ende in vare,³⁰⁹⁴
 3095 Want so waent dat Reynaert ware³⁰⁹⁵
 Verhanghen. Ende so vernam³⁰⁹⁶
 Dat hi weder thuuswaert quam
 Ende palster ende scerpe drouch;
 Dit dochte haer wonders ghenouch.³⁰⁹⁹
 3100 So was blide ende sprac saen:³¹⁰⁰
 ‘Reynaert, hoe sidi ontgaen?’³¹⁰¹
 a Reynart sprac: ‘Ic was gevaen,^{aant}
 b Mar die coninc hi lijt mi gaen.
 Ic bem worden peelgrijn.
 Heere Brune ende heere Ysengrijn
 Sijn worden ghisele over mi.³¹⁰⁴
 3105 Die coninc hevet, danc hebbe hi,
 Cuaerde ghegheven in rechter zoene³¹⁰⁶
 Al onsen wille mede te doene.³¹⁰⁷
 Die coninc die lyede das³¹⁰⁸
 Dat Cuaert die eerste was
 3110 Die ons verriet jeghen hem³¹¹⁰
 Ende bi der trauwen die ic bem
 Sculdich hu, vrouwe Hermeline.³¹¹²
 Cuaerde naket eene groete pine.³¹¹³

- 3089 *hagedochte*: hol
 3094 *in... vare*: bezorgd en bevreesd
 3095 *so waent*: ze verkeerde in de veronderstelling
 3096 *Ende*: maar
 3099 dit verbaasde haar ten zeerste
 3100 *saen*: direct
 3101 *hoe sidi ontgaen*: hoe bent u ontkomen
 3104 *ghisele over mi*: gijzelaars voor mij
 3106 *in rechter zoene*: als rechtmatig zoenoffer
 3107 om met hem te doen wat we willen
 3108 *lyede*: erkende
 3110 die ons tegenover hem (d.i. de koning) in een kwaad daglicht plaatste
 3112 *Sculdich*: verschuldigd
 3113 *naket... pine*: wacht een zware straf

Cuaert wordt gedood (R: CXIV recto)

- Ic bem up hem met rechte gram!³¹¹⁴
 3115 Ende also dat Cuaert vernam,
 Keerdi hem omme ende waende vlien,³¹¹⁶
 Maer dat ne conste hem niet ghescien,³¹¹⁷
 Want Reynaert hadde hem ondergaen³¹¹⁸⁻
 Die porte ende ghegreepene saen
 3120 Bi der kelen mordadelike.
 Ende Cuaert riep ghenadelike:³¹²¹
 ‘Helpt mi, Belin! Waer sidi?’³¹²²
 Dese peulgrijn verbijt mi!³¹²³
 Dat roupen was sciere ghedaen,³¹²⁴
 3125 Bedi Reynaert hadde saen
 Sine kele ontwee ghebeten.³¹²⁶
 Doe sprac Reynaert: ‘Nu gaen wi heten
 Desen goeden vetten hase.’
 Die welpine liepen ten ase³¹²⁹
 3130 Ende ghinghen heten al ghemeene.^{3130 aant.}
 Haren rauwe was wel cleene³¹³¹
 Dat Cuaert hadde verloren tlijf.³¹³²
 Ermeline, Reynaerts wijf,
 Hat dat vleesch ende dranc dat bloet.^{aant.}
 3135 Ay, hoe dicke bat so goets³¹³⁵⁻
 Den coninc, die dor sine doghet³¹³⁶
 Die cleene welpkine hadde verhoghet³¹³⁷
 So wel met eenen goeden male.³¹³⁸

- 3114 *up... gram*: met reden boos op hem
 3116 *waende vlien*: wilde vluchten
 3117 maar dat lukte hem niet
 3118- *hadde... porte*: had hem de weg naar de poort afgesneden
 3121 *ghenadelike*: erbarmelijk
 3122 *Waer sidi*: waar bent u
 3123 *verbijt mi*: bijt me dood
 3124 *was sciere ghedaen*: hield snel op
 3126 *ontwee*: doormidden
 3129 *ase*: voedsel
 3130 *al ghemeene*: samen
 3131 het deed hen niets
 3132 *tlijf*: het leven
 3135- *hoe... coninc*: hoe vaak wenste ze de koning alle goeds toe
 3136 *doghet*: goedgunstigheid
 3137 *verhoghet*: verblijd
 3138 *So wel*: zo zeer

- Reynaert sprac: ‘Hi jans hu wale.’³¹³⁹
 3140 Ic weet wel, moet die coninc leven,³¹⁴⁰
 Hi soude ons gherne ghiften gheven
 Die hi selve niet ne woude³¹⁴²⁻
 Hebben om VII maerc van goude.’
 ‘Wat ghiften es dat?’ sprac Hermeline.³¹⁴⁴
 3145 Reynaert sprac: ‘Hets eene lijne’³¹⁴⁵⁻
 Ende eene vorst ende twee micken.
 Maer maghic, ic sal hem ontscricken,³¹⁴⁷
 Hopic, eer lijden daghen twee,³¹⁴⁸
 Dat ic omme zijn daghen mee³¹⁴⁹⁻
 3150 Ne gave dan hi omme tmijn.’
 Soe sprac: ‘Reynaert, wat mach dat zijn?’³¹⁵¹
 Reynaert sprac: ‘Vrauwe, ic secht hu.’^{aant.}
 Ic weet een wilderness nu
 Van langhen haghen ende van heede³¹⁵⁴
 3155 Ende die so nes niet onghereede³¹⁵⁵⁻
 Van goeden ligghene ende van spijsen.
 Daer wonen hoenre ende pertrijsen³¹⁵⁷
 Ende menegherande vogheline.³¹⁵⁸
 Wildi doen, vrouwe Ermeline,
 3160 Dat ghi gaen wilt met mi daer?
 Wi moghen daer wonen VII jaer³¹⁶¹
 (Willen wi), wandelen onder die scade³¹⁶²

- 3139 *Hi jans hu wale*: hij gunt het u van harte
 3140 *moet die coninc leven*: blijft de koning in leven
 3142- *selve... goude*: voor geen zeven gouden marken zelf zou willen hebben
 3144 *Wat... dat*: wat voor giften
 3145- *lijne... micken*: touw, een dwarsbalk en twee palen (d.i. de onderdelen van een galg)
 3147 *maar als ik kan*, zal ik aan hem ontkomen
 3148 *eer... twee*: voordat er twee dagen voorbij zijn
 3149- *zodat ik mij van zijn dagvaarding niet meer zou aantrekken* dan hij van die van mij
 3151 *wat mach dat zijn*: wat betekent dit
 3154 *met hoge struiken en heide*
 3155- *die... spijsen*: daar is geen gebrek aan geschikte rustplaatsen en voedsel
 3157 *hoenre ende pertrijsen*: kippen en patrijzen
 3158 *menegherande vogheline*: veel vogels
 3161 *moghen*: kunnen
 3162 *Willen wi*: als we willen; *wandelen onder die scade*: verkeren in de schaduw

- Ende hebben daer groete ghenade,³¹⁶³
 Eer wi worden daer bespriet.³¹⁶⁴
 3165 Al seidic meer, in loghe niet.³¹⁶⁵
 ‘Ay, Reynaert,’ sprac vrouwe Hermeline,
 ‘Dit dinct mi wesen eene pine³¹⁶⁷⁻
 Die algader ware verloren.
 Nu hebdi dit lant verzworen³¹⁶⁹⁻
 3170 In te wonen nemmermee,
 Eer ghi comt overzee;³¹⁷¹
 Ende hebt palster ende scerpe ontfaen.’
 Reynaert andwoerde vele saen.³¹⁷³
 ‘So meer ghezwoeren, so meer verloren.³¹⁷⁴
 3175 Mi seide een goet man hier tevoren³¹⁷⁵
 In rade dat hi mi riet:³¹⁷⁶
 Bedwongene trauwe ne diedet niet.³¹⁷⁷
 Al vuldade ic dese vaert,³¹⁷⁸
 En holpe mi niet,’ sprac Reynaert,³¹⁷⁹
 3180 ‘In waers een ey niet te bat.³¹⁸⁰
 Ic hebbe den coninc eenen scat
 Belovet die mi es onghereet,³¹⁸²
 Ende als hi des de waerheit weet
 Ende hi bi mi es bedroghen,³¹⁸⁴
 3185 Dat ic hem al hebbe gheloghen,³¹⁸⁵
 So sal hi mi haten vele meere
 Dan hi noint dede eere.³¹⁸⁷

- 3163 en het daar zeer goed hebben
 3164 voordat we er opgemerkt zouden worden
 3165 ik zou er meer over kunnen zeggen zonder te liegen
 3167- dit lijkt me geheel en al vergeefse moeite te zijn
 3169- u hebt nu gezworen nooit meer in dit land te wonen
 3171 voordat u terugkeert uit het Heilig Land
 3173 *vele saen*: onmiddellijk
 3174 *So meer*: hoe meer
 3175 *goet*: wijze; *hier te voren*: eens
 3176 toen hij mij van advies diende
 3177 een afgedwongen belofte telt niet
 3178 al zou ik die tocht volbrengen
 3179 *En holpe mi niet*: dat zou me niet(s) helpen
 3180 ik zou er niets (letterlijk: geen ei) wijzer van worden
 3182 *die mi es onghereet*: die ik niet bezit
 3184 *Ende*: dat
 3185 omdat ik hem alles heb voorgelogen
 3187 *noint*: ooit; *eere*: voordien

- Daerbi peinsic in minen moet:³¹⁸⁸
 Dat varen es mi also goet³¹⁸⁹⁻
 3190 Alse dit bliven,' sprac Reynaert,
 'Ende Godsat hebbe mijn rode baert,³¹⁹¹
 Ghedoe hoe ic ghedoe,³¹⁹²
 Of mi troestet mee daertoe³¹⁹³⁻
 No die cater no die das,
 3195 No Bruun, die na mijn oem was,³¹⁹⁵⁻
 No dor ghewin no dor scade,
 Dat ic in sconinx ghenade³¹⁹⁷⁻
 Ne comme, dat ic leve lancst!³¹⁹⁸
 Ic hebbe leden so meneghen anxt.³¹⁹⁹
 3200 So zeere balch die ram Belijn³²⁰⁰
 Dat Cuaert, die gheselle zijn,
 In dat hol so langhe merrede.³²⁰²
 Hi riep als die hem zeere errede.³²⁰³
 'Cuaert, lates den duvel wouden!³²⁰⁴
 3205 Hoe langhe sal hu daer Reynaert houden?
 Twi ne comdi huut ende laet ons gaen?³²⁰⁶
 Alse Reynaert dit hadde verstaen,
 Doe ghinc hi hute tote Beline
 Ende sprac al stillekine.³²⁰⁹
 3210 'Ay heere, twi so belghedi?³²¹⁰

- 3188 om die reden ben ik van mening
 3189- ik heb even weinig baat bij afreizen (naar het Heilig Land) als bij blijven (in Nobels rijk)
 3191 *Godsat... baert*: vervloekt zij mijn rode baard
 3192 wat er ook gebeurt
 3193- als de kater of de das mij er ooit toe weet aan te zetten
 3195- of mijn oompje B., hetzij op belofte van profijt dan wel met dreigementen
 3197- *Dat... comme*: dat ik mij (nogmaals) aan de genade van de koning overlever
 3198 *dat ic leve lancst*: opdat ik zo lang mogelijk leef, zo lang ik leef
 3199 *leden*: doorstaan
 3200 de ram B. werd zeer boos
 3202 *merrede*: talmde
 3203 *als... errede*: zeer kwaad
 3204 *lates... wouden*: laat de duivel het regelen
 3206 waarom komt u niet naar buiten om te vertrekken
 3209 *al stillekine*: zachtjes
 3210 *twi so belghedi*: waarom bent u boos

- Al sprac Cuwaert jeghen mi³²¹¹
 Ende jeghen ziere moyen,
 Waeromme mach hu dus vernoyen?³²¹³
 Cuaert dede mi verstaen,³²¹⁴
 3215 Ghi moghet wel sachte voeren gaen,³²¹⁵
 Ne wildi hier niet langher zijn.
 Hi moet hier merren een lettelkijn³²¹⁷
 Met siere moyen Hermelinen
 Ende met haren welpkinen,
 3220 Die seere weenen ende mesbaren³²²⁰
 Omdat ic hem sal ontfaren.³²²¹
 Belin sprac: ‘Nu secht mi,
 Heere Reynaert, wat hebdi
 Cuaerde te leede ghedaen?³²²⁴
 3225 Also als ic conste verstaen,³²²⁵
 So riep hi arde hulpe up mi.³²²⁶
 Reynaert sprac: ‘Wat sechdi?
 Belin, God moete hu beraden!³²²⁸
 Ic segghe hu wat wi doe daden.
 3230 Doe ic in huus gheganghen quam
 Ende Ermeline an mi vernam³²³¹
 Dat ic wilde varen overzee,
 Ten eersten wart haer so wee³²³³
 Dat so langhe in ommacht lach³²³⁴
 3235 Ende also Cuaert dat ghesach,³²³⁵
 Doe riep hi: ‘Belin, helet vry,³²³⁶

- 3211 *jeghen*: met mi
 3213 *waarom ergert u dat*
 3214 *dede mi verstaen*: zei me
 3215 *dat u langzaam vooruit kunt gaan*
 3217 *merren een lettelkijn*: nog even blijven
 3220 *mesbaren*: jammeren
 3221 *hem sal ontfaren*: bij hen zal weggaan
 3224 *te leede ghedaen*: aangedaan
 3225 *zoals ik het begreep*
 3226 *arde*: hard
 3228 *God... beraden*: moge God u bijstaan
 3231 *an*: van
 3233 *werd ze er direct zo door aangegrepen*
 3234 *in ommacht*: bewusteloos
 3235 *ghesach*: zag
 3236 *helet vry*: edele held

- Com hare, ende helpt mi³²³⁷
 Miere moyen laven; so es in ommacht!³²³⁸
 Dat riep hi met groeter cracht.³²³⁹
 3240 Dit waren die woerde ende niet hel.³²⁴⁰
 ‘Entrauwen, ic verstont oec wel³²⁴¹⁻
 Dat Cuaert dreef groet mesbare.
 Ic waende hem yet mesvallen ware.³²⁴³
 Reynaert sprac: ‘Belin, neent niet.³²⁴⁴
 3245 Mi ware liever mesquame yet³²⁴⁵
 Minen kindren of minen wive
 Dan mijns neven Cuwaerts live.³²⁴⁷
 Reynaert sprac: ‘Vernaemdi yet³²⁴⁸
 Dat mi de coninc ghistren hiet³²⁴⁹
 3250 Voer arde vele hoeghe liede,³²⁵⁰
 Als ic hutten lande sciende,
 Dat ic hem een paer lettren screve?³²⁵²
 Suldijt hem draghen, Belin neve?³²⁵³
 Het es ghescreven ende al ghereet.’
 3255 Belin sprac: ‘Ende ic ne weet.³²⁵⁵
 Reynaert, wistic hu ghedichte³²⁵⁶⁻
 Dat ghetrauwe ware, ghi mochtet lichte³²⁵⁷⁻
 Ghebidden dat iet den coninc
 Droughe, haddic eeneghe dinc³²⁵⁹⁻
 3260 Daer iese mochte in steken.’

- 3237 *hare*: hier
 3238 *laven*: verkwikken
 3239 *met groeter cracht*: luid
 3240 *ende niet hel*: en geen andere
 3241- waarlijk, ik hoorde ook dat C. luid jammerde
 3243 ik dacht dat hem iets overkomen was
 3244 *neent niet*: zeker niet
 3245 *mesquame*: overkwam
 3247 *mijns neven Cuwaerts live*: het leven van mijn neef C.
 3248 *Vernaemdi yet*: hoorde u soms
 3249 *hiet*: opdroeg
 3250 in aanwezigheid van zeer vele edelen
 3252 *paer lettren*: brief
 3253 *Suldijt hem draghen*: wilt u hem naar hem (d.i. de koning) brengen
 3255 *Ende ic ne weet*: dat weet ik niet (d.i. of hij de brief zal brengen)
 3256- *wistic... ware*: kon ik van uw geschrift op aan
 3257- *ghi... Ghebidden*: dan hoefde u er niet op aan te dringen
 3259- *eeneghe dinc... steken*: iets waar ik hem in kon doen

- Reynaert sprac: 'Hu ne sal niet ghebreken.³²⁶¹
 Eer des coninx lettren hier bleven,³²⁶²
 Ic soude hu dese scerpe eer gheven,³²⁶³
 Heere Belin, die ic draghe
 3265 Ende hanghense an huwe craghe³²⁶⁵
 Ende des conincs lettren daerin.³²⁶⁶
 Ghi sulter af hebben groet ghewin,³²⁶⁷
 Des conincs danc ende groet eere.
 Ghi sult den coninc minen heere
 3270 Harde willecomme zijn.³²⁷⁰
 Dit loofde mijn heere Belijn.³²⁷¹
 Reynaert ghinc in die aghedochte
 Ende keerde weder ende brochte
 Sinen vrient Beline jeghen³²⁷⁴
 3275 Dat hoeft van Cuaerde ghedreghen,
 In die scerpe ghesteken,³²⁷⁶
 Ende hinc bi sinen quaden treken³²⁷⁷
 Die scerpe Belin an den hals;
 Ende beval hem als ende hals³²⁷⁹
 3280 Dat hi die lettren niet ne soude
 Besien, of hi gherne woude³²⁸¹
 Den coninc teenen vrienden maken,
 Ende seide hem dat die lettren staken³²⁸³⁻
 In die scerpe verholenlike
 3285 Ende of hi wesen wilde rike
 Ende sinen heere den coninc hadde lief

- 3261 *Hu ne sal niet ghebreken*: het zal u aan niets ontbreken
 3262 liever dan dat de brief voor de koning hier zou blijven
 3263 *scerpe*: pelgrimstas
 3265 *hanghense an huwe craghe*: hem (de tas) aan uw hals hangen
 3266 *Ende*: met
 3267 *ghewin*: voordeel
 3270 *Harde willecomme*: zeer welkom
 3271 *loofde*: vond goed
 3274 naar zijn vriend B.
 3276 *ghesteken*: gestopt
 3277 *bi sinen quaden treken*: gemeen als altijd
 3279 en (R.) droeg hem (B.) stellig op
 3281 *Besien*: bekijken
 3283- en (R.) zei hem dat de brief diep in de pelgrimstas weggestopt zat

Belin met de tas (R: CXXII verso)

- Dat hi seide dat desen brief³²⁸⁷
 Bi hem alleene ware ghescreven³²⁸⁸
 Ende hierae raet toe hadde ghegheven;³²⁸⁹
 3290 Die coninc souts hem weten danc.³²⁹⁰
 Dat hoerde Belin ende spranc³²⁹¹
 Van der stede daer hi up stoet³²⁹²
 Meer dan eenen halven voet,
 So blide was hi van der dinc,³²⁹⁴⁻
 3295 Die hem te toerne sint verghinc.
 Doe sprac Belin: 'Reynaert heere,
 Nu weetic wel dat ghi doet eere³²⁹⁷
 Mi selven ende die zijn int hof.
 Men saels mi spreken groeten lof³²⁹⁹
 3300 Als men weet dat ic can dichten³³⁰⁰
 Met sconen woerden ende met lichten,³³⁰¹
 Al si dat ics niet ne can.³³⁰²
 Men seit dicken: hets menich man³³⁰³³³⁰³⁻
 Groete eere ghesciet, dat hem God jonste,³³⁰⁴
 3305 Van dinghen die hi lettel conste.³³⁰⁵
 Hierna sprac Belin: 'Reynaert,
 Wats hu raet? Wille Cuaert³³⁰⁷
 Met mi weder te hove gaen?'
 'Neen hi,' sprac Reynaert, 'hi sal hu saen³³⁰⁹
 3310 Volghen bi desen selven pade.³³¹⁰

- 3287 *Dat hi seide*: dat hij dan moest zeggen
 3288 door hem alleen opgeschreven was
 3289 en hij hem bedacht had
 3290 *souts hem weten danc*: zou hem er dankbaar voor zijn
 3291 *spranc*: sprong omhoog
 3292 van de plaats waar hij stond
 3294- *van der...* *verghinc*: over de zaak die daarna slecht voor hem afliep
 3297 *wel*: zeker; *doet eere*: eert
 3299 men zal mij er zeer om prijzen
 3300 *dichten*: schrijven, een geschrift opstellen
 3301 *lichten*: heldere
 3302 al kan ik het eigenlijk niet
 3303 *Men seit dicken*: er wordt vaak gezegd
 3303- *hets...* *ghesciet*: menigeeen heeft eer verworven
 3304 *dat hem God jonste*: hetgeen God hem gunde
 3305 met zaken die hij weinig beheerste
 3307 *Wille*: moet
 3309 *saen*: snel
 3310 *bi*: langs

- Hi ne hevet noch negheene stade.³³¹¹
 Nu gaet voren met ghemake.³³¹²
 Ic sal Cuaerde sulke sake³³¹³⁻
 Ontdecken, die noch es verholen.³³¹⁵
 3315 ‘Reynaert, so blivet Gode volen,³³¹⁵
 Sprac Belin ende dede hem up de vaert.³³¹⁶
 Nu hoert wat hi doet, Reynaert.
 Hi keerde in sine hagedochte
 Ende sprac: ‘Hier naect ons gherochte,³³¹⁹⁻
 3320 Bliven wi hier, ende grote pine.
 Ghereet hu, vrouwe Hermeline,³³²¹
 Ende mine kindre also algader.
 Volghet mi: ic bem hu vader.
 Ende pinen wi ons dat wi ontfaeren.³³²⁴
 3325 Doe ne was daer gheen langher sparen.³³²⁵
 Si daden hem alle up die vaert.³³²⁶
 Ermeline ende heere Reynaert
 Ende hare jonghe welpkine;
 Dese anevaerden die woestine.³³²⁹
 3330 Nu hevet Belin die ram
 Soe gheloepen dat hi quam
 Te hove een lettelt na middach.
 Als die coninc Belin ghesach,³³³³
 Die de scerpe wederbrochte³³³⁴
 3335 Daer Brune die beere so onsochte³³³⁵³³³⁵⁻
 Tevoren omme was ghedaen,

- 3311 hij heeft nog geen tijd
 3312 loop nu op uw gemak vooruit
 3313- *sulke... verholen*: een geheim onthullen
 3315 *Gode volen*: in Gods hoede
 3316 *dede hem up de vaert*: vertrok
 3319- *Hier... pine*: problemen en ellende vallen ons ten deel als we hier blijven
 3321 *Ghereet hu*: maak u gereed
 3324 en laten we ons best doen te ontkomen
 3325 toen treuzelden zij niet
 3326 ze vertrokken allen
 3329 ze begaven zich op weg naar de wildernis
 3333 *ghesach*: zag
 3334 *wederbrochte*: terugbracht
 3335 *Daer*: waarvoor
 3335- *so... ghedaen*: eerder zo mishandeld was

- Doe sprac hi te Belin saen:
 ‘Heere Belin, wanen comedi?’³³³⁸
 Waer es Reynaert? Hoe comt dat hi
 3340 Dese scerpe niet met hem draghet?’
 Belin sprac: ‘Coninc, ic maghet’³³⁴¹
 Hu segghen also ict weet.³³⁴²
 Doe Reynaert al was ghereet
 Ende hi den casteel rumen soude,³³⁴⁴
 3345 Doe seide hi mi dat hi hu woude
 Een paer lettren, coninc vry,³³⁴⁶
 Senden ende doe bat hi mi
 Dat icse droughe dor huwe lieve.³³⁴⁸
 Ic seide meer dan VII brieve
 3350 Soudic dor huwen wille draghen.³³⁵⁰
 Doe ne conste Reynaert niet bejaghen³³⁵¹
 Daer ic de brieve in draghen mochte.
 Dese scerpe hi mi brochte
 Ende die lettren daerin ghesteken.³³⁵⁴
 3355 Coninc, ghi ne horet noint spreken
 Van betren dichtre dan ic bem.³³⁵⁶
 Dese lettren dichte ic hem,³³⁵⁷
 Gaet mi te goede of te quade.³³⁵⁸
 Dese lettren dichte ic bi minen rade,³³⁵⁹
 3360 Aldus ghemaect ende ghescreven,³³⁶⁰
 Doe hiet hem die coninc gheven³³⁶¹
 Den brief Botsaerde sinen clerc.³³⁶² aant.

- 3338 *wanen comedi*: waar komt u vandaan
 3341 *maghet*: zal het
 3342 *also ict weet*: zoals ik het begrijp
 3344 *rumen*: verlaten
 3346 *paer lettren*: brief; *coninc vry*: edele koning
 3348 *dor huwe lieve*: uit genegenheid voor u
 3350 *dor huwen wille*: voor u
 3351 *niet bejaghen*: niets vinden
 3354 met de brief erin
 3356 over een betere schrijver dan ik ben
 3357 *dichte ic hem*: schreef ik voor hem
 3358 wat er ook van kome (d.i. dat staat vast)
 3359 deze brief heb ik bedacht
 3360 zo (is de brief) opgesteld en opgeschreven
 3361 *hiet*: beval
 3362 *clerc*: secretaris

De kop van Cuaert (R: CXXIV recto)

- Dat was hi die ant werc³³⁶³⁻
 Bet conste dan yement die daer was.
 3365 Botsaert plach emmer dat hi las³³⁶⁵⁻
 Die lettren die te hove quamen.
 Bruneel ende hi die namen
 Die scerpe van den halse Belijns,
 Die bi der dompheit zijns³³⁶⁹
 3370 Hiertoe hadde gheseit so verre³³⁷⁰
 Dat hi snieme sal werden erre.³³⁷¹
 Die scerpe ontfinc Botsaert de clerc.^{aant.}
 Doe moeste bliken Reynaerts werc,³³⁷³
 Also hi dat hoeft voerttrac,³³⁷⁴
 3375 Botsaert, ende sach dat:
 ‘Helpe, wat lettren zijn dit?
 Heere coninc, bi miere wit,³³⁷⁷
 Dit es dat hoeft van Cuaerde!
 O wach, dat ghi noint Reynaerde,³³⁷⁹
 3380 Coninc, ghetrauwet so verre!³³⁸⁰
 Doe mochte men drouve sien ende erre³³⁸¹
 Dien coninc entie coninghinne.
 Die coninc stont in drouven zinne³³⁸³
 Ende slouch zijn hoeft neder.
 3385 Over lanc hief hijt weder³³⁸⁵
 Up ende begonste werpen huut³³⁸⁶⁻
 Een dat vreeselicste gheloot
 Dat noint van diere ghehoort waert.

- 3363- hij had van zoiets (d.i. voorlezen) meer verstand dan iemand anders
 3365- *Botsaert... lettren*: B. las altijd de brieven voor
 3369 die door zijn dwaasheid
 3370 hierover zo had uitgeweid
 3371 dat hij spoedig berouw zal krijgen
 3373 *moeste bliken*: kwam aan het licht
 3374 *voerttrac*: te voorschijn haalde
 3377 *bi miere wit*: bij al wat mij heilig is
 3379 *wach*: wee; *noint*: ooit
 3380 *ghetrauwet so verre*: zo veel vertrouwen schonk
 3381 *erre*: boos
 3383 *in drouven zinne*: aangeslagen
 3385 *Over lanc*: na lange tijd
 3386- *ende begonste... waert*: en begon een gebrul uit te stoten zo angstaanjagend als nog nooit van een dier gehoord was

- Ghene dieren waren vervaert.³³⁸⁹
 3390 Doe spranc voert Fyrapeel,³³⁹⁰
 Die lubaert. Hi was een deel³³⁹¹³³⁹¹⁻
 Des coninx maech; hi mocht wel doen.³³⁹²
 Hi sprac: 'Heere coninc lyoen,
 Twi drijfdi dus groet onghevouch?³³⁹⁴
 3395 Ghi mesliet hu ghenouch,³³⁹⁵⁻
 Al ware de coninghinne doot.
 Doet wel ende wijsheit groot³³⁹⁷
 Ende slaect huwen rauwe een deel.³³⁹⁸
 Die coninc sprac: 'Heere Fierapeel,
 3400 Mi hevet een quaet wicht so verre³⁴⁰⁰
 Bedroghen dat ics bem erre,³⁴⁰¹
 Ende int strec gheleet bi barate,³⁴⁰²
 Dat ic recht mi selven hate³⁴⁰³
 Ende ic mine eere hebbe verloren.
 3405 Die mine vriende waren tevoren,
 Die stoute heere Brune ende heere Ysingrijn,³⁴⁰⁶
 Die rovet mi een valsch peelgrijn.³⁴⁰⁷
 Dat gaet miere herten na so zeere³⁴⁰⁸
 Dat het gaen sal an mine eere³⁴⁰⁹⁻
 3410 Ende an mijn leven, het es recht!³⁴¹⁰
 Doe sprac Fyrapeel echt.³⁴¹¹

- 3389 *Ghene dieren*: de dieren daar
 3390 *spranc voert*: sprong naar voren
 3391 *lubaert*: luipaard
 3391- *een deel... maech*: een verre verwant van de koning
 3392 *hi mocht wel doen*: het was hem toegestaan
 3394 waarom maakt u zoveel misbaar
 3395- u laat uzelf gaan alsof de koningin dood was
 3397 gedraag u verstandig
 3398 *slaect... deel*: temper uw verdriet
 3400 *quaet wicht*: booswicht; *verre*: vreselijk
 3401 *dat ics bem erre*: dat ik er woest over ben
 3402 *int... barate*: listig in de val gelokt
 3403 *recht*: te recht
 3406 *stoute*: dappere
 3407 die heeft een vermeende pelgrim mij ontnomen
 3408 dat trek ik me zo aan
 3409- *Dat... leven*: dat mijn eer en mijn leven ermee gemoeid zijn
 3410 *het es recht*: dat is juist
 3411 *echt*: opnieuw

- 'Es ghedaen mesdaet, men saelt zoenen.^{3412.aant.}
 Men sal den wulf enten beere doen comen³⁴¹³
 Ende vrouwe Hersenden also wel³⁴¹⁴
 3415 Ende betren hem hare mesdaet snel³⁴¹⁵
 Ende over haren toren ende over hare pine³⁴¹⁶⁻
 Versoenen metten ram Beline,
 Nadat hi selve heeft ghelyet³⁴¹⁸
 Dat hi Cuaerde verriet.³⁴¹⁹
 3421 Hi heeft mesdaen, hi moet becoepen.³⁴²¹
 3420 Ende daerna sullen wi alle loepen³⁴²⁰⁻
 Na Reynaerde ende sulne vanghen
 Ende sullen sine kele hanghen^{3423.aant.}
 Sonder vonnesse, hets recht!³⁴²⁴
 3425 Doe andwoerde die coninc hecht:³⁴²⁵
 'O wy, heere Fyrapeel,
 Mochte dit ghescien, so ware een deel³⁴²⁷³⁴²⁷⁻
 Ghesocht den rauwe die mi slaet.'
 Fyrapeel sprac: 'Heere, jaet.³⁴²⁹
 3430 Ic wille gaen maken die zoene.³⁴³⁰
 Doe ghinc Fyrapeel die coene³⁴³¹
 Daer hi die ghevanghene vant.
 Ic wane dat hise teerst ontbant.³⁴³³
 Ende daerna sprac hi: 'Ghi heeren beede,³⁴³⁴

- 3412 onrecht dat begaan is moet verzoend worden
 3413 *doen comen*: laten komen
 3414 *also wel*: eveneens
 3415 en hun vlug genoegdoening aanbieden voor hetgeen hen misdaan werd
 3416- en als zoenoffer voor hun verdriet en leed de ram B. aanbieden
 3418 *Nadat*: aangezien; *ghelyet*: toegegeven
 3419 dat hij C. in het verderf stortte
 3421 *hi moet becoepen*: hij zal ervoor boeten
 3420- *loepen Na Reynaerde*: R. achtervolgen
 3423 *sine kele hanghen*: hem ophangen
 3424 *Sonder vonnesse*: zonder vorm van proces; *hets recht*: dat is juist, dat is rechtmatig
 3425 *hecht*: daarop
 3427 *Mochte dit ghescien*: als dat zou lukken
 3427- *so... slaet*: dan zou het verdriet dat mij treft enigszins verzacht zijn
 3429 *jaet*: ja zeker
 3430 ik zal de verzoening regelen
 3431 *die coene*: de dappere
 3433 het lijkt me dat hij hen eerst bevrijdde
 3434 *beede*: beiden

- 3435 Ic bringhe hu vrede ende gheleede.³⁴³⁵
 Mine heere de coninc groet hu
 Ende hem berauwet zeere nu³⁴³⁷
 Dat hi jeghen hu heeft mesdaen.
 Hi biet hu soene, wildijt ontfæen,^{3439.aant.}
- 3440 Wie so blide si ofte gram.³⁴⁴⁰
 Hi wille hu gheven Belin den ram
 Ende alle sheere Belins maghe³⁴⁴²
 Van nu toten domsdaghe.³⁴⁴³
 Eist int velt, eist int wout,³⁴⁴⁴
- 3445 Hebse alle in hu ghewout³⁴⁴⁵
 Ende ghise ghewilleghelike verbit.³⁴⁴⁶
 Die coninc ontbiet hu voer al dit,³⁴⁴⁷
 Dat ghi sonder eeneghe mesdaet³⁴⁴⁸
 Reynaerde moghet toren ende quaet³⁴⁴⁹⁻
- 3450 Doen ende alle zine maghen,
 Waer so ghise moghet belaghen.³⁴⁵¹
 Dese twee groete vriheden³⁴⁵²
 Wille hu die coninc gheven heden
 Te vryen leene eewelike.³⁴⁵⁴
- 3455 Ende hierbinnen wilt die coninc rike³⁴⁵⁵
 Dat ghi hem zweert vaste hulde.³⁴⁵⁶

- 3435 *vrede ende gheleede*: bescherming en vrijgeleide
 3437 *hem berauwet zeere*: het spijt hem zeer
 3439 hij biedt u, indien u ermee instemt, verzoening aan
 3440 wat men er ook van vindt
 3442 *sheere Belins maghe*: verwanten van heer B.
 3443 tot de dag des oordeels (d.i. tot in de eeuwigheid)
 3444 op de vlakte of in het bos (d.i. waar dan ook)
 3445 u kunt over hen beschikken
 3446 en u kunt hen naar hartelust doodbijten
 3447 *ontbiet... dit*: laat u bovenal het volgende weten
 3448 *sonder eeneghe mesdaet*: straffeloos
 3449- R. en zijn verwanten leed en kwaad mag berokkenen
 3451 overal waar u hen kunt grijpen
 3452 *vriheden*: privileges
 3454 eeuwig tot uw vrije beschikking
 3455 *hier... rike*: in samenhang hiermee wil de machtige koning
 3456 *vaste hulde*: bestendige trouw

- Hi ne wille oec bi sinen sculde³⁴⁵⁷⁻
 Nemmermeer jeghen hu mesdoen.
 Dit biedt hu de coninc lyoen.
- 3460 Dit neemt ende leeft met ghenaden.³⁴⁶⁰
 Bi Gode, ic dart hu wel raden!^{3461.aant.}
 Isingrijn sprac toten beere:
 ‘Wat sechdire toe, Brune heere?’³⁴⁶³
 ‘Ic hebbe liever in de rijssere³⁴⁶⁴⁻
- 3465 Ligghen dan hier in dysere.
 Laet ons toten coninc gaen
 Ende sinen pays daer ontfaen.³⁴⁶⁷
 Met Fyrapeel dat si ghinghen
 Ende maecten pays van allen dinghen.³⁴⁶⁹

- 3457- hij zal u nooit meer welbewust iets misdoen
 3460 als u dit aanvaardt zult u onbekommerd leven (d.i. in de gunst van de koning)
 3461 *ic... raden*: dat kan ik u beslist aanraden
 3463 *sechdire toe*: vindt u ervan
 3464- ik lig liever in de twijgen (d.i. in het kreupelhout) dan in de boeien
 3467 *sinen pays daer ontfaen*: zijn verzoeningsaanbod accepteren
 3469 *maecten... dinghen*: kwamen volledige verzoening overeen

Nawoord

1

De auteur

In de Middelnederlandse dierenroman *Van den vos Reynaerde* treedt een zelfbewust dichter voor het voetlicht. Het eerste vers van de proloog bestemde hij voor zijn naam en de titel van een eerder werk: ‘Willem die Madocke maecte’. Zijn voornaam verwerkte hij nogmaals in de slotverzen van het gedicht, waarvan de beginletters het acrostichon ‘BI WILLEME’ opleveren (3461-69). Beide namen zullen voor zijn publiek een aanbeveling geweest zijn; voor de moderne lezer blijven ze echter duister. Een gedicht *Madocke* is immers niet bewaard gebleven en van de dichter weten we buiten zijn naam niet meer dan hetgeen we uit de tekst zelf kunnen opmaken. Zo staat op grond van de overgeleverde taalvormen vast dat hij uit Oost-Vlaanderen stamt. Willem moet een geleterd man geweest zijn, bekend met Oudfranse dierenverhalen waarop hij zich inspireerde en goed op de hoogte van juridische procedures. Misschien was hij een monnik, met praktijkervaring in de wereld.

Even verderop in de proloog verschijnt een tweede auteur ten tonele: ‘Arnout’ (6), die een of meer Reynaertverhalen niet zou hebben voltooid of geschreven.

Aankankelijk veronderstelden onderzoekers een dubbel auteurschap en zag men Arnout als degene die *Van den vos Reynaerde* begonnen was maar niet wist te voltooien. Willem zou dan het gedeelte van zijn voorganger (ongeveer tot de veroordeling) bewerkt hebben en voortgezet met het gedeelte over Reynaerts verzoening, wraak en vlucht. Later kreeg men evenwel meer oog voor de eenheid in de compositie van het gedicht, zodat *Van den vos Reynaerde* thans veelal wordt beschouwd als het werk van één auteur: Willem. De gelijksoortige wijze waarop de Oudfranse bronnen in het eerste en tweede gedeelte van *Van den vos Reynaerde* zijn gebruikt, lijkt deze opvatting te bevestigen.

Dit vereist natuurlijk een andere verklaring voor de tweede dichtersnaam. Arnout wordt door sommige specialisten in verband gebracht met de proloog van Willems belangrijkste Oudfranse voorbeeld, *Le Plaid* (‘het proces’), waarin de anonieme auteur een zekere ‘Perrot’ noemt als de collega die ‘vergeten’ zou zijn het verhaal over Renarts proces neer te schrijven. Volgens

anderen gaat het om een verzonnen naam, ter wille van een dubbelzinnigheid of van een knipoog naar werken als de dertiende-eeuwse, Middelnederlandse Arturroman *Walewein*, die door twee dichters (Penninc en Pieter Vostaert) vervaardigd is. Ook is geopperd dat Arnout de maker is van een Vlaamse vertaling van het Oudfranse dierenverhaal waarop *Le Plaid* het vervolg is.

Van den vos Reynaerde moet geschreven zijn na het ontstaan van *Le Plaid*, dat men gewoonlijk dateert in 1179 (zie par. 2.), en vóór 1279, het jaar waarin de *Reynardus vulpes*, de Latijnse vertaling van *Van den vos Reynaerde*, ten laatste geschreven is (zie par. 5). Deze globale datering op honderd jaar heeft men willen preciseren door het dierdicht min of meer als sleutelroman te lezen. M. Gyseling ontwaarde toespelingen op historische gebeurtenissen uit de laatste regeringsjaren van Filips van de Elzas, graaf van Vlaanderen (1168-1191), en kwam uit op een datering vóór 1191. L. Peeters daarentegen wilde het verhaal omstreeks 1260 plaatsen, omdat diverse passages zouden refereren aan de strijd tussen twee adellijke geslachten, de Dampierres en de Avesnes, over de opvolging in Vlaanderen en Henegouwen. Rond de laatste datering vormt zich een zekere consensus, maar dan wel op grond van andere argumenten. Zo lijkt Willem gebruik te hebben gemaakt van een Oudfrans verzamelhandschrift waarvan men de oerversie ná 1205 dateert. Verder wordt het gedicht op grond van de versbouw omstreeks of na het midden van de dertiende eeuw geplaatst. Bovendien zijn er enkele Middelnederlandse werken waarin op *Van den vos Reynaerde* gezinspeeld wordt. Zo verklaart Jacob van Maerlant in zijn *Rijmbijbel* (voltooid in 1271) in verband met het waarheidsgehalte van zijn gedicht: ‘dit nes niet madox droem / noch reinard noch arturs boerden’, daarmee onder meer schimpend op de leugenachtige verzinsels in *Van den vos Reynaerde*, dat zo bezien niet al te lang voordien zal zijn geschreven.

Met de typering van Willem als Oost-Vlaming is niet automatisch de plaats van ontstaan van het gedicht gegeven. Zoals blijkt uit het werk van de Vlaming Maerlant die schreef voor Hollandse opdrachtgevers, is het mogelijk dat de dichter van *Van den vos Reynaerde* zijn roman voor een publiek in een andere streek geschreven heeft. De Vlaamse origine wordt evenwel bevestigd door het gebruik van plaatsnamen als Abstale (802), Belsele (2097), Elmare (373 e.v.), Hijfte (2262-63), Hulsterloe (2575 e.v.), Kriekepit (2578 e.v.), Leye (2640) en Waes (2257). Deze toponiemen uit de omgeving van Gent wijzen erop dat het primaire publiek vertrouwd was met de geografie van Oost-Vlaanderen (zie ook par. 4 en de Lijst van eigennamen).

2

Literaire traditie

Wat wij weten over de middeleeuwse dierenliteratuur van West-Europa beperkt zich bijna geheel tot de verhalen die op schrift gesteld zijn, aanvankelijk in het Latijn, later ook in de volkstalen. Ongetwijfeld zullen er in deze eeuwen ook dierenverhalen van mond tot mond gegaan zijn, maar daarover is weinig bekend. Dat maakt het bijzonder moeilijk om te bepalen wat de verhouding tussen de mondelinge overlevering en de geschreven, literaire traditie moet zijn geweest en in hoeverre deze wortelen in de volkscultuur en de (Latijnstalige) geleerdencultuur. Over de oorsprong van de West-Europese dierenepiek is dan ook heftig gedebatteerd. Het antwoord werd door de zogeheten ‘folkloristen’ gezocht in niet of pas veel later bewaard gebleven volkspoëzie. Aanvankelijk werd deze dichtkunst door Jacob Grimm opgevat als een reeds bij de Germanen bekende dierensage, die onafhankelijk van de klassieke fabels ontstaan was. Later dacht Leopold Sudre aan middeleeuwse dierensprookjes uit het orale circuit die zelf ten dele weer teruggaan op klassieke fabels en Latijnse kloostergedichten. Daarentegen zien de zogeheten ‘esopisten’ in deze geschreven literatuur de directe voorbeelden van de Latijnse en volkstalige dierenverhalen uit de twaalfde en dertiende eeuw.

Lucien Foulet heeft inderdaad overtuigend aangetoond dat de auteurs van de vroegste Oudfranse Renartverhalen veelal rechtstreeks geput hebben uit de *Ysengrimus*. Ook dit Middellatijnse dierenepos zelf is gekarakteriseerd als een dichtwerk waarin nogal wat materiaal uit de klassieke fabels creatief geadapteerd en gecombineerd is, zodat de veronderstelde schatplichtigheid aan sprookjes op zijn minst discutabel is. Hoewel over de voorgeschiedenis van de *Roman de Renart* en de *Ysengrimus* het laatste woord nog niet is gesproken (of geschreven), zijn zij evident van belang voor een goed begrip van de traditie waarin *Van den vos Reynaerde* staat; Willem heeft tenminste een gedeelte van het Oudfranse tekstcorpus goed gekend en er gebruik van gemaakt tijdens het schrijven. In deze werkwijze stond de Vlaamse dichter allerminst alleen. Bijna alle middeleeuwse dierenverhalen, zowel Latijnse als volkstalige, maken op creatieve wijze gebruik van bestaande teksten.

De literaire traditie waartoe *Van den vos Reynaerde* behoort, gaat via diverse middeleeuwse tussenschakels uiteindelijk terug op een Griekse, ‘aesopische’ fabel. Vrijwel zeker heeft Willem de fabel van de zieke leeuw in haar oorspronkelijke gedaante niet gekend. Toch is het zinvol om kennis te nemen van deze ‘bron der bronnen’. De onderstaande vertaling maakt duidelijk dat enkele motieven uit *Van den vos Reynaerde* al een lange voorgeschiedenis hebben.

De leeuw was oud geworden en lag ziek in zijn hol. Alle dieren bezochten hun koning, alleen de vos kwam niet. Toen nam de wolf de gelegenheid te baat om de vos bij de leeuw zwart te maken: hij zou de heerser over alle dieren verachten en daarom niet op bezoek gekomen zijn. Op dat moment verscheen de vos; hij had juist nog de laatste woorden van de wolf gehoord. De leeuw brulde naar hem, maar de vos vroeg gelegenheid om iets tot zijn verdediging in te brengen en sprak: ‘Wie van al uw bezoekers heeft zoveel voor u gedaan als ik? De hele wereld heb ik afgelopen op zoek naar een medicijn voor u - en nu heb ik het gevonden.’ De leeuw beval hem het geneesmiddel direct te noemen. Toen zei de vos: ‘U moet een levende wolf de huid afstropen en die nog warm om u heen doen.’ En toen de wolf daar zo lag, lachte de vos en sprak: ‘Heersers moet men niet vertoornen maar tot goedheid bewegen.’ De fabel leert: wie een kuil graaft voor een ander, valt er zelf in.

Deze fabel onderging in de West-Europese traditie een aantal veranderingen. De belangrijkste is dat de ziekte van koning leeuw als aanleiding voor het samenkomen der dieren geleidelijk werd vervangen door de afkondiging van een hofdag. Het verhaalmotief ontwikkelde zich in de loop van de Middeleeuwen in steeds omvangrijkere geschriften. In de Middellatijnse *Ysengrimus*, rond 1150 te Gent ontstaan, beslaat de hofdagepisode zo'n twaalfhonderd verzen (boek III); het Oudfranse *Le Plaid* telt een kleine zeventienhonderd verzen, *Van den vos Reynaerde* al meer dan het dubbele en die omvang wordt nogmaals ruim verdubbeld in *Reynaerts historie*, de vijftiende-eeuwse bewerking en continuatie van *Van den vos Reynaerde*. Vanaf de *Ysengrimus* zijn de dieren in de verhalen niet alleen de karakteristieke vertegenwoordigers van hun soort maar ook individuen. Zij ontvangen een vaste eigenaam; de wolf heet Ysengrimus, Ysengrin, Ysingrijn, de vos Reinardus, Renart, Reynaert. Verder worden situaties en gebruiken uit de contemporaine werkelijkheid overgenomen en soms gehegeld. Het is geen toeval dat de monnik die de Middellatijnse *Ysengrimus* voor een kloosterpubliek schreef, de vraatzuchtige wolf regelmatig presenteert als abt en bisschop. In *Le Plaid* en *Van den vos Reynaerde* vinden we een feodaal-ridderlijke situering: de wolf en de vos zijn baronnen geworden.

Met de *Roman de Renart* wordt niet één tekst aangeduid maar een complex van verhalen, die branches (‘takken’) genoemd worden. Zij handelen over de vos Renart en zijn conflicten met zijn aartsvijand Ysengrin de wolf en de andere dieren uit het rijk van koning Noble. De oudste branche (bekend onder nummer ‘II-Va’) werd rond 1175 vermoedelijk geschreven door Pierre de Saint-Cloud (de ‘Perrot’ genoemd in par. 1) en behandelt het ontstaan van de vete: Renarts overspel met en verkrachting van Ysengrins

echtgenote Hersent, die leiden tot een rechtszaak aan het hof van koning Noble. Dit verhaal moet direct succesvol geweest zijn, want tussen 1175 en 1180 schreven diverse auteurs zes andere verhalen, tot 1205 nog eens elf; ook in de eerste helft van de dertiende eeuw verschenen er nog een aantal. Deze Renartbranches functioneerden eerst zelfstandig (ook al reageren ze op elkaar), maar al snel werden zij in compilaties bijeengebracht. Er zijn veertien complete verzamelhandschriften bewaard gebleven, alsmede negentien fragmenten en handschriften die slechts één of enkele branches bevatten, vooral daterend uit de dertiende en veertiende eeuw.

Van de verzamelhandschriften A, B en C zijn edities beschikbaar. De meest gangbare nummering van de branches is die uit de editie-Martin. Zij geeft niet de ouderdom van de verhalen aan maar hun volgorde in het basishandschrift A. *Le Plaid*, dat ook *Le Jugement* ('het oordeel') genoemd wordt, is hier branche 1. In dit berijmde verhaal - een vervolg op branche II-Va - wordt de vos Renart aangeklaagd door Ysengrin en Chantecler en driemaal gedaagd. Veroordeeld tot de strop, smeekt hij om genade; hij belooft zijn leven te beteren en een tocht naar het Heilige Land te ondernemen. Door medelijden bewogen stemt koning Noble toe. Maar zodra Renart als pelgrim van het hof vertrokken is, mishandelt hij Coart de haas en bespot hij de koning. Alle hovelingen achtervolgen de vos, die op het nippertje Maupertuis weet te bereiken.

Het is niet verwonderlijk dat Willem bij het schrijven van zijn gedicht juist deze branche I als voorbeeld heeft genomen. *Le Plaid* is literair gezien een van de meest geslaagde verhalen van de *Roman de Renart* en waarschijnlijk daarom ook de meest overgeleverde. Het verhaal is ook herhaaldelijk door Oudfranse dichters herschreven. In *Le duel judiciaire* (branche VI) staat de vos nogmaals terecht voor zijn wandaden. Ditmaal komt het tot een gerechtelijk tweegevecht met Ysengrin, waarin Renart het onderspit delft. In *Renart médecin* (branche X) wordt de vos in opdracht van de koning eerst door de hond Roonel, later door Brichemer het hert gedagvaard, maar beide keren mislukt de missie door Renarts toedoen. Pas wanneer Renart verneemt dat Noble ziek geworden is, reist hij met Grinbert naar het hof, waar hij zich opwerpt als dokter en natuurlijk het juiste medicijn weet: een zweetkuur in de pels van Ysengrin. De grens tussen een nieuw verhaal en een nieuwe versie van een bestaand verhaal is soms moeilijk te trekken. In twee handschriften van de *Roman de Renart* (B en H) bevat *Le Plaid* een passage van ongeveer honderddertig verzen waarin Renarts veroordeling en verzoening met de koning totaal herschreven zijn; in deze versie valt vooral op dat het overleg tussen de baronnen dat aan het doodvonnis voorafgaat, is uitgewerkt en dat Grinbert wordt gepresenteerd als de redder van zijn neef.

Willem houdt zich globaal aan de plot van zijn origineel, maar gaat in

de uitwerking geheel zijn eigen gang. Vanuit vergelijkend perspectief ligt de spanning van deze verhalen dan ook niet zozeer in de vraag óf de vos uit handen van de koning en zijn hovelingen weet te blijven, maar vooral hóe dat geschiedt. Dat geldt voor ons, maar het moet ook voor Willems publiek gegolden hebben, voor zover het bekend was met andere dierenverhalen (zie par. 4). Beluisterd tegen de achtergrond van *Le Plaid* en de andere branches met een hofdag onderscheidt de Middelnederlandse tekst zich vooral door de superieure wijze waarop de Vlaamse vos aan zijn terechtstelling ontsnapt. Dat koning Noble in *Le Plaid* uit medelijden gratie verleent, mag edelmoedig heten, psychologisch overtuigend is het niet. In Willems gedicht speculeert de vos met een briljant leugenverhaal op Nobels hebzucht. Hij misleidt de koning door het verhaal van zijn ongelukkige jeugd, door de terloopse melding van een schat en een samenzwering tegen Nobel, onder meer beraamd door Reynaerts eigen verwanten, door een gedetailleerde beschrijving van de schatplaats welke bevestigd wordt door Cuaert de haas, en tenslotte door het relaas van zijn excommunicatie waardoor hij als pelgrim het hof kan ontvluchten. Op belofte van profijt - en niet meer dan dat - verzoent Nobel zich met Reynaert. Was de Franse koning sentimenteel, de Vlaamse koning blijkt immoreel. Hierdoor is de ontluistering van de hofwereld in Willems gedicht ook zoveel groter dan in *Le Plaid*.

Mogelijk had Willem ook kennis van de *Ysengrimus*, die vermoedelijk in 1148-1149 te Gent geschreven werd; dus ongeveer daar waar zo'n eeuw later *Van den vos Reynaerde* ontstond. In dit knap gecomponeerde Latijnse gedicht van ruim 6500 verzen, verdeeld over zeven boeken, is de hoofdrol weggelegd voor de vraatzuchtige wolf. De beste mannelijke bijrol is voor de vos, zijn vijand en kwade raadgever. Hun confrontaties zijn voor alles verbaal van karakter, waarbij de schijnwereld van Reinardus die van de wolf domineert, zodat Ysengrimus zich laat manipuleren en terug in de werkelijkheid hard wordt afgestraft. Hij raakt herhaaldelijk zwaar gewond, verliest zijn pels ten behoeve van de zieke koning leeuw en wordt uiteindelijk verscheurd door een kudde wilde zwijnen.

Tot de literaire traditie rekent men niet alleen de verhalende, fictionele dierenepiek - inclusief de fabel - maar ook de wetenschappelijke dierenliteratuur. In beide categorieën worden dieren niet om zichzelf beschreven maar dienen ze om een dieper liggende betekenis over te brengen. Anders dan in de eerste categorie (waar de dieren dichtertelijke creatie zijn, bedoeld om een moraliserend beeld te geven van het menselijk leven) worden in de Latijnse bestaria of 'beestenboeken' dieren opgevat als tekens uit de natuur, in overeenstemming met de middeleeuwse opvatting dat de geschapen en vergankelijke werkelijkheid verwijst naar de 'echte', eeuwige werkelijkheid van God. De uiterlijke kenmerken en gedragingen van de dieren worden allegorisch

geduid en leren de middeleeuwse mens over God en de duivel, over hemel en hel, over deugd en zonde. In de natuurwetenschappelijke werken - zoals in *De naturis rerum* van Thomas van Cantimpré, dat door Jacob van Maerlant in zijn *Der naturen bloeme* bewerkt werd - ligt het accent meer op de zoölogische kennis. Deze informatie werd meestal niet uit eigen observatie verworven, maar ontleend aan autoriteiten als de filosoof Aristoteles (384-322 v. Chr.), die in de Middeleeuwen als de grootste geleerde van alle tijden beschouwd werd, de Romeinse militair, bestuurder en schrijver Plinius (23/24-79) en de aartsbisschop en encyclopedist Isidorus van Sevilla (ca. 565-636).

3

De tekst

3.1 Proloog

Willem richt zich in de proloog tot de ‘dorpren enten doren’ (13). Hij verzoekt deze lomperds en dwazen dringend zijn tekst, waarvan ze helemaal niets snappen, onaangetast te laten (11-24). Even verder maakt de dichter duidelijk dat zijn werk is bedoeld voor de goede verstaander: ‘Ic wille dat dieghene horen [...] Diet verstaen met goeden sinne’ (34, 39). Maar hoe moet Willems gedicht dan verstaan worden?

Een vergelijkbare problematiek treffen we aan in de *Esopet*. In de proloog van deze dertiende- of veertiende-eeuwse Middelnederlandse fabelverzameling wordt eveneens ingegaan op de wijze waarop men het werk dient te begrijpen. De anonieme dichter van de *Esopet* wijst het publiek erop dat zijn fabels de werkelijkheid weliswaar niet rechtstreeks weergeven maar niettemin waarheid bevatten:

Ic sal u hier exemple maken

Van beesten recht of^o si spraken.⁺

Maer merket ende hoert

Meer die redene^o dan die woert.⁺

Ontdoet^o elc wort, ghi vinter in⁺

Redene ende goeden sin^o. (17-22)⁺

⁺net alsof

⁺strekking

⁺leg open, doorgrond

⁺betekenis

Terwijl in de fabels het verzonnen verhaal met zijn geringe omvang nauw verbonden is met de vaak expliciet geformuleerde moraal, neemt het verhaal in een dierenroman als *Van den vos Reynaerde* een grotere vlucht en blijft de morele betekenis impliciet. Toch ligt het door Willem verlangde ‘verstaen met goede sinne’ in het verlengde van het ontdekken van ‘goeden sin’ uit de

Esopet, of beter gezegd: het is het resultaat ervan. De lezer van *Van den vos Reynaerde* dient de ‘leugens’ van het verhaal (dieren die kunnen spreken en zich als mensen gedragen) te doorzien om op zoek te gaan naar de dieper liggende betekenis.

3.2 Schijn en werkelijkheid

De handeling in *Van den vos Reynaerde* bestaat voor het grootste deel uit conflictsituaties, waarin personages tegenover elkaar geplaatst zijn. De conflicten worden opgeroepen door Reynaert. In zijn ontmoetingen met Cuaert, met Canticleer en diens kinderen, met Ysingrijn in de voorraadschuur van de pastoor, op de hanenbalk van een woonhuis, met Cuaert en Belin te Manpertuus is hij de agressor. In de confrontaties met de koningsboden Bruun en Tybeert en met koning Nobel zelf reageert hij op de hofgemeenschap die hem tot de orde wil roepen. Telkens weet de vos met behulp van een list de zwakheden van zijn tegenstander uit te buiten en de situatie naar zijn hand te zetten.

De listen verlopen volgens een min of meer vaste structuur. Reynaert begroet zijn opponent vleiend. Hij vermeldt terloops een object dat begeerte opwekt: honing, muizen, een schat, geletterd zijn. De tegenstander reageert opgewonden en vleit de vos; hij belooft zelfs een tegenprestatie in ruil voor het begeerde. Na het sluiten van het verbond dirigeert Reynaert zijn toekomstige slachtoffer naar de val. De opponent betreedt, daartoe aangespoord door Reynaert, de val en wordt vervolgens bespot en mishandeld. In het bijzonder Reynaerts confrontaties met de vertegenwoordigers van de hofgemeenschap worden afgewikkeld volgens dit schema, zij het dat in de laatste, ultieme confrontatie enkele motieven op een abstract niveau terugkeren: de koning laat zich alleen in de geest naar de wildernis van Kriekeputte leiden, waar de fictieve schat begraven zou liggen. Ook zijn bespotting en mishandeling zijn symbolisch. Niettemin laten de ‘brief’ die Reynaert aan Belin de ram meegeeft voor koning Nobel en diens wanhopig gebrul als hij Reynaerts bedrog en zijn eigen schande beseft, aan duidelijkheid niets te wensen over.

Op subtiele wijze weet de auteur de presentatie van de listen te variëren. In het begin van het gedicht beschrijft het personage Canticleer hoe Reynaert hem misleidde en het merendeel van zijn gevederd nageslacht doodde en verslond. Het publiek van *Van den vos Reynaerde* luistert met de hofdieren mee. Het wordt vervolgens door de verteller uitvoerig ingelicht over de twee vossenlisten waarvan de koningsboden Bruun en Tybeert het slachtoffer zijn. In de vossenbiecht neemt de hoofdpersoon de vertellersrol over en maakt hij Grimbeert - en over diens hoofd heen het publiek - uitgebreid deelgenoot van twee listen die hij op Ysingrijn had toegepast. Als de vos na

zijn veroordeling aan het hof het woord neemt, valt de kennis van het publiek van *Van den vos Reynaerde* niet meer samen met dat van Reynaerts gehoor, omdat de eerste groep inmiddels veel meer over de vos weet dan de tweede groep. Er worden nu terzelfder tijd - maar op verschillende niveaus - twee vossenlisten verhaald. Reynaert vertelt de hofdieren over de list waarmee hij de samenzweerders wist tegen te houden: de diefstal van de schat. Doch intussen beseffen de hoorders c.q. lezers van *Van den vos Reynaerde*, door bemiddeling van de verteller, dat hier in werkelijkheid een heel andere list gaande is, waarmee Reynaert de koning misleidt en zijn eigen huid redt. Ook in die list staat de schat centraal.

Kenmerkend voor de listen in *Van den vos Reynaerde* is dat zij zeer talig van karakter zijn. De vos spiegelt met zijn mooie woorden ('scone tale', aldus de verteller in vers 1075) een werkelijkheid voor die door zijn opponenten gewenst wordt, maar grondig afwijkt van de gebeurtenissen die gaan plaatsvinden. Ook wanneer Reynaert zijn slachtoffers hoont, speelt hij dit onderscheid tussen retoriek en realiteit uit. Bruun heeft zich uit de eik losgerukt en is via de rivier aan de dorpers ontsnapt. Een eind stroomafwaarts drijft hij naar de oever, waar Reynaert hem gewond ziet liggen. De vos bespot Bruun door te doen alsof hij hem niet herkent en hem voor een priester te houden. Daarbij vat hij diens bebloede hoofd en poten cynisch op als de kap en de handschoenen van een abt of prior (941-51). Als Tybeert bij de pastorie in een strik is geraakt die hem de keel dichtknijpt, schreeuwt hij het uit. Reynaert maakt zich vrolijk over het tafelgezag van de kater: 'Tybeert, ghi singhet in lanc so bet. /Pleecht men tes coninx hove des?' (1218-19).

Het procédé van herinterpreteren en hervertellen is inherent aan de structuur van *Van den vos Reynaerde* (zie ook par. 4). Eerdere gebeurtenissen in het verhaal worden door de personages opnieuw beschreven, vooral door de vos maar ook wel door andere dieren. De functie is steeds dezelfde: het personage geeft een gekleurde versie van gebeurtenissen die voordien zijn verteld, herschrijft als het ware de geschiedenis volgens eigen verlangens en belangen en karakteriseert daarmee zichzelf. Na zijn biecht gaat Reynaert bij een nonnenklooster achter een haan aan, maar Grimbeert houdt hem tegen. De verteller deelt vervolgens mee dat de vos verder lopend steeds maar verlekkerd blijft omkijken. Dit zondige kijken, waarover Grimbeert hem terechtwijst, herschept Reynaert in een vrome handeling wanneer hij zijn biechtvader verwijt dat deze hem stoort bij het bidden voor de zielenrust van al zijn gevederde slachtoffers uit de kloosterhof (1726-44). Nadat Reynaert als pelgrim Nobels hof heeft verlaten, voert hij Cuaert en Belin mee naar Manpertuus. Terwijl de ram buiten blijft wachten bijt de vos binnen in zijn hol Cuaert - die angstig om Belin roept - de keel door. Als Belin Reynaert wantrouwend vraagt waarom Cuaert hem riep, herinterpreteert de

vos ook hier de werkelijkheid (3222-47). Het publiek, dat de ware toedracht kent, doorziet de leugenachtigheid van deze woorden. Al in het begin presenteert Grimbeert Reynaerts worstdiefstal en (eerste) moordaanslag op Cuaert als inbeslagname van gestolen goed en tuchtiging van een trage leerling door zijn meester (99-169, 247-62). Grimbeerts evocatie van de vos als vrome kluizenaar die boete doet voor zijn zonden, wordt retrospectief ontmaskerd als een leugen; uit Canticleers relaas blijkt namelijk dat Reynaert vermomd als kluizenaar de haan heeft misleid en vele van diens kinderen wist te verslinden (263-81, 315-420). De personages proberen met hun taaluitingen de verhaalwerkelijkheid naar hun hand te zetten.

Het publiek wordt in staat gesteld de kloof te peilen tussen schijn en wezen. Door middel van commentaar van de verteller op verhaalde gebeurtenissen en ingevoegde ‘terzijdes’ van de vos ontvangt het regelmatig meer informatie dan de personages. Daardoor kan het Reynaerts woorden in perspectief zien. Dit gebeurt nadrukkelijk in de episode van de Eerste indaging, waarin het publiek voor het eerst een vossenlijst van nabij (dat wil zeggen aan de hand van de verteller) meemaakt, en dus nog moet wennen aan Reynaerts bedoelingen en taalgebruik (542-46, 623-26, 634-43, 903-8). Het gebeurt ook in andere passages, bijvoorbeeld als Reynaert veroordeeld is en zijn toevlucht neemt tot een ingewikkelde lijst (2034-49, 2164-78, 2227-38).

De auteur speelt dus een geraffineerd spel met zijn publiek. Nu eens betreft hij het bij het verhaal, dan weer laat hij het nadenken over het verhaalde. Daardoor creëert hij afwisselend betrokkenheid en distantie. Enerzijds overtuigt Reynaert bijvoorbeeld met zijn ingenieuze leugenverhaal niet alleen het hof van koning Nobel maar ook de lezers c.q. luisteraars van de dierenroman; anderzijds bevordert de verteller met zijn zijdes dat het publiek de ‘leugens’ van het verhaal doorziet en het kan ‘verstaen met goeden sinne’ (zie bijvoorbeeld ook het ironische vertellerscommentaar op Reynaerts gespeelde verdriet in 2897-98 en 2990-94).

Willems gedicht bevat geen verslag van historische gebeurtenissen; er is alleen het verzonnen verhaal. Het publiek weet van meet af aan dat de gebeurtenissen in deze dierenroman nooit hebben plaatsgevonden en, sterker nog, nooit zouden kunnen plaatsvinden (zoals bij veel fictie natuurlijk wel het geval is). Daarmee werkt elke ‘poging’ van de verteller om een verbinding met de (historische) werkelijkheid te leggen, ironiserend (zie bijvoorbeeld 293-301, 3016-21). Hetzelfde gebeurt als de dieren via hun gesproken tekst de verhaalhandeling in het contemporaine Vlaanderen lokaliseren (zie ook par. 4). Wanneer bijvoorbeeld een haan beweert dat Reynaert hem pelgrimsattributen liet zien afkomstig uit het klooster Elmare (367-374), denkt het publiek: ‘dat is “ons” klooster van even verderop’, maar ook: ‘die vos kan Elmare nooit bezocht hebben, dit is verzonnen’.

Misschien moet het antropomorfisme in *Van den vos Reynaerde*, de voorstelling van dieren sprekend en handelend als mensen en zich bedienend van menselijke attributen, deels op gelijksoortige wijze verklaard worden. Het op elkaar stoten van de dierlijke en menselijke component in een voorstelling doet de toehoorder vermoedelijk lachen - om een vos met (vier!) schoenen bijvoorbeeld (2852-2934) - maar met de lach breekt het besef van de onbestaanbaarheid van de voorstelling door. Dat besef lijkt zelfs een voorwaarde voor het komische effect.

Op momenten van verbale hoogspanning lijken de auteur en zijn Reynaertpersonage elkaar in hun rol van 'verteller/verleider' te raken. Beiden creëren een tegenstelling tussen werkelijkheid en schijn, scheppen 'fictie', beiden 'liegen' in hun streven om mededieren en publiek te overtuigen. Willem beschrijft de listen van de vos dan ook niet zonder sympathie. Toch impliceert waardering voor de esthetische perfectie van Reynaerts taalgebruik allerminst een positief oordeel over zijn handelen. In die richting wijst het negatief geladen, zowel door de verteller als door de overige personages frequent gebruikte epitheton van de vos: Reynaert, 'den fellen' (60), 'dat felle dier' (88), 'die felle ghebuere' (344), 'die felle' (614) etc. Bovendien lijkt de kritiek van de auteur evenzeer betrekking te hebben op het gedrag van de vos als op dat van zijn opponenten (zie par. 3.4).

3.3 Literaire ruimte

Om de verhaalruimte in zijn roman voor zijn publiek te actualiseren (en een ironisch effect te bereiken; zie hiervoor) legt Willem de personages (in het bijzonder Reynaert) reële toponiemen in de mond. De Vlaamse namen wekken gevoelens van nabijheid, terwijl plaatsnamen als Aken en Parijs (2630-31) het perspectief verbreden tot 'ver weg'. De vos gebruikt in zijn leugenverhaal een veelheid aan bekende plaatsnamen om overtuigend over te komen. Maar daarmee speelt het verhaal zich nog niet af in een realistisch, historisch landschap. Het is veelbetekenend dat de verteller zich van dergelijke topografie onthoudt en de plekken die er werkelijk toe doen - met name het hof van koning Nobel en Manpertuus, de burcht van Reynaert (een literaire plaatsnaam!) - niet of nauwelijks lokaliseert. Het heeft daarom geen zin om bijvoorbeeld de tocht van Bruun in te tekenen op een kaart van het dertiende-eeuwse Vlaanderen, zoals in het traditionele plaatsnamenonderzoek wel gepoogd is (waarbij dan de rivier waarin Bruun springt om aan de dorpers te ontsnappen de Schelde zou zijn). Veeleer hebben we in *Van den vos Reynaerde* te maken met een literaire ruimte waarin het verloop van de handeling wordt afgebeeld.

De auteur situeert de conflicten tussen de hofdieren en Reynaert consequent in twee onderscheiden landschappen: de geordende hofwereld versus

de ongebaande wildernis. Het landschap van Nobel is een beschermd gebied, een omheinde tuin waarin een lentesfeer en een paradijselijke rust heersen (41-43, 322-39), een ruimte die door rechte straten gekarakteriseerd wordt (1314-17, 1702-3, 1747-50). Het landschap waarin Reynaert leeft, is voor de hofdieren onoverzichtelijk en bedreigend: bergachtig, met donkere wouden en eenzame, wilde streken; er zijn geen geplaveide wegen, hoogstens kromme paden (502-12, 632-33, 881-87, 891). In een aantal opzichten nu worden de morele ontsporingen van de hofdieren in hun conflict met de vos ruimtelijk weergegeven, namelijk als het verlaten van de geordende hofwereld en/of het betreden van de wildernis. Canticleer begeeft zich met zijn kinderen 'bueten mure' (393), Bruun bereikt de gespleten eik met honing langs een krom pad (632-33), Tybeert vindt pas na de afranseling bij de dorpspastoor de 'rechte strate' die naar het hof terugvoert (1314-17), koning Nobel wordt door de vos naar de afschrikwekkende Kriekeputtwildernis gestuurd om de schat te bemachtigen (2572-2697) enz. Als Reynaert plannen maakt om een kloosterhaan te bespringen blijkt ook hij 'buter rechter vaert' (1694) - nadat hij vlak ervoor tegenover zijn biechtvader Grimbeert beterschap heeft beloofd, 'Ende te weghe waert te stierne / Alle die hi buten weghe saghe' (1682-83).

De afwikkeling van de confrontaties speelt zich vaak af in een door mensen bevolkte tussenruimte: het dorp (en in mindere mate het klooster). De bewoners van het dorp worden gepresenteerd als ruw, lomp en lelijk en gedragen zich als groep vijandig tegenover het hofdier. Reynaert leidt zijn slachtoffers naar deze onhoofse plek. Daar worden ze door de dorpingen afgeranseld en degraderen ze - ontdaan van alle hoofse idealiteit en niet meer in staat om te praten - tot jankende beesten (644-849, 1163-1317, 1508-1604, 1610-45). Het dorp valt onder Reynaerts jachtterrein; voor de hofdieren is het onderdeel van de wildernis.

Het 'parken-en-woestijnen'-landschap dat in *Van den vos Reynaerde* wordt beschreven, is dus tot op zekere hoogte een psychologisch landschap. De waardering van de landschappen geschiedt vanuit hofperspectief: de parken hebben een positieve betekenis, de woestijnen een negatieve. Maar voor Reynaert is dat precies andersom: wanneer hij aan het eind van het verhaal met zijn gezin wegtrekt, schetst hij in lovende bewoordingen een nieuwe wildernis waar ze ongestoord kunnen jagen (3153-65, 3317-29).

3.4 Recht en onrecht

De handeling in *Van den vos Reynaerde* verloopt binnen een juridisch kader: de vos, in voortdurend conflict met zijn mededieren, wordt aan het hof van koning Nobel onderworpen aan een strafproces. Het verhaal begint met een hofgeding op Pinksteren onder voorzitterschap van de koning; de

slachtoffers van de vos of - in het geval van Cuaert en Coppe - hun verwanten brengen een aanklacht naar voren. De beschuldigde is afwezig en wordt door een verwant verdedigd, doch uiteindelijk tevergeefs: Reynaert wordt gedagvaard. Pas bij de derde daging verschijnt de vos aan het hof. In een proces wordt hij door de baronnen ter dood veroordeeld. Hij weet echter de koning tot genade te bewegen en ontsnapt zodoende aan zijn terechtstelling. Niettemin is hij onverbeterlijk en wreekt zich op zijn vijanden. Men zou verwachten dat in een dergelijke plot het proces als centrale episode veel aandacht krijgt. Niets is echter minder waar: in nog geen twintig verzen wordt deze gebeurtenis door de dichter beschreven, om niet te zeggen afgedaan (1868-84). Het verhaal is pas op de helft als het proces tegen de vos wordt afgesloten! We kunnen in dit verband het uitvoerige leugenverhaal dat Reynaert aan het hof opdist moeilijk beschouwen als een *oratio judicialis*, een gerechtelijke redevoering in strikte zin. Reynaerts toespraak begint immers pas nádat het vonnis is gewezen en de beulen onderweg zijn naar het galgenveld. Een en ander impliceert dat de dichter van *Van den vos Reynaerde* ondanks het juridische verhaalkader zijn inhoudelijke accenten elders legt.

Belangrijker dan Reynaerts strafproces is het morele ‘proces’ dat Willem ten overstaan van zijn publiek voert. In dat proces staat niet alleen Reynaert terecht, maar ook en vooral diens tegenstanders. Zoals de koning zijn baronnen maande om vonnis te wijzen over Reynaert (1879-84), zo wil de dichter het publiek ertoe brengen een oordeel te vellen over zijn personages, die in conflictsituaties tegenover elkaar geplaatst worden. Het belangrijkste conflict in *Van den vos Reynaerde*, dat tussen de vos en de koning, lokt nieuwe, feodaalrechtelijke conflicten uit. Deze ondermijnen de verhoudingen tussen koning Nobel en zijn vazallen en daarmee de hofgemeenschap zelf.

Het is in dit verband opvallend dat de koning zich aanvankelijk bij elke gerechtelijke stap laat adviseren door zijn baronnen en vervolgens hun raad ook opvolgt (466-81, 1000-16, 1328-31). Ook wanneer Reynaert aan het hof verschijnt, heerst nog dezelfde feodale harmonie. De vos wordt na een correct proces ter dood veroordeeld door de rijksgroten, die hiertoe zijn gemaand door de koning (1868-84). Doch wanneer de vos de bezitter van een grote schat lijkt te zijn, stemmen Nobels belangen niet meer overeen met die van zijn baronnen. En dan is het gedaan met de correcte juridische procedures. De koning voert Reynaert buiten de kring van hovelingen voor overleg (2491-95). Hij verzoent zich met Reynaert zonder zijn baronnen te raadplegen, zonder hen mee te delen dat hij de schat zal ontvangen. Voor het eerst in het verhaal raakt het hof tijdens een conflict met de vos intern verdeeld. Er ontstaan spanningen in de feodale orde.

Als Reynaert aan het hof verschijnt, presenteert hij zich als de trouwe dienaar van de koning en bestempelt hij - zonder namen te noemen - een

aantal hovelingen als booswichten (1786-92). Deze aanklacht van de vos lijkt aanvankelijk niets anders dan een slag in de lucht en wordt door Nobel dan ook resoluut terzijde geschoven (1796-1801). Maar het verzonnen conflict tussen de vorst en zijn baronnen realiseert zich metterdaad als de koning, begerig geloof hechtend aan het bestaan van een schat en een moordcomplot, de vermeende samenzweerders Bruun en Ysingrijn zijn bescherming onthoudt en hen zonder vorm van proces gevangen laat nemen en mishandelen. Daarmee pleegt koning Nobel felonie, leenbreuk, en raakt hij in vete met zijn belangrijkste vazallen. Dit interne conflict weet Nobel tenslotte alleen op te lossen door nieuw onrecht te begaan. Als onderdeel van de verzoening wordt bepaald dat Bruun en Ysingrijn en hun verwanten voor altijd Belin, Reynaert en de geslachten waartoe ze behoren, mogen opjagen en doden. Hiermee pleegt de koning opnieuw - en ditmaal onherstelbaar - felonie. Nobel bewaart immers de vrede door Belin en Reynaert met hun verwanten *buiten* de vrede te stellen, hij ontzegt deze vazallen hun recht op bescherming en levert ze over aan de wolven en beren, 'Van nu toten domsdaghe' (3443). De feodale orde, ter bescherming waarvan Reynaert werd gedagvaard en veroordeeld, is hiermee opgeheven. Eigenlijk houdt het hof op te bestaan, dat wil zeggen: als geordende samenleving, als een gemeenschap waarin roofdieren en prooidieren vredig samenleefden.

Niet toevallig wordt hier een heilshistorische dimensie zichtbaar. In de ontmoeting met Reynaert, de duivelse verleider, maakt elke opponent afzonderlijk een zondeval door en vervalt uiteindelijk de hofgemeenschap in haar geheel van paradijs tot wildernis. Ook Reynaert heeft dat proces doorgemaakt, althans dat vertelt hij na zijn veroordeling in een openbare biecht (2070-78). De vos beschrijft in zijn vredige omgang met de lammetjes een paradijselijke toestand en in het doodbijten van een lam het begin van zijn 'zondeval'. Willem zinspeelt hier op de bekende verzen waarmee de bijbelse profeet Jesaja de toekomstige messiaanse vrede beschrijft (feitelijk als de verloren paradijselijke toestand uit *Genesis*). De verzen luiden in de Middelnederlandse *Bijbelvertaling van 1360* als volgt:

Die wolf sel wandelen mitten lamme ende die lupaert mitten hoeken [=
bokje], ende dat calf selre mede leggen, ende die liebaert ende dat scaep
sellen te gader woenen, ende een cleine kijnt selse driven. Dat calf ende
die beere sellen te gader weiden ende te gader sullen hoer welpen rusten
ende die lyebaert sel stroe eten als een osse. (Jes. 11, 6-7)

De slotpassage van *Van den vos Reynaerde* - waar de *luipaard* de *leeuw* probeert te verzoenen met de *wolf* en de *beer* door de *ram* en zijn verwanten aan hen uit te leveren - is zo bezien te beschouwen als een cynische omkering van

het bijbelse vredesvisioen. Door de verdubbeling van het ‘paradise lost’-motief geeft de auteur te kennen dat men aan het hof in de sporen van Reynaert treedt. Dit inzicht wordt op nog andere wijzen bevestigd.

Fyrapeel maakt de koning duidelijk waarom Belin de ram zijn leven verbeurd heeft: ‘Nadat hi selve heeft ghelyet / Dat hi Cuaerde verriet’ (3418-19). Deze woorden doen onwillekeurig terugdenken aan Reynaerts woorden tot Hermeline: ‘Die coninc die lyede selve das, / Dat Cuaert die eerste was / Die ons verriet jeghen hem’ (3108-10). Belin wordt net als Cuaert tot zoenoffer gemaakt, tot genoegdoening in een verzoening tussen derden. Evenals in Reynaerts woorden kan het publiek in die van Fyrapeel waarheid en onwaarheid onderscheiden. Het weet dat Cuaert Reynaert niet op verraderlijke wijze heeft behandeld; het weet ook dat Belin Cuaert niet in het verderf gestort heeft. Maar net zoals Reynaert 's konings gebod om hem eer te bewijzen (2780-83) erg ruim uitlegt, zo verstaat de luipaard Belins bekentenis dat hij de brief heeft opgesteld uitsluitend overdrachtelijk. Deze verbinding versterkt bij het publiek het besef dat men aan het hof uiteindelijk niet veel anders opereert dan Reynaert deed.

De wildernis overwoekert de hof waar roof- en prooidieren in harmonie existerden. Blijkt men van het eind van *Van den vos Reynaerde* terug, dan blijkt de thematiek van het verloren paradijs ook gespiegeld in de fabel die Reynaert zijn gehoor in herinnering bracht om te illustreren hoe ongewenst de usurpatie van Nobels troon door Bruun zou zijn geweest (2299-2325). In deze fabel geven de kikkers door eigen schuld hun vrijheid op voor het schrikbewind van koning ooievaar, ‘Diese verbeet ende verslant / In allen landen daer hise vant, / Beede in water ende in velt / Daer hise vant in sine ghewelt’ (2311-14). In Reynaerts optiek is Bruun als deze verslindende ooievaar. Het publiek weet dat Reynaert liegt over de rol van de beer. Maar datzelfde publiek kan na de bittere ontknoping van het verhaal op eigen kracht bedenken dat Nobel, Bruun en Ysingrijn solliciteren naar de rol van koning ooievaar, wanneer de vorst aan wolf en beer het recht laat aanbieden om te jagen op een deel van zijn onderdanen, ‘Eist int velt, eist int wout, / Hebse alle in hu ghewout / Ende ghise ghewilleghelike verbit’ (3444-46).

Van den vos Reynaerde gaat over beesten die slecht zijn en stupide, en één beest dat slecht is en sluw. Het publiek moet het vernuft van Reynaerts listen bewonderd hebben. Toch staat dit een morele veroordeling van het gedrag van de vos waarschijnlijk niet in de weg, want er is voldoende distantie; het gaat tenslotte maar over dieren en het zijn altijd anderen die zich laten bedriegen. Het verhaal bevat geen personage met wie het publiek zich probleemloos kan identificeren. In dit opzicht lijkt *Van den vos Reynaerde* op de fabel, waaraan het indirect zijn ontstaan te danken heeft: het publiek krijgt in een spiegel voorgehouden hoe het zelf ‘beestachtig’ gedrag kan vermijden.

4

Het publiek

Hiervoor is reeds ter sprake gekomen dat *Van den vos Reynaerde* waarschijnlijk in het derde kwart van de dertiende eeuw is geschreven, en wel voor een publiek dat plezier beleefd moet hebben aan het feit dat de handeling van het verhaal door de personages gelokaliseerd wordt in het Vlaamse landschap. Het klooster waarvan Reynaert zijn pelgrimsattributen betrokken zou hebben en waar Ysingrijn de klokken geluid zou hebben, heet Elmare (373, 1483, 1493), in de dertiende eeuw inderdaad de naam van een proosdij van de Sint-Pietersabdij bij Gent; wolf en vos zouden elkaar bij Belsele (2097) onder een boom trouw hebben gezworen; Reynaert beweert dat de samenzweerdere samenkwamen tussen Hijfte en Gent (2263) etc. Het staat derhalve wel vast dat het geïntendeerde publiek van *Van den vos Reynaerde* Oost-Vlaams is. Het gedicht bevat evenwel geen informatie - ook niet in de proloog - waarmee het publiek nader gepreciseerd kan worden. Onderzoekers woekeren noodgedwongen met indirecte en soms meerduidige gegevens.

Volgens een oude hypothese is *Van den vos Reynaerde* geschreven voor de burgerij. De didactische strekking ervan zou goed passen bij de mentaliteit en de culturele emancipatie van het patriciaat in Vlaamse steden als Gent en Brugge (die in de twaalfde en dertiende eeuw een grote economische groei doormaakten en ook politiek aan invloed hadden gewonnen). Bovendien lijkt de burgerij als enige stand buiten schot te blijven in Willems gedicht, terwijl adel, geestelijkheid en de plattelandsbevolking flink gekritiseerd en bespot worden. In deze visie is Reynaert te waarderen als een vrijheidlievende individualist wiens slimheid het verouderde feodale systeem ten val brengt; in koning Nobel ziet men min of meer de graaf van Vlaanderen weerspiegeld.

Andere onderzoekers hebben daar tegenin gebracht dat Reynaert binnen de werkelijkheid van het verhaal tot de hoge adel moet worden gerekend (evenals bijvoorbeeld Bruun en Ysingrijn) en naar middeleeuwse maatstaven veeleer schurk is dan schelm. In hun optiek is *Van den vos Reynaerde* voor een hofpubliek geschreven, zoals ook voor de Oudfranse *Roman de Renart* betoogd is. Het verhaal komt dan niet voort uit burgerlijk ressentiment maar hetzij uit adellijke zelfspot, hetzij uit oprechte bekommernis om de teloorgang van de feodale samenleving. Het conflict van koning Nobel met zijn vazal Reynaert zou de spanningen kunnen weerspiegelen die zich in de dertiende eeuw binnen de Vlaamse adel hebben voorgedaan. De lagere adel had nogal wat van zijn vrijheid en macht tegenover de graaf ingeboet. Verder was de graaf niet slechts leenheer, maar ook leenman van de koning

van Frankrijk. De twee Vlaamse gravinnen Johanna en haar zuster Margareta hadden te maken met leenheren (Filips Augustus, Lodewijk VIII en IX) die ernaar streefden de zelfstandigheid van hun machtige vazal zoveel mogelijk te beperken, daarbij handig gebruik makend van tegenstellingen tussen de graaf en de adel of het stadspatriciaat. Bovendien beschikken we over enkele gegevens waaruit blijkt dat het milieu van de Dampierres bekend was met *Van den vos Reynaerde*.

Inmiddels zijn ook tussenvoorstellen gelanceerd. Het is bijvoorbeeld niet onmogelijk dat *Van den vos Reynaerde* in overeenstemming met de verzen 26-31 van de proloog een adellijke opdrachtgever heeft gehad, maar beluisterd werd door een burgerlijk publiek. Bovendien bestond de dertiende-eeuwse, stedelijke aristocratie uit meerdere lagen, omdat de geboorteadel ruim vermengd was met de vooraanstaande burgerij. Ook is geweest op de mogelijkheid dat de volkstalige literatuur zich richtte op meerdere groeperingen als beoogd publiek, waardoor zowel de burgerlijke elite in de steden als de hofadel zich aangesproken voelden.

Het is zeer verleidelijk om in de tekst te zoeken naar gegevens die geprojecteerd kunnen worden op de contemporaine werkelijkheid en met name op de politieke situatie in Vlaanderen. In extreme vorm zien we dit terug in de pogingen om *Van den vos Reynaerde* te lezen als sleutelroman (zie par. 1). Daarnaast is het mogelijk om relaties te ontwaren met contemporaine literatuur - wat uiteraard ook implicaties kan hebben voor de bepaling van het oorspronkelijke publiek van de dierenroman. Het is in dit verband opvallend dat *Van den vos Reynaerde* de oppositie tussen Reynaert en zijn leenheer Nobel veel meer uitwerkt dan de Oudfranse bron *Le Plaid*. Het lijkt niet onmogelijk dat hier gespeeld wordt met een actueel thema uit de contemporaine ridderromans. In de Oudfranse en Middelnederlandse Karelepiek uit de periode 1170-1260 vormt de conflictueuze verhouding tussen koning en vazal een belangrijk thema. De feodale orde wordt gedragen door krachtige en trouwe leenmannen als Guillaume d'Orange. In diverse teksten evenwel bedreigen interne spanningen de hofgemeenschap, doordat de koning een van zijn trouwe vazallen onrechtvaardig behandelt. In een aantal 'verradersepen' wordt de koning daartoe omgekocht of aangezet door een boosaardige verrader, die de trouwe vazal valselijk ervan beschuldigt een moordcomplot tegen de koning te hebben beraamd dat slechts door zijn toedoen is verhinderd. In de zogenaamde 'epics of revoit' (werken als de Oudfranse *Renaut de Montauban* en de Middelnederlandse bewerking van deze tekst, *Renout van Montalbaen*) brengt de koning door eigen slechtheid de trouwe vazal tot rebellie en gedwongen ballingschap. Pas aan het eind verzoenen vorst en vazal zich, gaan de verraders ten onder en wordt met Gods

hulp de feodale orde hersteld. Wellicht worden in *Van den vos Reynaerde* bekende schema's uit de Karelepiek omgekeerd. Zo kan de vos gezien worden als een (triumferende!) verrader die met een briljant gelogen samenzweringsverhaal en een al even verzonnen schat koning Nobel ertoe brengt om twee trouwe vazallen (Bruun de beer en Ysingrijn de wolf) gevangen te zetten en te mishandelen, of als een opstandige vazal die zich niet verzoent met de koning maar zich met succes onttrekt aan de hofgemeenschap en vrijwillig in ballingschap gaat.

Het publiek van *Van den vos Reynaerde* moet ook kennis gehad hebben van diverse dierenverhalen. In de proloog betreurt de auteur het dat 'die avonture van Reynaerde' (4) in het Diets nog niet gemaakt waren. Pas enkele tientallen verzen verder blijkt het om een vos te gaan, wanneer wordt meegedeeld dat alle dieren naar de hofdag van koning Nobel komen, 'Sonder vos Reynaert alleene' (50). Tussen de opkomst van 'Nobel die coninc' (44) en de eerste vermelding van zijn leeuwenstatus liggen meer dan 1800 verzen: 'Voert sprac Reynaert: "Coninc Iyoen"' (1833). Ook bij de introductie van Ysingrijn (62) blijft diens soortnaam onvermeld; die hoort het publiek pas veel later, als Reynaert aan neef Grimbeert onder meer zijn wandaden jegens Ysingrijn opbiecht en dan vertelt dat door zijn toedoen de dorpers bemerkten 'dat daer ware / In spapen spijker een wulf ghevaen' (1574-75). De auteur oordeelde het blijkbaar niet nodig om bij de introductie van deze personages de soortnamen te vermelden, naar alle waarschijnlijkheid omdat ze via verhalen al bij het publiek bekend waren. Voor één passage uit de vossenbiecht kunnen we de voorkennis zelfs beargumenteren.

Rond 1275 werd te Brugge de *Reynardus vulpes* geschreven, een vertaling van *Van den vos Reynaerde* in Latijnse verzen (zie par. 5). De auteur van dit werk, Balduinus Iuvenis, is een representant van het vroegste publiek dat Willems gedicht beluisterde dan wel las. Tijdens zijn lectuur van de Vlaamse dierenroman stuitte Balduinus bij de vossenbiecht op een passage waarin Reynaert verklaart dat hij Ysingrijn de wolf menigmaal bedrogen heeft: 'Sint dedic hem meerren scamp / Up thijs, daer icken leerde visschen, / Daer hi niene conste ontwisschen / Hi ontfincker meneghen slach' (1504-7). De vos verwijst hier naar een verhaal over de visvangst op het ijs dat los van *Van den vos Reynaerde* heeft bestaan. De oudste versies zijn overgeleverd in de Latijnse *Ysengrimus* (ca. 1150) en in branche III (*Les Poissons*, ca. 1178) van de *Roman de Renart*. Balduinus nu heeft in zijn *Reynaerdus vulpes* de passage uit zijn voorbeeld uitgebreid tot zestien Latijnse verzen (663-78). Maar de details van de toevoeging heeft hij niet zelf verzonnen; daarvoor zijn te veel gegevens die in *Van den vos Reynaerde* ontbreken, terug te vinden in de versie uit de *Ysengrimus* en uit branche III. Aangezien Balduinus op basis van de vier Middelnederlandse verzen niet kon weten waarmée

Ysingrijn aan het vissen was en waaróm hij niet kon ontsnappen (de wolf had op aanraden van de vos zijn staart in een wak laten zakken dat gedurende de winternacht dichtvroor), moet Balduinus zelf kennis hebben gehad van een verhaal over de visvangst op het ijs, waaruit hij kon putten voor zijn toevoeging.

Net als Balduinus kende ook het oorspronkelijke publiek van *Van den vos Reynaerde* (althans voor zover het literair onderlegd was) een versie van ‘de visvangst op het ijs’ - en van andere dierenverhalen waarnaar verwezen wordt. Willems gedicht bevat namelijk diverse episodische terzijde van de hoofdhandeling die ontbreken in het Oudfranse voorbeeld *Le Plaid* en die tevens als zelfstandige verhalen in de dertiende eeuw bekend zijn geweest. Een aantal van deze literaire verbanden biedt de goede verstaander de mogelijkheid de uiteenzettingen van sommige dieren beter te doorgronden.

Grimbeert verdedigt zijn afwezigheid met verve tegen de beschuldigingen die tegen hem zijn ingebracht. En hij maakt Ysingrijn, Reynaerts belangrijkste tegenstander, zwart door te wijzen op diens wandaden jegens de vos. Zo zou de wolf op een keer schandalig hebben geprofitteerd van Reynaerts moed. Nadat de vos vanaf een kar Ysingrijn, die op veilige afstand volgde, vissen had toegeworpen, kreeg hij als zijn deel van de buit door de vraatzuchtige wolf niet meer dan een visgraat aangeboden (206-16). Dit verhaal over de vos en de viskar is buiten Willems dierenroman in twee branches van de *Roman de Renart* overgeleverd, die van circa 1178 dateren. De oudste versie vormt een onderdeel van branche III. Renart houdt zich dood bij het zien van een naderende viskar. De voerlui gooien hem achterop het voertuig, om later het kadaver van zijn pels te kunnen ontdoen en die te verkopen. Terwijl de kar voorthobbelt, doet Renart zich te goed aan de vissen. Tenslotte springt de vos omhangen met enige palingkransen van de kar af en bespot de voerlui. De jongere versie komt voor in branche XIV (*La Queue - Primaut*), waar Renart zijn successen met de viskar vertelt aan de wolf Primaut (een broer van Ysengrin). Primaut gaat ook voor dood op de weg liggen als een viskar nadert, maar de voerlui zijn ditmaal beter op hun hoede en geven de wolf een ongenadig pak slaag.

Het relaas van Grimbeert stemt niet overeen met de twee Oudfranse versies. Men zou kunnen denken: omdat er wordt verwezen naar een verhaal dat verloren is gegaan. Maar een andere verklaring moet in overweging worden genomen. Deze viskarversie komt uit de koker van Willem, die varieert op de bekende versies, in de geest van het verhaal over de gestolen ham, dat Grimbeert vervolgens als staaltje van bedriegerij van Ysingrijns kant naar voren zal brengen (217-29). Zoals de vos zich uitslooft om Ysingrijn de ham in handen te spelen en dan beloond wordt met het touwtje van de ham, zo gooit Reynaert vanuit de kar vissen naar de wolf, die alleen een

visgraat (214) overlaat. De Middelnederlandse dichter laat Grimbeert de bekende versies van ‘de vos en de viskar’ verdraaien om zijn oom te ontlasten. Dát is de functie van de verbinding. Het publiek dat de gangbare versies kent, doorziet het procédé en stelt vast dat Grimbeert liegt.

Met zijn voorkennis van dierenverhalen kan het publiek nog meer herinterpretaties en verdraaiingen van personages in *Van den vos Reynaerde* evalueren. Dat is de finesse in de hervertellingen van de gebeurtenissen uit branche II-Va door respectievelijk Ysingrijn, Grimbeert en Reynaert. Deze oudste branche van de *Roman de Renart*, vermoedelijk ontstaan omstreeks 1175, verhaalt het begin van het conflict tussen vos en wolf. Na een aantal mislukte avonturen betreedt Renart bij toeval het hol van de wolvin Hersent, onlangs bevallen van een aantal welpen. Renarts bewering dat haar echtgenoot Ysengrin rondbazuint dat zij bemind wordt door de vos maakt Hersent zo kwaad dat ze de daad bij dit woord voegt en overspel pleegt. Ysengrin verneemt de toedracht van de welpen, die door de vos zijn bepist en uitgemaakt voor hoerenzonen. De wolf is razend op zijn vrouw, die beseft dat Renart haar misleid heeft. Als ze jacht maken op de vos, snelt Hersent in haar ijver vooruit, loopt zich vast in een toegang van de vossenburcht en wordt vervolgens door Renart verkracht, iets waarvan haar wat later arriverende echtgenoot vanuit de verte getuige is. Ysengrin klaagt bij het hof van koning Noble de vos aan wegens verkrachting (het eerdere overspel daarbij verzwijgend). Tot een veroordeling van de vos komt het echter niet; wel wordt bepaald dat Renart een onschuldseed moet zweren op het gebeente van een heilige. Ysengrin besluit het recht in eigen hand te nemen en legt een hinderlaag. Op de vastgestelde dag moet Renart zweren op de tanden van de zich dood houdende kettinghond Roonel. Zodra deze zich heeft vastgebeten zal een groep honden zich op de vos werpen. De vos bemerkt evenwel het bedrog en weet net op tijd te ontkomen.

Als het publiek van *Van den vos Reynaerde* deze verhaalde gebeurtenissen kent, begrijpt het dat de klagende wolf niet alleen het overspel tussen wolvin en vos verzwijgt, maar ook de verkrachting van Haersint en de mishandeling van de wolfsjongen in één adem noemt, daarmee suggererend dat beide wandaden in het hol van de wolf plaatsvonden (zodat niet verklaard hoeft te worden dat Haersint in de vossenburcht is verkracht, wat juridisch gezien verdacht is). Het publiek doorziet de gespeelde verbazing van Ysingrijn als deze mededeelt dat Reynaert een onschuldseed zou zweren en vervolgt: ‘Alse die heleghe waren brocht / Was hi andersins bedocht / Ende ontfoer ons in sine veste’ (83-85). Het was immers niet Reynaerts grillige karakter maar de hinderlaag met Roonel en de andere kettinghonden die de vos deden besluiten rechtsomkeert te maken. Het met voorkennis uitgeruste publiek begrijpt bovendien ook dat Grimbeert de verkrachting negeert en juist het overspel

naar voren haalt, dat hij herinterpreteert als het bewijs van een al ruim zeven jaar durende hoofse liefde tussen Reynaert en Haersint (234-46). Ook Reynaert zinspeelt in de vossenbiecht en aan het hof op het overspel (1648-69, 1970-92), wat alleen zin heeft voor een publiek dat het populaire verhaal erover kende.

Het oorspronkelijke publiek van *Van den vos Reynaerde* kan dankzij de literaire verbindingen nader omschreven worden. Omdat de dierenverhalen die Willem bekend veronderstelt, niet in het Middelnederlands maar wel in het Oudfrans zijn overgeleverd, moet rekening gehouden worden met een tweetalig publiek in Vlaanderen. Het gegeven dat men weet dat ‘Nobel die coninc’ een leeuw is, duidt op vertrouwdheid met de Oudfranse literaire traditie, waarin koning leeuw voor het eerst Noble genoemd wordt (zie branche II-Va). Dat in Willems gedicht het hondje Cortoys ‘claghede den coninc in francsoys’ (100), een klacht die blijkens de reacties van Tybeert en Grimbeert door de Vlaamstalige hovelingen goed begrepen wordt, lijkt evenzeer een aanwijzing dat tweetaligheid bij het oorspronkelijke publiek van *Van den vos Reynaerde* niet onbekend was. Zo bezien wordt ook duidelijker waarom Willem zich bij de verdietsing van het *Le Plaid* (zie ook de proloog, vs. 4 e.v.) niet beperkt heeft tot een vertaling, maar in literaire concurrentie met zijn Franse collega's een omwerking schreef met een briljant slot. Na de veroordeling handelt de Oudfranse auteur in ca. 200 verzen zijn verhaal af. Willem laat hierna echter nog een halve roman van ca. 1500 verzen volgen, waarin de ontsnapping van Reynaert aan zijn terechtstelling middels een uitgesponnen en ingenieus leugenverhaal centraal staat. Een tweetalig publiek heeft de emulatie ongetwijfeld gewaardeerd (zie ook par. 2). Vermoedelijk komen hiermee de Gentse patriciërs nadrukkelijker in beeld als beoogde publieksgroep. De Vlaamstalige stedelijke elite leerde immers in zijn jeugd Frans ter wille van contacten met handelspartners en hoge adel.

5

Overlevering en receptie

Van den vos Reynaerde is min of meer volledig overgeleverd in twee Middelnederlandse handschriften die meerdere teksten bevatten. Deze codices staan in het onderzoek vanwege hun (oude) bewaarplaatsen bekend als het Comburgse handschrift en het Dyckse handschrift. Daarnaast zijn fragmenten bewaard gebleven van nog drie andere handschriften: toen de codices na enkele eeuwen hun oorspronkelijke functie verloren hadden, verwerkten boekbinders stroken of bladen eruit in de boekbanden van gedrukte wer-

ken, waaruit ze in latere tijden zijn losgemaakt. In het Reynaertonderzoek noemt men deze fragmenten naar hun huidige bewaarplaatsen de Darmstadtse, Rotterdamse en Brusselse fragmenten. Deze bronnen worden vaak verkort aangeduid met de letters A, F, E, G en J.

Het eerste handschrift (A) werd aan het einde van de achttiende eeuw in de bibliotheek van het Ritterstift Comburg bij Schwäbisch Hall in Baden-Württemberg ontdekt (thans Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. 2° 22). Het is een verzamelband waarin omstreeks 1540 zes handschriften zijn samengebonden die alle te Oost-Vlaanderen (vermoedelijk Gent) binnen een periode van veertig jaar (circa 1380-1420) door in totaal tien verschillende kopiïsten werden vervaardigd. De verzamelband telt 346 perkamenten bladen (267×195 mm) en bevat een vijftigtal teksten, waaronder *Die Rose* van een zekere Heinric, gedichten van Jacob van Maerlant, *Van Sente Brandane*, stukken uit Jan van Boendales *Der leken spieghel*, en de *Rijmkroniek van Vlaanderen*. Het dierenverhaal *Van den vos Reynaerde* - met 3469 verzen de bladzijden 192v^oa-213r^ob beslaand - maakt deel uit van het vierde handschrift, dat 56 bladen telt (179-234). Het is begin vijftiende eeuw door kopiïst E beschreven over twee kolommen van 42 regels per bladzijde in het gebruikelijke gotische boekschrift, de 'littera textualis'. De onderhavige editie is gebaseerd op de tekst in dit handschrift.

Pas een eeuw later, in 1907, werd het tweede complete handschrift ontdekt (F), eveneens in een Duitse adellijke bibliotheek: die van Schloss Dyck bij Neuss in Rheinland-Westfalen. Het handschrift telt 124 perkamenten bladen (294/6×211 mm), over twee kolommen van 40 regels per bladzijde beschreven in een 'littera textualis'. Waarschijnlijk is het in de periode 1330-1360 in Nedersticht of Oost-Holland vervaardigd. *Van den vos Reynaerde* beslaat met 3393 verzen de bladen 102r^ob-123r^ob, volgend op het leerdicht *Der naturen bloeme* van Jacob van Maerlant. Sinds 1991 berust het in de Universitätsbibliothek Münster onder signatuur Ms N.R. 381.

De fragmenten van het derde handschrift (E) - bekend sinds 1889 en thans berustend te Darmstadt, Hessische Landes- und Hochschulbibliothek onder signatuur Hs. 3321 - bestaan uit een besnoeid en beschadigd dubbelblad van perkament (thans 216×148 mm), over twee kolommen van 36 regels per bladzijde beschreven in een 'littera textualis'. Het handschrift waaruit het afkomstig is, moet in het laatste kwart van de dertiende eeuw in Nederlands Limburg vervaardigd zijn. De tekst omvat 287 verzen, die corresponderen met verzen 2588-2722, 3017-3158 in deze editie.

De fragmenten van het vierde handschrift (G) werden in 1933 door de Leidse antiquaar Erik von Scherling aangeboden aan Willem de Vreese, die ze verwierf voor de Rotterdamse Gemeentebibliotheek, alwaar ze thans

berusten onder signatuur 96 B 5 (vroeger 14 G 8). Het gaat om twee en drie strookjes perkament, gesneden uit twee dubbelbladen die over één kolom van circa 24 regels per bladzijde beschreven zijn in een ‘littera textualis’ met een ongewone opmaak: de laatste letter van elk rijmpaar is slechts eenmaal geschreven (in de rechtermarge op enige afstand van de rest van de tekst, ter hoogte van het eerste rijmwoord) en door golflijntjes verbonden met beide rijmwoorden. Dit vierde handschrift is vermoedelijk in de periode 1260-1280 vervaardigd, in de thans Duitse streek rond Geldern-Kleef. Daarmee is het de oudst bekende bron van *Van den vos Reynaerde*. De tekst omvat 63, deels verminkte, verzen, die corresponderen met verzen 2186-94, 2209-17, 2556-64, 2579-87, 3123-29, 3147-52, 3274-80, 3299-3305 in deze editie.

In 1971 werden te Brussel fragmenten van een vijfde Reynaerhandschrift (J) ontdekt die, met andere fragmenten samengeplakt, als voor- en achterplat dienden in de band van een gedrukt boek uit de eerste helft van de zestiende eeuw (thans Brussel, Koninklijke Bibliotheek, hs. IV 774). Het zijn zes besnoeide papieren bladen (thans 170×110 mm), over één kolom van 30/33 regels per bladzijde beschreven in een lopend gotisch boekschrift, de ‘littera cursiva’. Het handschrift waartoe de bladen hebben behoord, is in het eerste kwart van de vijftiende eeuw in Oost-Vlaanderen vervaardigd. De tekst omvat 369 verzen, die globaal corresponderen met de verzen 577-641, 830-91, 956-1023, 1465-1523, 1706-66, 2079-2142 in deze editie.

Van den vos Reynaerde moet in de middeleeuwse Nederlanden een populaire tekst geweest zijn. Daarop wijst niet alleen de voor een verhalend werk - naar Nederlandse maatstaven - vrij ruime overlevering in vijf handschriften, afkomstig uit verschillende streken (Vlaanderen, West-Nederland, Limburg, Geldern/Kleef), maar ook het feit dat tot twee keer toe een collegaauteur zich heeft laten inspireren door het werk van Willem.

Waarschijnlijk te Brugge schreef een auteur die zich Balduinus Iuvenis noemde, een Latijnse bewerking. Zijn *Reynardus vulpes* droeg hij op aan Jan van Vlaanderen (1250-1291), zoon van de Vlaamse graaf Gwijde van Dampierre en proost van het Sint-Donaaskapittel te Brugge. Balduinus begint aldus: ‘Fabula Reynardi, sicut reor agnita multis teutonice scripta, metrificata sonet’ (= de geschiedenis van Reynaert, naar ik meen velen bekend in de Dietse tekst, klinke nu in Latijnse verzen). Het gedicht is in de periode 1272-1279 vervaardigd, maar alleen overgeleverd in een nogal corrupte druk, door Ketelaer en De Leempt in 1473 of 1474 te Utrecht op de pers gelegd en bewaard gebleven in twee exemplaren: Deventer, Stads- of Atheneumbibliotheek, Ine. VIII C 8 (4) en Mainz, Priesterseminar, Ms. 165 (8). Balduinus neemt de verhaalstructuur van *Van den vos Reynaerde* integraal over en blijft met zijn formuleringen vaak dicht bij de Vlaamse tekst. Aan de

andere kant legt hij, vooral via bekortingen en moralisaties, wel degelijk eigen accenten en plaatst hij zich in de Latijnse literaire traditie. De *Reynardus vulpes* werd en wordt in het onderzoek vooral gebruikt als een vroege bron (L) van *Van den vos Reynaerde*.

Minstens anderhalve eeuw jonger is *Reynaerts historie*, een bijna 7800 verzen tellend gedicht (zie deel 2). De onbekende Vlaamse dichter volgt in het eerste gedeelte vrij nauwkeurig *Van den vos Reynaerde*. In zijn versie vlucht de vos echter niet naar de wildernis maar blijft te Mapertuus; koning Nobel verlengt de hofdag vanwege zijn verzoening met Bruun en Ysegrim. Hieraan is een vervolg van circa 4300 verzen toegevoegd, waarin Reynaert opnieuw wordt aangeklaagd. Aan Nobels hof verdedigt de vos zich met behulp van zijn clan tegen de beschuldigingen. Het proces loopt uit op een gerechtelijk tweegevecht tussen Reynaert en Ysegrim, dat de vos in zijn voordeel weet te beslissen. Koning Nobel verleent hem vervolgens een hoge positie in zijn rijk. De tekst is overgeleverd in twee handschriften. Het ‘Brusselse’ handschrift (B) - in 1836 verworven door de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, waar het thans onder signatuur 14601 berust - werd circa 1470 in West-Nederland vervaardigd, mogelijk te Utrecht, door een kopiist die blijkens twee acrostichons (in B 7805-7794) Claes van Aken heet. De ‘Haagse’ fragmenten (C) - in 1834 op de veiling-Van Wijn verworven door de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage, waar ze thans berusten onder signatuur 75 B 7 - zijn in Holland vervaardigd, blijkens het colofon in 1477. De tekst omvat 1055 verzen, corresponderend met B 6755-7793. *Reynaerts historie* is lange tijd slechts bestudeerd als ‘scharniertekst’: enerzijds als bewerking en daarmee bron van *Van den vos Reynaerde*, anderzijds als voorbeeld van de drukken van Leeu, Caxton en anderen (zie hierna). Pas in de laatste decennia is er sprake van een literaire herwaardering.

De verstekst van *Reynaerts historie* werd (vermoedelijk ongewijzigd) tussen 1487 en 1490 door Gheraert Leeu te Antwerpen gedrukt, geïllustreerd met houtsneden en door Hinrek van Alckmer verdeeld in hoofdstukken en voorzien van samenvattende kapittelopschriften en moralisaties in proza. Van deze rijmuncunabel (D) zijn slechts zeven bladen bewaard (met vier houtsneden), die thans onder signatuur Inc. 4 F 6.2 (3367) bewaard worden in de University Library van Cambridge. De tekst correspondeert met de verzen B 1513-88, 1639-55, 1753-72, 1780-1890. De naam van Hinrek van Alckmer is bekend uit de voorrede van de Nederduitse bewerking van de rijmuncunabel: *Reynke de vos* (R). Van deze Lübeckse druk uit 1498, eveneens voorzien van houtsneden, kapittelopschriften en moralisaties in proza, wordt het enige complete exemplaar bewaard in de Herzog August-Bibliothek te Wolfenbüttel (onder signatuur 32.14 Poet. rar.). De tekst van *Reynke de vos* gaat overigens niet direct terug op D maar via een

thans verloren Nederlandse druk. Met *Reynke de vos* begon het gedicht een Europese zegetocht, thans door H. Menke uitvoerig gedocumenteerd in zijn internationale Reynaertbibliografie. De Nederduitse tekst werd tot 1660 herdrukt, in 1544 in het Hoogduits vertaald, in 1555 in het Deens. Op de Deense druk gaan weer publicaties in het Zweeds en IJslands terug; de Hoogduitse omzetting beleefde tot 1617 liefst 21 drukken en stond aan de basis van enkele subgroepen waaronder een met zeven Latijnse drukken (1567-1612). Naar Gottscheds Hoogduitse prozavertaling van *Reynke de vos* uit 1752 dichtte Goethe zijn beroemde bewerking in hexameters: *Reineke Fuchs, In zwölf Gesängen* (1794). Dit gedicht vestigde een eigen traditie, met omzettingen in vele talen.

Een Middelnederlandse prozabewerking van *Reynaerts historie* was al in 1479 door Gheraert Leeu te Gouda en in 1485 door Jacob Jacobsz. van der Meer te Delft gedrukt als *Die historie van Reynaert die vos* (Pg, Pd). Van de Goudse druk zijn twee exemplaren bekend: 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, Inc. 169 G 98; London, British Library, Inc. Grenville 10495. De Delftse druk is in één exemplaar overgeleverd: San Marino, Huntington Library, 100244 (PR 8873-5). Twee jaar na Leeu legde William Caxton in Westminster *The history of reynaerd the fox* (1481) op de pers, door hemzelf vertaald naar een 'copye whiche was in dutche' (W), het begin van een drie eeuwen omspannende Engelse Reynaerttraditie. Vermoedelijk is Pg niet de oudste Reynaertdruk in proza geweest; noch Pd noch W blijken direct op Pg terug te gaan. De prozadrukken kennen een tekstverdeling in kapitels met samenvattende opschriften, maar missen de moralisaties en de houtsneden.

De zogenaamde Reynaertvolksboeken uit de Nederlanden worden in drie groepen verdeeld: de zestiende-eeuwse Plantijndrukken (H, 1564 H, 1566) - overigens allerminst voor 'het volk' bestemd -, de Noord-Nederlandse volksboeken (Hn: 16e-18e eeuw) en de Zuid-Nederlandse (Hz: 17e-20e eeuw). Diverse drukken moeten verloren gegaan zijn; sommige kennen we alleen als vermelding of als hypothese. Deze drie groepen gaan ieder op hun eigen wijze terug op een gereconstrueerde druk (H), die zowel uit de traditie van D (voorrede en illustraties) als uit die van P (prozatekst) geput zou hebben. De gehanteerde bewerkingstechnieken in de volksboeken - verkorting, vereenvoudiging, moralisering, wijziging van aanstootgevende passages (zeker voor de Zuid-Nederlandse drukken, die aan kerkelijke censuur onderhevig waren) - blijken een vruchtbaar studie-onderwerp. De herontdekking in het begin van de negentiende eeuw van de middeleeuwse handschriften met *Van den vos Reynaerde* in combinatie met de door de Romantiek gewekte historische belangstelling, in Vlaanderen nog versterkt door de Vlaamse beweging, creëerde een grote belangstelling voor de Reynaertstof. Dat gene-

reerde edities van de Middelnederlandse teksten, maar ook kwam er een stroom moderne adaptaties op gang, ter verstrooiing van volwassen en jeugdige lezers. Een recent overzicht telt 110 bewerkingen uit de negentiende en twintigste eeuw.

6

Edities en onderzoek

Men spreekt wel over dé *Reynaert*, maar de overlevering maakt duidelijk dat dé *Reynaert* niet bestaat. Allereerst kennen we niet een maar twee Middelnederlandse Reynaertgedichten: *Van den vos Reynaerde* en *Reynaerts historie* (ook wel aangeduid als *Reynaert I* en *Reynaert II*). Maar ook als we ons hier verder beperken tot *Van den vos Reynaerde* stellen we vast dat er geen eenduidige tekst is. Er bestaan vijf handschriften waarvan het oudste laat-dertiende-eeuws is en het jongste uit het begin van de vijftiende eeuw stamt. Er bestaan vijf afschriften, redacties, die weliswaar alle op een gemeenschappelijk origineel teruggaan maar ten opzichte van elkaar tekstuele verschillen vertonen. Niet alleen is de tekst van redactie A 76 verzen langer dan die van redactie F, ook binnen de verzen en in hun volgorde vertonen de redacties ten opzichte van elkaar allerlei afwijkingen. Dat is begrijpelijk bij een overleveringsproces van ruim anderhalve eeuw, omdat kopiïsten bij het overschrijven tekstvarianten aanbrenge. Het gaat daarbij niet alleen om onbedoelde fouten, herspellingen en dialectische insluipsels (die in rijmpositie een kopiïst in een volgende afschrijffase vaak tot ‘verbeteringen’ noopten), maar ook om bewust aangebrachte inhoudelijke aanpassingen en modernisering van taalvormen.

Bij het uitgeven van de redacties zijn verschillende benaderingen mogelijk, afhankelijk van het beoogde gebruik. Men kan de handschriftelijke tekst fotografisch uitgeven in een facsimile-editie; in deze vorm zijn redacties A en J beschikbaar. Voor wetenschappers is het evenwel minstens zo belangrijk dat de lectuur van de handschriftelijke tekst gefixeerd en verantwoord is in een citeerbare en refereerbare translitteratie. Men kan dan kiezen voor een diplomatische editie, dat wil zeggen: voor de uitgave van een nauwkeurige transcriptie van de tekens waaruit de tekst is opgebouwd, inclusief alle fouten en eigenaardigheden. W. Gs Hellinga heeft het Reynaertonderzoek een grote dienst bewezen toen hij in 1952 de redacties A, F, E en G - samen met de overige toen bekende Reynaertbronnen vóór 1500 (B, C, D, L, Pg) - diplomatisch uitgaf in één band, zoveel mogelijk corresponderend naast elkaar afgedrukt. Voor redactie J is er voorlopig de nogal verscholen publicatie van W.E. Hegman. Men kan ook kiezen voor een kritische editie, dat

wil zeggen voor de uitgave van een transcriptie met verbetering (emendering) van kennelijke fouten, vaak ook met normalisering van interpunctie, spelling, rijmen etc. De meeste Reynaertuitgaven zijn kritische edities van redactie A; ze zijn nog steeds van belang vanwege hun inleiding en/of apparaat. In het bijzonder dienen genoemd de twintigste-eeuwse uitgaven van L.M. van Dis en F. Lulofs, alsmede die uit de negentiende eeuw van W.J.A. Jonckbloet en E. Martin.

Een bijzondere vorm van kritische editie betreft de reconstructie van het verloren origineel op basis van alle overgeleverde bronnen. Nadat de onderlinge verwantschap van de bronnen is vastgesteld, worden de variante lezingen binnen en tussen de families van de ‘stamboom’ met elkaar vergeleken teneinde de ‘oudste’ of, wanneer dat niet mogelijk is, de ‘beste’ lezing te selecteren. Aangezien de uitverkoren lezingen hier afkomstig zijn uit verschillende bronnen is normalisering van de uit te geven taalvormen een vereiste. In het Reynaertonderzoek heeft vooral J.W. Muller zich met deze vorm van tekstkritiek beziggehouden. De derde druk van zijn kritische editie vormt samen met de exegetische commentaar een filologisch monument maar is tegenwoordig als reconstructie van het originele gedicht niet onomstreden.

G.-H. Arendt was de eerste die *Van den vos Reynaerde* systematisch onderzocht als literaire tekst. Hij betoogt dat de handeling bepaald wordt door ruimtewisseling en liststructuur. De dichter plaatst tegenover de geordende hofwereld de wildernis, waar Reynaert heer en meester is en zijn opponenten het spoor (ook in moreel opzicht) bijster raken. Omdat de hofdieren zich beter voordoen dan ze zijn, kunnen ze ontmaskerd worden: geconfronteerd met de sluwe vos, blijken de hofdieren telkenmale volgens eenzelfde scenario misleid en afgestraft te worden. Een gelijksoortige benadering van de literaire ruimte paste R. van Daele toe, zij het met andere uitkomsten voor de interpretatie.

F. Lulofs stelt net als Arendt de tekst centraal, doch zijn methode is tegenovergesteld: niet deductief interpreterend (van algemene noties naar de concrete verzen), maar inductief: van de details in alle beschikbare bronnen naar voorzichtig generaliserende uitspraken. Zijn studie uit 1975 toont aan de hand van A 1885-2017 hoe diepgravend een doorlopende literair- en cultuurhistorische commentaar er naar zijn oordeel uit dient te zien. Tevens illustreert zij hoe variantenonderzoek de bronnen ook kan gebruiken als waardevolle getuigen voor latere receptie, dus niet alleen als tussenstation in de reconstructie van een verloren origineel. Zijn bevindingen heeft Lulofs samengevat in de honderd bladzijden commentaar van zijn editie.

Van oudsher is het Middelnederlandse gedicht ook doorgelicht in zijn

verhouding met de Oudfranse voorbeeldtekst(en). Daarbij lag het accent vooral op de overeenkomsten, ook al omdat wel betoogd is dat *Van den vos Reynaerde* oorspronkelijk was en het Oudfranse *Le Plaid* de navolging. Pas vrij recent, eerst door K. Heeroma en later door A.Th. Bouwman, zijn ook de verschillen met de *Roman de Renart* bestudeerd, de toevoegingen, weglatingen, omzettingen die inzicht blijken te verschaffen in Willems compositietechniek en literaire opvattingen.

De betekenis die aan het verhaal toegekend wordt, hangt sterk samen met de visie op de hoofdpersoon. Voor de meeste (oudere) filologen is de vos een positief personage: voor Arendt het enige dier dat zijn natuur trouw blijft; volgens Lulofs de leider die steeds in het belang van zijn clan handelt, moreel weliswaar niet onberispelijk maar juridisch onschuldig; bij Heeroma het alter ego van Willem, *poète maudit* die zich door middel van de vos literair wreekt op zijn criticasters aan het hof. In deze interpretaties wordt de corrupte rechtsgang en de schijnwereld van het hof gehekeld, maar niet de vos die zich door zijn list met succes verdedigt tegen zijn opponenten. F.P. van Oostrom bleek daarentegen niet geneigd Reynaerts wandaden te vergoelijken; in zijn visie is Reynaert fundamenteel boosaardig, in overeenstemming met het negatieve vossenbeeld dat uit andere Middelnederlandse werken naar voren komt en het epitheton waarmee Reynaert door verteller en mededieren wordt gekenschetst: 'die felle'. Deze visie - die de vos medeverantwoordelijk houdt voor de desintegratie van de hofgemeenschap - werd bevestigd in het onderzoek van P. Wackers, uitgewerkt in onder meer dat van A.Th. Bouwman en R. van Daele, maar recentelijk ook door J. Reynaert gerelativeerd. Overigens hoeft afwijzing van het gedrag van de vos niet te betekenen dat het publiek niet ook zijn verbale vernuft zou kunnen bewonderen of zou kunnen lachen om de rampspoed van zijn tegenstanders. Of om een opmerking van Lulofs, een van Reynaerts 'advocaten' te citeren: 'Op het niveau van de dieren is hij aardig, op het niveau van de mensen is hij boosaardig'. Het lijkt inderdaad zinvol om bij het beoogde publiek een meervoudige houding tegenover de tekst te veronderstellen: enerzijds betrokken op de verhaalhandeling (beleving van de fictie), anderzijds in distantie reflecterend op de verhaalhandeling (waarbij de verteller/auteur over de hoofden van de personages heen communiceert en bepaalde vormen van ironie gedijen).

Tot slot zij gewezen op enkele publicaties die een goede inleiding vormen tot het Reynaertonderzoek. J. Bosch karakteriseerde aan de hand van de Cuaertpassages (centraal staan vss. 2656-89) werk en methode van drie vooraanstaande Reynaertspecialisten: Hellinga (filologisch), Arendt (literair-theoretisch) en Heeroma (subjectief-esthetisch). F.P. van Oostrom onderscheidde volgens andere criteria eveneens drie, elkaar ten dele opvolgende,

benaderingswijzen: die waarin de auteur, zijn vroeger werk, zijn voorgangers, zijn bronnen, het verloren origineel centraal staan (productie), die waarin het volle licht op de tekst(en) valt (immanentie) en die welke zicht probeert te krijgen op het publiek van *Van den vos Reynaerde* (receptie). R. van Daele behandelde onlangs voor een breed publiek de belangrijkste discussiepunten binnen de Reynaertstudie.

7

Illustraties

De Reynaerthandschriften zijn niet geïllustreerd. Ook de vijftiende-eeuwse prozadrukken Pg en Pd kennen geen afbeeldingen. De oudste illustratiecyclus is door een anoniem kunstenaar vervaardigd voor de Antwerpse rijmuncunabel van Gheraert Leeu (D). Met een noodnaam wordt hij aangeduid als de ‘Haarlemmer meester’, omdat hij dezelfde is als de illustrator van een aantal boeken uit de drukkerij van Jacob Bellaert te Haarlem. Van deze cyclus zijn in de Cambridge-fragmenten twee vrijwel complete en twee sterk beschadigde houtsneden overgeleverd, afkomstig van drie houtblokken: 1. Reynaert steelt een kapoen (f. h3v^o); 2. Reynaert en Grimbeert bij het nonnenklooster (f. h5v^o en i2r^o); 3. Aankomst van Reynaert en Grimbeert aan het hof (f. i5r^o).

Dit kleine restant is voldoende om vast te stellen dat de illustratiecyclus van de Haarlemmer meester diverse malen is nagevolgd, niet alleen in de Noord-Nederlandse volksboeken, maar ook in de Lübeckse druk van *Reynke de vos* uit 1498, alsmede in een verloren gegane Engelse Reynarddruk rond 1499, waarschijnlijk van de drukker Wynkyn de Worde. Deze (her)gebruikte namelijk twee Reynard-houtsneden in de titelpagina van twee drukken rond 1500, leende vermoedelijk de houtblokken van de cyclus circa 1501-1505 uit aan Richard Pynson ten behoeve van diens Reynarddruk en gebruikte ze circa 1515 zelf weer voor een eigen Reynard-druk (van beide drukken zijn fragmenten-met-houtsneden bewaard). De Engelse illustratiecyclus is in volle omvang overgeleverd in een anonieme druk in particulier bezit, te dateren op 1560-1586, en in de *History of Reynard the Fox*, gedrukt door Edward Allde in 1620 en 1629. Door de Nederduitse, Engelse en Noord-Nederlandse navolgingen onderling te vergelijken heeft Goossens gereconstrueerd dat de illustratiecyclus van de Haarlemmer meester minimaal 38 afbeeldingen bevat moet hebben.

Uit de Lübeckse druk - de oudste bron met een complete set Reynaertillustraties - zijn achttien houtsneden gekozen die in deze editie zijn afgedrukt (originele afmetingen ca. 8,7 × 8,7 cm.). *Reynke de vos* (R) bevat in

totaal 87 afbeeldingen, onder te verdelen in drie groepen: 68 Reynaertillustraties (van 31 houtblokken), 6 houtsnedes die oorspronkelijk gemaakt zijn voor een Maagdeburger druk met fabels van Esopus, en 13 houtsnedes (van 12 houtblokken) uit een druk van de *Dialogus creaturarum* (Stockholm 1483). De achttien reproducties behoren tot de eerste groep; ze bevinden zich op de volgende bladzijden van R: XXXVII verso (hofdag), XVII recto (aankomst Coppe), XVIII verso (vos als kluizenaar), XXI recto (vigilie Coppe), XXX verso (beer in de eik), XXXIII recto (aframmeling beer), X (L)VI recto (vos en kater bij schuur), LVI verso (das bij vossenburcht/biecht), LXIX recto (vos en das bij kloosterhof), LXXII recto (vos en das aan het hof), LXXVIII recto (vos gevangen), XCII verso (leeuwen en vos terzijde), CII recto (verzoening), CVI recto (villen van wolf en beer), CVII 1 recto (vos als pelgrim/afscheid), CXIV recto (haas gedood), CXXII verso (ram met tas), CXXIV recto (kop van de haas).

Literatuurverwijzingen

De auteur

Oost-Vlaamse herkomst van de auteur op basis van de taalvormen: Muller 1917, hfst. III; Gysseling 1966/67. - Dubbel auteurschap: Muller 1944, p. 14-24. - Enkelvoudig auteurschap: Van Mierlo 1942; Arendt 1965. Implicaties van de bewerkingstechniek voor het auteurschap: Bouwman 1991, p. 418. - Arnout een Oudfranse auteur (Perrot): Van Mierlo 1942; Arendt 1965, p. 3-6; Bouwman 1991, p. 45-47. - Arnout een verzonnen naam: vgl. respectievelijk Hellinga 1957, p. 18-20 en Lulofs 1983, p. 200. - Arnout als Vlaamse vertaler van 'branche II-Va': Delbouille 1929, p. 46-47. - Historische toespelingen met implicaties voor de datering en dus het auteurschap: Gysseling 1975; Peeters 1973/74. - Datering van het gedicht in het derde kwart van de dertiende eeuw: Bouwman 1991, p. 418-420 (Ofr. verzamelhandschrift); Van den Berg 1983, p. 224 (versbouw); Janssens 1991, p. 174-175 (toespelingen; bijlage in Van Oostrom 1983). - Maerlants *Rijmbijbel*, ed. Gysseling 1983, geciteerd vss. 34.813-14. - Toponiemen: Teirlinck 1910-1912; Van Daele 1994.

Literaire traditie

Engelse inleiding gebaseerd op recent onderzoek van negen eeuwen Reynaerttraditie: Varty 2000; Nederlandse traditie: Janssens & Van Daele 2001. - Folkloristen en esopisten: Grimm 1834; Sudre 1893; Foulet 1914. - De *Ysengrimus* schatplichtig aan klassieke fabels: Mann 1988. - Voor de

fabel van de zieke leeuw is gebruikt gemaakt van een Duitse vertaling (Schnur 1985, p. 111) van de Griekse tekst (Perry 1952, Aes. 258). - Een oude Arabische variant van deze fabel (tekst in al-Tawhîdî van ca. 975; en van al-Râghib al-Isfahâni, gest. 1108) toont bovendien dat de wijze waarop de vos zijn verminkte slachtoffer bespot niet alleen eigen is aan de West-Europese dierenepiek: als de zieke leeuw op advies van de vos de wolf bespringt vanwege zijn galblaas, mist hij half: ‘Hij ontvelde de wolf bij zijn achterste, waarna deze ontsnapte. De vos ging hem achterna en schreeuwde hem toe: “Hee jij met je rooie broek! Als je nog eens bij koningen op bezoek bent, denk dan goed na over wat je zegt.”’ (Stoetzer 1993, p. 164-165). - De veranderingen van de fabel van de zieke leeuw in de West-Europese traditie worden besproken in Graf 1920, p. 13-25 en in Bartelinck 1977. - Editie van de *Roman de Renart*, volgens verzamelhandschrift A: Martin 1882-1887; volgens hs. B: Roques 1948-1963; volgens hs. C: Fukumoto, Harano & Suzuki 1983-1985. - De belangrijkste Renartverhalen zijn ook in vertaling beschikbaar. Vertalingen gebaseerd op de editie-Martin (A): Jauss-Meyer 1965; Dufournet & Méline 1985; Owen 1994. Vertalingen gebaseerd op de editie-Roques (B): Toesca 1979; Rey Flaud & Eskénazi 1982. - Het onderzoek van de *Roman de Renart* was lange tijd gericht op reconstructie: van de bronnen, van de oorspronkelijke teksten, van de oer-compilatie die ten grondslag ligt aan de verzamelhandschriften (stand van zaken: Flinn 1963; Bossuat 1967). De laatste jaren heeft men meer oog gekregen voor de diversiteit van de literaire en handschriftelijke vormen waarin de branches zijn overgeleverd (Varty 1988-1991; Scheidegger 1989). Voor een snelle oriëntatie op de thema's en de personages in de *Roman de Renart* kan men terecht bij de index van De Combarieu & Subrenat 1987. Beredeneerde bibliografie: Varty 1998. Een goede en beknopte Nederlandse inleiding op de *Roman de Renart* is Nieboer & Verhulsdonck 1988. De structuuranalyses van de middeleeuwse dierenepiek door Hans Robert Jauss blijven van groot belang (Jauss 1959). - Voorbeelden van ‘réécriture’ door auteurs van Oudfranse Renartbranches onder meer in Varty 1988 en Scheidegger 1989. - Voor de in hss. B en H herschreven passage uit branche 1 zie vss. 1339-1478 in de editie van Roques (1948-1963), tegenover vss. 1313-1418 in de editie van Martin 1882-1887. - Editie van de *Ysengrimus*: Mann 1987 (Latijnse tekst en Engelse vertaling naast elkaar afgedrukt, met een degelijke studie). Nederlandse vertaling in verzen: Van Mierlo 1946; recente prozavertaling: Nieuwenhuis 1997. - Overzicht van het Latijnse dierenepos in de middeleeuwen: Knapp 1979; Ziolkowski 1993. - Middelnederlandse fabels: Schippers 1995. Een bloemlezing van Middelnederlandse fabels in modern Nederlands: Schippers 1999. - Engelse vertaling van een bestiarium: White

1980. - Over Maerlants *Der Naturen bloeme*: Burger 1989 (bloemlezing in modern Nederlands). - Natuurwetenschappelijk literatuur: *Naar de letter* 1970, VII; Wackers 1986, 2.3; Bouwman 1993.

De tekst

Over prologen in het algemeen: Sonnemans 1995. - Gebruikte editie van de *Esopet*: Stuiveling 1965. - Over waarheidsgehalte en betekenis van dierenverhalen: Wackers 1986, p. 12-38. - De vossenlist als vaardigheid om schijn en werkelijkheid te manipuleren tijdens een confrontatie met de tegenstander is voor de *Roman de Renart* door H.R. Jauss besproken: ‘Die Charaktere im afrz. Tierepos stehen mit ihren Eigenschaften im Spielraum zwischen dem, was sie zu sein scheinen, bzw. als was sie gelten wollen, und dem, was sie ihrer Natur nach sind. Ihre *aventure* mit Renart enthüllt diese Differenz’ (Jauss 1959, p. 212). Arendt 1965, p. 149-207 past deze notie toe op de *Reynaert* en analyseert de structuur van de listhandeling; enige nuancering van Arendts analyse bij Bouwman 1991, p. 402-405. Volgens Mann 1987, p. 58-77 is het speculeren op de discrepantie tussen woorden en daden al een prominent thema in de *Ysengrimus*. Vgl. voorts Wackers 1994. - Overzicht van het traditionele plaatsnamenonderzoek: Teirlinck 1910-1912; Van Daele 1994, p. 7-175. - Literaire benadering van de ruimte: Arendt 1965, p. 73-148; Van Daele 1994, p. 217-542; nuanceringen in Bouwman 1991, p. 392-396; Bouwman 1996. - De juridische elementen van de *Reynaert* zijn, mede aan de hand van Van Caenegem 1954 en 1956, door rechtshistorici aan de werkelijkheid van de dertiende eeuw getoetst: Hermesdorf 1955; Jacoby 1970; Van Dievoet 1975; Van den Brink & Van Herwaarden 1977. - Dat de *juridica* niet alleen een historische context hebben maar ook een literaire context betogen Heeroma 1971 en Bouwman 1991, p. 360-367 en 397-402, waarop deze paragraaf geïnspireerd is. - Reynaerts leugenverhaal geen *oratio judicialis*: Bouwman 1991, p. 278-281. - De citaten uit de *Bijbelvertaling van 1360* zijn ontleend aan de editie van De Bruin 1977.

Het publiek

Burgerlijk publiek voor Middelnederlandse literatuur: Jonckbloet 1852, p. 122-123. Hofpubliek: Van Oostrom 1983. Milieu van de Dampierres: Bouwman 1991, p. 65-66 (n. 34), 425-426 (n.194-195), en vgl. Van Daele 1998, p. 139. Tussenvoorstellen: Pleij 1983. Vgl. ook Van Hoecke 1987, die het ontstaan van de Vlaamstalige literatuur in verband brengt met het streven van de graven om zich tegenover de Franse koning, hun leenheer, te profileren. Multifunctionaliteit: Prevenier 1994; Besamusca 1998 onderzoekt de *Moriaen* op dit punt. - Intertekstualiteit: vooral gebaseerd op Bouwman 1998 (daarin ook een beknopt overzicht van verhaalgebeurtenissen in *Van*

den vos Reynaerde met parallellen in andere dierenverhalen). - De passage over de visvangst op het ijs in *Reynardus vulpes* met vertaling: Huygens 1968, p. 86-87.

Overlevering

Over handschrift A (Comburg, thans Stuttgart): Brinkman & Schenkel 1997, p. 9-111; vgl. voorts Deschamps 1972, nr. 21; De Vos 1991. - Over handschrift F (Dyck, thans Münster): Muller 1908; Deschamps 1972, nr. 22; Overgaauw 1992; Overgaauw 1996. - Over fragment E (Darmstadt): Martin 1889; Gysseling 1980, nr. 30; Staub & Sanger 1991. - Over fragment G (Rotterdam): Muller 1940, p. 204-209; Gysseling 1980, nr. 29; G beschouwd als restant van een jongleurshandschrift: Besamusca 1987; deze hypothese afgewezen in Gumbert 1989, p. 117-119. - Over fragment J (Brussel): Deschamps 1975; Deschamps & Mulder 1998.

Receptie

Algemeen overzicht: Janssens & Van Daele 2001. - Beschrijving van de incunabel met *Reynardus vulpes*: Campbell 1874, nr. 978. Diplomatische editie op basis van het Deventer exemplaar: Hellinga 1952. Kritische editie op basis van het Deventer exemplaar: Huygens 1968. Studie van de bewerkingstechniek: Jonkers 1985. Stand van zaken en suggesties voor verder onderzoek: Engels 1996a, 1996b. - Voor *Reynaerts historie* zie deel 2. Beschrijving van het Brusselse handschrift (B): Deschamps 1972, nr. 23a. De tekst is beschikbaar in een facsimile-editie (De Keyser 1938), een diplomatische editie (Hellinga 1952) en thans de kritische editie van P. Wackers (deel 2), die de opvolger is van twee negentiende-eeuwse edities (Willems 1836; Martin 1874). Beschrijving van het Haagse fragment (C): Deschamps 1972, nr. 23b. Diplomatische editie van de tekst in Hellinga 1952. - Beschrijving van rijmuncunabel D: Campbell 1874-1890, 2e Suppl., nr. 977a; reconstructie: *Naar de letter* 1972, p. 31-39. De tekst van D is beschikbaar in een facsimile-editie (Breul 1927) en een diplomatische editie (Hellinga 1952). - De tekst van *Reynke de vos* is beschikbaar in een facsimile-editie (Sodmann 1976) en in een editie waarin tevens een corresponderende selectie uit de Middelnederlandse versies is afgedrukt (Goossens 1983a). Bronnen van *Reynke de vos*: Witton 1980. - Drukgeschiedenis van de Reynaertteksten: Menke 1992. - Beschrijving van de prozadrukken Pg en Pd: Campbell 1874, nrs. 976 en 977. De tekst van Pg, op basis van het Haagse exemplaar, is beschikbaar in een diplomatische editie (Hellinga 1952). Drukgeschiedenis van de prozabewerkingen: Hellinga 1965; Vriesema 1980; Witton 1980; Schlusemann 1991. - Bibliografie van de zgn. Reynaert-volksboeken: Verzandvoort & Wackers 1983, Menke 1992. De onderlinge verhouding van

de Reynaertvolksboeken: *Naar de letter* 1972, p. 70-82; Goossens 1981. Van een aantal volksboeken is de tekst uitgegeven: H, 1564 (Martin 1876), H, 1566 (Sabbe & Willems 1924), Hn, circa 1780 (*Merlijn* 1975), Hz, circa 1700 (Verzandvoort & Wackers 1988). - Onderzoek naar bewerkingstechniek in de Reynaertvolksboeken: Goossens 1988; Wackers & Verzandvoort 1989. - Overzicht van bewerkingen van *Van den vos Reynaerde* uit de 19e en 20e eeuw: Goossens 1988; analyse: Van Daele 1990, Goossens 1996.

Edities

Methodologie (gebruik van tekstvarianten en tekstkritiek): De Haan 1973; Salemans 2000. - Fotografische weergave van A: Janssens e.a. 1991; van J: Klitzing 1989. - Diplomatische editie van A, F, E, G, L, P: Hellinga 1952. Hellinga's standaardeditie trad in de plaats van oudere diplomatische uitgaven, vooral het werk van Buitenrust Hettema (A: Buitenrust Hettema & Muller 1903; A/F/E: Buitenrust Hettema & Degering 1921). Diens als vervolg op de uitgave van 1903 bedoelde *Inleiding - Aantekeningen - Glossarium* blijft echter een onmisbare vraagbaak (Buitenrust Hettema 1910). Diplomatische editie van J: Hegman 1989. - Belangrijke kritische edities op basis van A: Jonckbloet 1856; Martin 1874; Van Dis 1972; Lulofs 1983. Tekstkritische commentaar: Muller 1917; 1940. Kritische editie op basis van alle bronnen: Muller 1944; Exegetische commentaar: Muller 1942.

Onderzoek

Structuur- en ruimteanalyse: Arendt 1965; Van Daele 1994. - Gedetailleerde tekstanalyse en commentaar: Lulofs 1975, Lulofs 1983. - Overeenkomsten met Oudfranse voorbeeldtekst door D.C. Tinbergen uit ouder Reynaertonderzoek samengebracht in Muller 1942, Concordantiën III. (Mnl. - Ofr.). Primaat van *Van den vos Reynaerde* verdedigd in Willems 1836 en (althans voor wat betreft het eerste gedeelte dat door Arnout zou zijn geschreven) in Van Mierlo 1927, en o.m. bestreden in Jonckbloet 1856 en Delbouille 1929. Onderzoek van de verschillen tussen Ofr. voorbeeld en Mnl. bewerking: Heeroma 1970; Bouwman 1991. - Reynaert boosaardig: Van Oostrom 1983, Wackers 1986, Bouwman 1991, Van Daele 1994; gerelativeerd in Reynaert 1996. - Citaat afkomstig uit Lulofs 1984, p. 11. - Inleidingen tot het Reynaertonderzoek: Bosch 1972, Van Oostrom 1984, Van Daele 1998. - Bundel met herdrukken van Reynaertstudies uit de tweede helft van de twintigste eeuw: Van Dijk & Wackers 1999. - In de bibliografie (zie hierna) zijn alleen de belangrijkste artikelen, studies en edities opgenomen. De overige publicaties zijn vrij eenvoudig te vinden. Negentiende-eeuwse oogst: Petit 1888-1910; Teirlinck 1910-1912. Onderzoek uit de eerste helft van de twintigste eeuw: Muller 1942; Muller 1944. Latere

publicaties via de bibliografische overzichten van R.M.T. Zemel en L. Geeraedts (Bosch 1971; Geeraedts 1980), de literatuurlijsten van twee dissertaties (Bouwman 1991; Van Daele 1994), en de *Bibliografie van de Nederlandse taal- en literatuurwetenschap (BNTL)*. Een goed startpunt voor literatuuronderzoek vormen voorts de diverse studie-uitgaven (terugwerkend te beginnen bij Lulofs 1983). Sinds 1988 wordt vanuit Vlaanderen *Tiecelijn, Nieuwsbrief voor Reynaerdofielen* gepubliceerd, een periodiek die niet alleen aandacht besteedt aan recente navertellingen, berijmingen, iconografie en ex-libriskunst, maar ook aan wetenschappelijke Reynaertpublicaties. - Het internationale onderzoek rond de Europese Reynaertteksten is goed te volgen via *Reinardus. Yearbook of the International Reynard Society*, dat eveneens vanaf 1988 verschijnt. Overzicht: Varty 2000. - Er zijn enkele moderne vertalingen van *Van den vos Reynaerde*; in het Engels: Colledge 1967; in het Frans: Wouters 1974; in het Duits: Berteloot & Worm 1982.

Illustraties

Engelse illustratiecyclus: Varty 1980 en Varty 1999. - Reconstructie van de illustratiecyclus van de Haarlemmer meester: Goossens 1983b.

Aantekeningen

Veel van wat de auteur van *Van den vos Reynaerde* bij zijn oorspronkelijke publiek bekend kon veronderstellen - verwijzingen naar andere teksten, naar middeleeuwse gebruiken en opvattingen, naar de Vlaamse contemporaine werkelijkheid etc. - roept voor moderne lezers vragen op. In de hier volgende aantekeningen wordt een aantal passages daarom voorzien van een literair-historische toelichting, ofschoon het natuurlijk onmogelijk is om de oorspronkelijke receptie integraal te reconstrueren. De tekst is ter wille van de leesbaarheid onderverdeeld in zeven episoden: Proloog, Hofdag, Eerste indaging, Tweede indaging, Derde indaging, Veroordeling en verzoening, en Wraak en vlucht. De aantekeningen geven per episode eerst globale informatie over het verloop van de handeling; daarna volgt meer gedetailleerde toelichting. Een deel van deze contextgebonden commentaar komt op meer samenhangende wijze aan bod in het Nawoord. In voorkomende gevallen wordt daarom terugverwezen naar de relevante paragrafen van het Nawoord.

Proloog (1-40)

In de proloog introduceert de verteller eerst de auteur Willem, diens vroeger werk en beweegreden om het onderhavige gedicht te beginnen, waarover Gods hulp wordt afgesmeekt (1-10). Vervolgens spreekt de auteur in de ikvorm het publiek rechtstreeks aan. Hij verzoekt de onbevoegde critici om zijn tekst ongewijzigd te laten (11-24), deelt mee dat hij slechts op verzoek van een hoofse dame dit Reynaertverhaal heeft gemaakt (25-31) en hoopt dat het beluisterd wordt door eerbare en hoofse lieden, die het op de juiste wijze zullen verstaan (32-40). Zie ook het Nawoord (par. 3.1).

1 Een Middelnederlands verhaal over Madoc is niet overgeleverd, maar er zijn sterke aanwijzingen dat het werk wel bestaan heeft. Vermoedelijk ging het eerdere verhaal van Willem over een droom van Madoc, zoals onder meer in Maerlants *Rijmbijbel* lijkt te worden gesuggereerd (zie Nawoord, par. 1). Ook is wel verondersteld dat de *Madoc* de belevenissen van een zeevaarder tot onderwerp had.

6 Er is verondersteld dat *Van den vos Reynaerde* door twee dichters gemaakt zou zijn: Willem zou het onvoltooide werk van Arnout voortgezet hebben. Tegen dit dubbele auteurschap kunnen echter ernstige bezwaren aangevoerd worden. Aangenomen dat de naam niet verzonnen is, lijkt het mede gezien de nadruk op de tegenstelling Walsch-Dietsch in de omringende verzen waarschijnlijk dat Arnout een Franse Renartdichter was (zie Nawoord, par. 1).

23 *Babilonien* wordt hier in een hyperbolische vergelijking gebruikt als spreekwoordelijk verafgelegen, vreemde plaats. Het is niet uitgesloten dat de bijbelse connotatie ‘Babylonische spraakverwarring’ meespeelt. In *Genesis* 11 wordt beschreven hoe de bouw van de toren van Babel leidde tot het ontstaan van meerdere talen en als gevolg daarvan tot onverstaaenbaarheid tussen mensen.

26-31 Willem beweert zijn roman te hebben gedicht in opdracht van een hoofse vrouw, die hij echter niet bij name noemt. Gewoonlijk wordt aangenomen dat de dichter geen historisch persoon op het oog had. Men vermoedt dat hij spot met het gebruik om middeleeuwse werken aan edelen - in het bijzonder adellijke vrouwen - op te dragen.

Hofdag (41-496)

Met Pinksteren houdt koning Nobel hof. De leeuw ontbiedt zijn onderdanen en iedereen verschijnt behalve de vos Reynaert. Ten overstaan van de koning beschuldigen Ysingrijn de wolf, het hondje Cortoys en Pancer de bever de afwezige baron achtereenvolgens van verkrachting, diefstal en mishandeling. Reynaert wordt verdedigd door zijn neef, Grimbeert de das. Diens gloedvol betoog wordt evenwel afgebroken door de komst van de haan Canteleer, die een lijkbaar met zich meevoert. Canteleer beschuldigt de vos van meervoudige moord op zijn kinderen; het lijk op de baar - van zijn dochter, de hen Coppe - is het jongste bewijs van Reynaerts wandaden. Vooral vanwege deze laatste klacht besluit de koning om de vos te dagvaarden.

41-47 Met een zogeheten ‘Natureingang’ wordt de initiële harmonieuze stemming aangeduid: het is lente en bomen en hagen staan vol groene bladeren (vgl. ook 322-26). De openingsscène van *Van den vos Reynaerde* volgt die van veel ridderromans, waarin de koning met Hemelvaart of Pinksteren hofdag houdt.

62-71 Tijdens de hofdag brengt Ysingrijn de wolf, gesteund door zijn verwanten, een klacht naar voren. In de middeleeuwse groepenmaatschappij was er aanvankelijk geen sterk centraal gezag. De overheid ging meestal pas tot rechtsvervolging over nadat de benadeelde partij een formele klacht had ingediend. Zie ook de ‘klacht’ van Cortoys, en die van Pancer/Cuaert en van Cantecleer in het vervolg.

72-77 In branche II van de *Roman de Renart* komt de vos bij toeval in het hol van de wolven terecht. Nadat de wolvin hem toegestaan heeft de liefde met haar te bedrijven, bepist Renart haar welpen en verlaat hij het hol. Als haar echtgenoot teruggekeerd is, tracht de wolvin hem er met weinig succes van te overtuigen dat zij verkracht is. Enkele dagen later achtervolgt het wolvenpaar de vos. Als Hersent zich vastloopt in de nauwe toegang tot het hol van de vos, wordt zij door Renart, die zijn verblijfplaats via een andere uitgang verlaten heeft, onder de ogen van de naderende wolf verkracht. Ysingrijns klacht heeft op de verkrachting betrekking; op het overspel van zijn vrouw gaat hij uiteraard niet in (zie Nawoord, par. 4).

79-85 Dat Reynaert zich aan de onschuldseed onttrokken heeft, komt in een ander perspectief te staan als men weet dat de vos vluchtte omdat hij juist op tijd ontdekte dat het heilig gebeente waarop hij moest zweren, de tanden van de zich dood houdende hond Roonel waren. Deze mislukte hinderlaag van de wolf wordt in branche Va van de *Roman de Renart* beschreven. Ysingrijns gekleurde versie van de gebeurtenissen maakt duidelijk dat hij huichelt (zie Nawoord, par. 4).

107-25 Het hoofse hondje Cortoys heeft in het Frans geklaagd dat Reynaert hem in een winter een worst ontstolen had (vgl. 98-106). In reactie hierop stelt Tybeert de kater verontwaardigd dat deze klacht niet ontvankelijk is: de worst was afkomstig van Tybeert, die hem zelf weer ontstolen had aan een slapende molenaar. Aangezien de molenaar in de middeleeuwen bekend stond om zijn seksuele prestaties is een dubbelzinnige betekenis van worst niet onwaarschijnlijk. Pancer de bever is het niet eens met Tybeerts verdediging van een boosaardige schurk (vgl. 126-34) en brengt een nieuwe klacht naar voren.

140-41 Koning Nobel heeft vrede geboden, hetgeen inhield dat zijn onderdanen geen wapens mochten gebruiken en geen veten mochten uitvechten. Reynaerts moordaanslag op Cuaert is dus tevens een schending van de koningsvrede. Hierdoor wordt Nobel in zijn gezag aangetast, zoals Pancer de bever aan het eind van zijn rede opmerkt (165-69).

142-48 Er is geopperd dat de uitdrukkingen kapelaan maken en het credo zingen moeten worden opgevat als scabreuze toespelingen op, respectievelijk, masturbatie en geslachtsgemeenschap. Als dit juist is, bedreven Reynaert en Cuaert de zonde die in de middeleeuwen niet genoemd mocht worden (het *crimen nefandum*), de homoseksuele liefde. Zie in verband daarmee ook 144-45.

162-64 De klager kan zijn klacht versterken door bewijs te overleggen. Daarom wijst Pancer op de verse wonden van zijn verwant Cuaert. Een bekend voorbeeld uit de Germaanse rechtspraak is de klacht met de dode man: het lijk van het slachtoffer wordt door de verwanten meegevoerd naar de rechtszitting en getoond tijdens de aanklacht. Daarom zal Cantecleer ook het lichaam van zijn dochter Coppe op een baar meebrengen naar het hof (283-90).

177-282 Na de drie klagers voert Grimbeert de das het woord voor zijn afwezige oom. In een indrukwekkende verdedigingsrede stelt hij eerst aan Ysingrijn, de machtigste vijand van Reynaert, een verzoening voor die des te gepaster is omdat de wolf meer misdaan zou hebben jegens Reynaert dan omgekeerd (177-202). Wanneer deze slimme tegenbeschuldiging een leugen wordt genoemd (203-4) neemt Grimbeert de tijd om een en ander te adstrueren (205-32), om daarna de concreet ingebrachte klachten te ontzenuwen. Hij legt de verkrachting uit als overspel tussen hoofse minnaars, de worstdiefstal als inbeslagname van gestolen goed, en doet de moordaanslag op Cuaert af als een tuchting van een onwillige leerling door zijn meester (233-62). Tot slot wordt Reynaert geschetst als een bekeerde zondaar die thans als een kluizenaar leeft en vast (263-82). Voor het eerst in het verhaal wordt de relatie tussen retoriek en realiteit geproblematiseerd (zie Nawoord, par. 3.2).

208-16 In branche III van de *Roman de Renart* gaat de vos voor dood op de weg liggen als een viskar nadert. Nadat hij vanwege zijn kostbare vacht achterop de kar gegooid is, doet hij zich tegoed aan de vissen. Grimbeert verdraait dit verhaal om Ysingrijn in een kwaad daglicht te stellen. In de versie van de das is Reynaert in gezelschap van de wolf. Zoals de wolf dankzij de vos een ham bemachtigt en vervolgens zijn dankbaarheid toont door slechts het touwtje van de ham over te laten (217-19), zo vreet hij hier de schollen op die Reynaert hem vanaf de kar toegooit en staat alleen één vissegraat af (zie Nawoord, par. 4).

217-29 Na het verdraaide verhaal over de visdiefstal geeft Grimbeert een verkorte versie van de diefstal van de ham in branche V van de *Roman de Renart* (vgl. de vorige aantekening). Zo benadrukt de das opnieuw de vraatzucht en kwaadaardigheid van de wolf, die de afspraak om de buit te delen schond en Reynaert afscheepte met het touwtje waar de zij spek aan hing.

243 Handschrift F leest *dur hoveschede* in plaats van *dor quade zede*. De lezing van het Comburgse handschrift is niet onbegrijpelijk: door te zeggen dat de wolvin Reynaert uit gebrek aan fatsoen beminde, laat Grimbeert terloops blijken dat hij het gedrag van Haersint afkeurt, om zo een gunstige indruk op de koning te maken. Maar de lezing van F past beter in de context. Grimbeert wil immers betogen dat de vos en de wolvin een hoofse liefdesverhouding onderhouden.

273 Malcroys, d.i. kwaad hol, is een van de burchten van Reynaert, maar niet zijn sterkste vesting. Zie daarvoor de aantekening bij 512.

293-301 Cantaert is zó beroemd dat vrouwe Alente indertijd haar haan naar hem vernoemd heeft. Niet onmogelijk wordt hier gezinspeeld op historische personen (een adellijke dame en haar minnaar?). Maar een deel van de grap bestaat ook uit het doorbreken van de fictie. Cantaert is een verzonnen haan en heeft zijn faam geheel aan de auteur van het verhaal te danken. In Willems gedicht wordt dus een ‘haan’ vernoemd naar een haan die beroemd is dankzij Willems gedicht... De andere haan (evenzeer een literaire creatie) heet Crayant, *na minen wane*, ‘naar ik meen’, zo zegt de verteller; alsof hij maar half op de hoogte is en deze haan werkelijk buiten het gedicht bestaat en rondloopt, ergens tussen Bretagne en Polen.

322-420 De beschermdde hoftuin in lentesfeer herhaalt het harmonieuze begin van de dierenroman (41-47). De wrede ontknopning van Cantecleers relaas steekt hier schril tegen af. Door een vredesbrief met koningszegel te tonen en door zich voor te doen als een vrome kluizenaar (en pelgrim, hetgeen onverenigbaar lijkt) lokte Reynaert de lichtgelovige haan met zijn kinderen buiten de omheining en doodde een van hen. Uiteindelijk maakte de roofzuchtige vos elf slachtoffers. Zie voor de ruimtelijke aspecten het Nawoord (par. 3.3).

361-66 De haan *meende* in de gezegelde brief te lezen dat Nobel de koningsvrede afgekondigd had. Dat hij zich niet stilliger uitdrukt, geeft aan dat zijn leesvaardigheid te wensen overlaat. Cantecleer heeft willen nagaan of hij en

zijn familie niets meer te vrezen hadden, maar zijn tekstbegrip schoot tekort. Heeft hij wellicht niet meer dan een paar (Latijnse?) woorden herkend?

373 Elmare was een klooster tussen Aardenburg en Biervliet, bij het huidige Waterland-Oudeman. Gesticht in 1144 was het vanaf de dertiende eeuw een proosdij van de Gentse Sint-Pietersabdij. Om onbekende reden hechtte Willem belang aan dit klooster: later in het verhaal wordt Elmare opnieuw vermeld (vgl. 1483 en 1493).

378 Reynaert zet zijn verhaal kracht bij door te beweren dat hij zijn eed om van vlees en vet af te zien heeft laten bevestigen door een priester. De priester zou hem tijdens het afleggen van zijn belofte de stola, de lange band over zijn misgewaad, op de kop gelegd hebben.

384-85 Reynaert somt enkele onderdelen van het liturgisch getijdengebed in onjuiste volgorde op. Dit kerkelijk officie was over acht uren of getijden verdeeld en werd elk etmaal gebeden (hoewel in de praktijk meestal niet om de drie uur): de metten (middernachtelijk gebed), de lauden (morgenlof bij zonsopgang), de vier kleine uren overdag: priem, terts, sext en noon (oorspronkelijk gebeden om zes uur, negen uur, twaalf uur en drie uur 's middags), de vespers (avondlof bij zonsondergang) en de completen (dagsluiting). Dat Reynaerts onjuiste opsomming Canteceleers wantrouwen niet wekt, wijst erop dat de haan net zo min als de vos goed op de hoogte is van het geestelijk leven.

416-37 Omdat Canteceleer zijn aanklacht tegen Reynaert juridisch kan onderbouwen door Coppes lichaam te tonen, moet de zaak in behandeling worden genomen. Het relaas van de haan heeft duidelijk gemaakt dat Reynaert zijn leven allerminst gebeterd heeft. Grimbeert, die zijn verweer ontkracht ziet, doet er het zwijgen toe. De koning kondigt aan dat hij na de teraardebestelling van Coppe overleg zal plegen over Reynaerts bestraffing.

438-49 Nobel geeft opdracht het *officium defunctorum*, de lijkdienst, te houden (vgl. nog het *Rituale Romanum*, Tit. VI, Cap. IV van vóór Vaticanum II). Het gaat om een nachtwake (vgl. *vygelyen*, 440), waarbij een voorgeschreven reeks van teksten en gebeden voor de ziel van de gestorvene gezongen en uitgesproken werd, verdeeld over drie getijdenuren: vespers, metten en lauden. De dienst begint met de antifoon ‘placebo domino in regione vivorum’ (ik zal behagen aan de Heer in het land der levenden). Deze en andere antifonen, korte gezangen, gaan vooraf aan en volgen op het reci-

teren van diverse psalmen (vgl. *der zielen vers*, 448). Tijdens de metten worden drie keer drie lezingen uit het bijbelboek *Job* (vgl. *die zielen lesse*, 449) afgewisseld met gezongen responsoria.

446-49 Voor het eerst in het verhaal manifesteert de verteller zich duidelijk als persoon: in de ik-vorm deelt hij het publiek mee dat hij zijn verslag wat bekort om langdradigheid te vermijden. Andere passages waarin de verteller zich in de ik-vorm met commentaar tot het publiek wendt: 298, 648, 806, 1756, 1873-74, 2176-78, 2546-47, 2921-26, 3016-21, 3433. De verteller stuurt de receptie ook door zijn publiek direct aan te spreken (bijv. 702, 872, 2833-34, 2885-88). Met vragen betreft hij het bij de handeling: 647, 689, 747, 753, 961, 1075, 2548, 2926. Met de formule *Nu hoert* vraagt hij om aandacht: 877, 970, 1430, 2164, 2227 (*Nu verneemt*), 2238, 2799, 2841, 2849, 2899, 3049, 3317.

466-78 Koning Nobel bepaalt niet zelf de te nemen juridische stappen. Hij roept zijn baronnen bijeen, die oordelen dat Reynaert gedagvaard moet worden, en wel door Bruun de beer. De koning voegt zich naar dit oordeel (vgl. hiervoor ook 165-69, 434-37). Tot en met de veroordeling van de vos geschiedt deze besluitvorming in feodale harmonie. Daarna treden spanningen op (zie Nawoord, par. 3.4).

495-96 De verteller merkt op dat het slecht zal aflopen met Bruun. Zo voert hij - na Nobels waarschuwing dat Bruun moet oppassen voor de listen van de boosaardige vos (482-88) - de spanning voor zijn publiek verder op. Dat vraagt zich niet zozeer af óf de beer te grazen wordt genomen maar op welke wijze dat gaat gebeuren. Diverse vertellersopmerkingen verderop in het verhaal (611, 638-43, 1075-80, 2164-78, 3295) en uitgesproken terzijdes van Reynaert (623-26, 2034-49) hebben dezelfde functie (zie Nawoord, par. 3.2).

Eerste indaging (497-1042)

Bruun de beer vertrekt als bode naar de vosseburcht Manpertuus maar faalt: verblind door de honing die Reynaert hem heeft beloofd raakt hij op het erf van de dorper Lamfroyt vast in een gespleten eik en wordt deerlijk mishandeld door toesnellende dorpelingen alvorens hij weet te ontsnappen. Gewond en onverrichterzake keert hij terug naar het hof.

502-12 Met de beschrijving van Bruuns tocht door een aantal landschappen geeft de verteller aan dat de beer in een andere wereld terechtkomt. Hij

verlaat de geordende hofwereld en betreedt de ongebaande wildernis, waar Reynaert heer en meester is. De ruimtelijke grensoverschrijding blijkt hier en elders ook een morele ontsparing te impliceren (zie Nawoord, par. 3.3).

512 In de *Roman de Renart* wordt Reynaerts sterkste vesting Maupertuis genoemd. Waarschijnlijk heeft de kopiist van het Comburgse handschrift (of een voorganger) de derde letter van het woord voor een *n* aangezien. Evenals Malcroys betekent de naam ‘kwaad hol’.

547-622 Reynaert misleidt Bruun door de overbodigheid van diens tocht te benadrukken. Hij was heus wel eerder naar de hofdag van koning Nobel gekomen, als hij zich niet had overeten met een nieuwe spijs. Bruun reageert direct. Bij aankomst had de beer Reynaert met u aangesproken, zoals past bij zijn rol als bode van de koning. Maar nu zijn begeerte gewekt is, valt hij uit zijn rol en tutoyeert hij de vos: *wat haetstu* (562). De beer heeft zichzelf niet meer in de hand. Doordat Reynaert zich bewust van de domme houdt (585, 588-91, 595, 601), raakt Bruun steeds opgewondener. Eenzelfde dynamiek vertonen de superlatieven waarmee de hoeveelheid te verschaffen dan wel te nuttigen honing wordt aangeduid (592-93, 598-600, 602-4, 619, 637). Het hyperbolisch taalgebruik van Reynaert is provocatie, dat van Bruun komt voort uit begeerte en snoeverij. Over de structuur van Reynaerts listen zie ook het Nawoord (par. 3.2).

672 De beer weet het spreekwoord over matigheid (een bij uitstek hoofse deugd) wel te citeren maar niet toe te passen in het vervolg. Op subtiele wijze heeft de auteur in het voorafgaande al gespeeld met de tegenstelling matigheid-onmatigheid (557, 561, 626, 661, 666).

705-6 Het bereiden en uitschenken respectievelijk het drinken van dranken is een spottende aanduiding voor het berokkenen en ondergaan van lichamelijk leed (vgl. ook 1955, 2173-78 en 2801). Het maken van sauzen (1216) behoort eveneens tot deze ‘tractatie’-metaforiek.

722-30 De wapens die de dorpelingen dragen, zijn lachwekkend. Men wil de beer te lijf gaan met voorwerpen die in het huishouden en op het land gebruikt worden. In die context wekt het geen verbazing dat de priester van plan is Bruun met een crucifix toe te takelen.

731 Het was geestelijken die de hogere wijdingen ontvangen hadden, verboden een liefdesrelatie te onderhouden, ofschoon de praktijk in de Middeleeuwen vaak anders was. Officieel leeft de *pape*, die een echtgenote (of bij-

zit) en kinderen (vgl. 1171 en 1236) heeft, dus in zonde. Vermoedelijk kwam hij seksueel niet tekort, want zijn vrouw Julocke wordt in haar naam getypeerd als verleidster: ju lokke = jou lok ik.

777-819 De mishandeling van Bruun is een parodie op het handgemeen tijdens een veldslag in de ridderromans. Een beroemd voorbeeld is het *Chanson de Roland*, waarin de achterhoede van Charlemagnes leger bij Roncevaux in een hinderlaag wordt gelokt. Uitvoerig beschrijft de verteller onder meer hoe de Frankische aanvoerder Roland en zijn makkers Gérin, Gérier, Sanson, Anseïs, Engelier, Oton, Bérenger en Margaris zich weren in de eerste gevechten met de Saracenen (laisse CXVI-CIV, vgl. Posthuma 1990). De deelnemers aan het gevecht in *Van den vos Reynaerde* zijn geen ridders, maar dorpingen die komische en scabreuze namen dragen. Bovendien zijn hun wapens en handelingen - men tracht Bruun een oog uit te steken en er wordt gestreden om een van zijn testikels - volstrekt onridderlijk. Door een dergelijke onhoofse strijd wordt Bruun, die als een fiere held het hof verliet, belachelijk gemaakt.

826-44 De ontsnapping van Bruun is enkel en alleen te danken aan het feit dat de beer in zijn ontredde vijf vrouwen in de rivier duwt. Als de pastoor ziet dat Julocke een van hen is, misbruikt hij de kerkelijke genademiddelen door de dorpers vergiffenis van (nog te begane) zonden in het vooruitzicht te stellen wanneer zij zijn vrouw op het droge krijgen. Iedereen houdt zich dan met de drenkelinge bezig, waarop Bruun zwemmend kan ontkomen.

903-8 Reynaerts monoloog verschaft belangrijke informatie over zijn bedoelingen. Zijn plan was de beer de dood in te jagen zonder daarvoor aansprakelijk te kunnen worden gesteld. Hij meent door toedoen van Lamfroyt verlost te zijn van een geduchte tegenstander, zodat hij later aan het hof zou kunnen volhouden dat hij van de indaging niets afwist. Direct hierna wordt echter duidelijk dat Reynaerts opzet mislukt is: Bruun blijkt nog in leven te zijn. Zo wordt Reynaert door de verteller geïroniseerd.

936-51 Als Reynaerts listen gelukt zijn, worden zijn slachtoffers door hem bespot. Zo ook in het geval van Bruun, wiens naderende afstraffing eerder is vergeleken met een drinkgelag (704-706). Hier wordt hij vanwege zijn verloren hoofdhuid en ontvelde poten als geestelijke voorgesteld. Zijn hoofdwond wordt door Reynaert in verband gebracht met een kapje en een te grote tonsuur, de verwondingen aan zijn poten associeert de vos met uitgetrokken handschoenen (zie Nawoord, par. 3.2).

950-51 Zie voor de getijden de aantekening bij 384-85.

961-81 Na de pijnlijke ontsnapping uit de gespleten eik, het pak slaag van de dorpers en de bespottung door Reynaert is Bruuns vernedering nog niet ten einde. Aan zijn voorpoten ontbreken vel en klauwen, dus eenmaal uit het water kan hij zich alleen op onorthodoxe wijze voortbewegen: schuivend op zijn staart en rollend over buik en rug. Zo nadert hij het hof, waar sommigen zich afvragen *wat* (niet: wie) daar aan komt wentelen.

1023-24 Volgens het middeleeuwse procesrecht moest een beschuldigde drie maal gedagvaard worden alvorens men hem bij verstek kon veroordelen. Door weg te blijven maakte de beschuldigde duidelijk dat hij een slecht geweten had en buiten de greep van het gerecht wilde blijven.

Tweede indaging (1043-1358)

De volgende koningsbode, Tybeert de kater, vergaat het niet veel beter: begerig naar muizen laat Tybeert zich 's nachts door Reynaert meevoeren naar een pastorie en loopt in een strik die voor de vos stond opgesteld. De kater wekt door zijn geschreeuw de priester en zijn gezin, die hem ernstig toetakelen. Ternauwernood kan hij zich loswerken en vluchten. Blind aan een oog arriveert hij aan het hof.

1043-59 Volgens het middeleeuwse bijgeloof brengt een links vliegende Sint-Maartensvogel ongeluk. De bange kater is dus gewaarschuwd. Dat links in de middeleeuwen negatief geduid werd, gebeurde onder invloed van de bijbel. Welke vogel met de Sint-Maartensvogel bedoeld wordt, is onzeker. Men heeft onder meer gedacht aan een kraai, een wouw, een gans en een blauwe kiekendief. Vermoedelijk werd het beest geassocieerd met onreinheid en dodelijk gevaar.

1081-1158 Na de eerste indaging is de dag voortgeschreden: Tybeert wenste Reynaert al 'goeden avont' (1068) en wil direct met de vos terug naar het hof. Reynaert wil evenwel tot de volgende morgen wachten en biedt Tybeert gastvrijheid aan, zodat er gegeten zal moeten worden. Als Tybeert zelf over de avondmaaltijd begint (1109-10), antwoordt Reynaert dat hij slechts honing in huis heeft, wetend dat hij een kater daarmee geen plezier doet. Dankzij deze listige manoeuvres brengt de vos Tybeert ertoe dat hij zijn favoriete voedsel zelf noemt (vette muizen) en wordt de mogelijkheid bespreekbaar dat het eten voor de gast buiten de deur gezocht moet worden. Op Reynaerts voorstel - waarin de hoeveelheid muizen in de schuur van de

pastoor een hyperbolische omvang heeft (1123-26) - reageert Tybeert eveneens in overdreven bewoordingen (1134-41, 1149-50, 1155-56). De vos vergroot Tybeerts opgewondenheid door quasi niet-begrijpend te reageren (1121-22, 1131-32, 1142, 1147). Over de structuur van Reynaerts listen zie ook het Nawoord (par. 3.2).

1156 In de Zuid-Franse stad Montpellier studeerde men in de middeleeuwen medicijnen. Het was een zeer bekende plaats, die door Tybeert genoemd wordt omdat de stad ver weg gelegen is.

1171 Martinet is de vrucht van een verboden relatie. Hij is de zoon van een priester, die geen seksuele betrekkingen met een vrouw mocht onderhouden (zie ook de aantekening bij 731). Het onheil dat door de Sente Martins vogel (1047) aangekondigd wordt, voltrekt zich door toedoen van de priesterzoon, wiens naam herinnert aan die van het dier. Hij is degene die de strik ontdekt, zijn huisgenoten wekt en Tybeert een oog uitgooit.

1190-99 Aangekomen bij het gat in de muur rond de schuur van de priester aarzelt Tybeert, ondanks zijn begeerte. Deze vertraging in de handeling verhoogt de spanning bij het publiek: zou Tybeert toch nog het naderende gevaar ontdekken? Maar Reynaert overwint Tybeerts argwaan door hem van lafheid te betichten. Beschaamd springt de kater door het gat, en raakt vast in de strik. Hetzelfde procédé treedt in nog sterkere mate op bij de misleiding van koning Nobel (vgl. 2200, 2514-17, 2623-35).

1200 Met de vaststelling dat Reynaert zijn gast te schande maakt, diskwalificeert de verteller het gedrag van de vos. Reynaert schendt het gastrecht om zich van Tybeert te ontdoen (vgl. 1108, 1187-89).

1210-25 Evenals bij Bruun het geval was, vermaakt Reynaert zich met het leed van Tybeert nadat de list gelukt is. Het motief van de vos die zijn slachtoffer bespot, komt in de dierenverhalen veelvuldig voor.

1236 De schandelijke relatie die de priester met Julocke onderhoudt, heeft tot meer kinderen geleid, zo blijkt hier. Vermoedelijk wordt dit vermeld om de priester nog verder in diskrediet te brengen.

1245-49 Willem speelt in deze scène met het motief van de *mundus inversus*, de omgekeerde wereld. De priester en zijn vrouw grijpen naar voorwerpen (het spinrokken en de offerkaars) die tot elkaars werkterrein behoren. Even later zegt Julocke dat zij het offergeld van een geheel jaar

graag had willen besteden om de verwonding van de priester te voorkomen (1272-75) en krachtig als zij blijktbaar is, draagt zij hem naar zijn bed als hij als een vrouw flauwgevallen is (1300-3).

1260-69 Net als bij de eerste indaging zijn het de wellustige betrekkingen tussen de geestelijke en Julocke waardoor de boodschapper het vege lijf kan redden. Doordat Tybeert in doodsnood de naakte pastoor in zijn kruis springt en een testikel afrukt, stoppen alle gezinsleden met de mishandeling van de kater en houden zich met de pastoor bezig. Daardoor krijgt Tybeert de gelegenheid om de strik door te bijten en te ontsnappen (1308-16).

1276-83 Julocke betreurt het verlies van de priester, omdat zij vreest dat hij impotent zal worden. Dan zal zij niet meer aan haar trekken komen. Opnieuw wordt geaccentueerd dat de priester een verboden liefdesrelatie onderhoudt.

1288-97 Reynaerts spot beperkt zich hier niet tot zijn slachtoffer Tybeert. Ook Julocke wordt naar aanleiding van haar jammerklacht door de vos spottend getroost. Bij de eerste indaging werd Bruun twee maal bespot.

1340-45 Overeenkomstig het middeleeuwse procesrecht kan Reynaert bij verstek veroordeeld worden als hij ook op de derde indaging zonder wettig excuus niet reageert. Zie de aantekening bij 1023-24.

Derde indaging (1359-1752)

Na de tweede mislukte indaging stuurt koning Nobel Grimbeert de das als bode. Deze slaagt erin om de gedaagde mee te voeren naar het hof. Onderweg gaat de vos bij zijn neef te biecht, waarbij heel wat misdaden aan het licht komen. Vooral zijn wangedrag jegens Ysingrijn (die door toedoen van de vos bekneld raakte in de voorraadschuur van een pastoor en later van de hanebalk in een woonhuis stortte en telkens slaag kreeg) doet hij uitvoerig en vol leedvermaak uit de doeken. Dat Reynaerts berouw niet oprecht is, blijkt als ze een kloosterhof passeren en de vos een haan probeert te grijpen; zijn biechtvader roept hem verontwaardigd tot de orde.

1364-1406 Grimbeerts mededeling dat bij negeren van deze derde indaging Manpertuus na drie dagen bestormd zal worden en Reynaert met vrouw en kinderen zal worden omgebracht, is in overeenstemming met het middeleeuwse recht. Drie dagen na de laatste aanzegging wordt de vredebreker tot outlaw (woestballing) verklaard. De vos lijkt gevoelig voor deze argumenta-

tie en verklaart Grimbeert te zullen volgen naar het hof (1399-1506). Niettemin kan men zich aan het eind van het verhaal, wanneer Reynaert met zijn gezin naar een nieuwe wildernis is gevlucht (3140-65, 3317-29), afvragen waarom hij dat niet al bij Grimbeerts dagvaarding heeft gedaan. Dat Reynaert naar het hof gaat om de belangen van zijn clan (de kleine roofdieren) te verdedigen, zoals wel is geopperd, lijkt niet waarschijnlijk: Reynaerts leugens en wangedrag aan het hof en daarna te Manpertuus hebben tot gevolg dat hij *ende alle zine maghen* (3450) vogelvrij verklaard worden. Er is uiteraard een narratieve motivering: indien Willem zijn vos niet naar het hof laat gaan, krijgt het verhaal een abrupt en voortijdig einde. Bovendien wordt later duidelijk dat Reynaert bewust de confrontatie met het hof heeft gezocht, zoals valt op te maken uit de ontboezeming in 2042-49. Dan zou Reynaert hier alleen met zijn neef meepraten.

1421 Het is vreemd dat Reynaert na de woorden die hij tot zijn vrouw richt, Grimbeert plotseling aanspreekt. Waarom wordt de das ineens bedankt? Waarschijnlijk is er in de loop van de tekstgeschiedenis van de Comburgse redactie iets mis gegaan. In overeenstemming met andere redacties zal de vos in het oorspronkelijke werk tot Hermeline zijn blijven spreken.

1430-1691 De vossenbiecht is een vorm van collagetechniek die de auteur gebruikt om in het hoofdverhaal te verwijzen naar bestaande dierenverhalen en om nevenverhalen in te voegen. Hier volgt een overzicht van de zonden die Reynaert belijdt: Bruun bedrogen (1463-64), Tybeert bedrogen (1465-67), Canticleers kinderen geroofd (1468-72), de koning(in) gehoond (1473-77), Ysingrijn de wolf vaak bedrogen: met hun verwantschap (1482), als monnik te Elmare (1483-98), met een kruinschering (1499-1503), op het ijs (1504-7), bij de priester van Bloys (1508-1605), bij een valdeur (1606-1645), met zijn vrouw Haersint (1648-69). Binnen de verhaalwerkelijkheid heeft deze biecht twee belangrijke functies. Door de vos te laten verwijzen naar gebeurtenissen die zich eerder in het verhaal (zouden) hebben afgespeeld of in bekende dierenverhalen, verschaft de auteur extra informatie aan zijn publiek. Dat kan zelf beweringen van Reynaert later in het verhaal (mede) op grond van deze biecht ontmaskeren als leugens (1820-32, 2095-2105, 2706-16). Tevens karakteriseert de vos door te biechten zichzelf. Twee ‘zonden’ worden wel zeer uitvoerig verteld, waarbij Reynaert allerlei personages sprekend invoert (1508-1645). Met het relaas van deze avonturen, die door hun lengte en rijkdom aan details het kader van de biecht onder spanning zetten, laadt de vos de verdenking op zich dat hij glorieert in het kwaad.

1433-38 Reynaert beweert dat hij in doodsnood, de *periculum mortis*, verkeert. Dat is een geldige reden om te biechten. Omdat er geen priester in de buurt is, wil de vos zijn zonden bij de das biechten. Zo'n lekenbiecht was in uitzonderlijke situaties toegestaan. Zoals uit het vervolg blijkt, liegt Reynaert als hij zegt dat hij volmaakt berouw (*contritio*) heeft.

1452-59 De vaste aanhef van het biechtformulier luidt: 'Confiteor, pater, peccavi' (ik belijd, vader, dat ik gezondigd heb). Reynaert verbastert dit Latijn en gaat verder in de volkstaal. De das houdt vervolgens het kromme Latijn voor Frans. Beide dieren worden geïroniseerd.

1473-77 Nadat Reynaert eerst zijn wandaden jegens Bruun, Tybeert en Canticleer bekend heeft, biecht hij een schanddaad tegen Nobel en zijn vrouw. Op welke gebeurtenis de vos doelt, is onduidelijk. Wellicht denkt Reynaert aan zijn verkrachting van de koningin, die in branche Ia van de *Roman de Renart* beschreven wordt.

1481-82 Dat Reynaert de wolf oom noemt, is een gegeven dat in veel branches van de *Roman de Renart* voorkomt. De vos spreekt Ysingrijn zo aan om zijn vertrouwen te winnen. Hoewel de wolf keer op keer bedrogen wordt, blijft hij geloven in de oprechtheid van zijn pseudo-neef.

1483-98 Vermoedelijk heeft Willem het beknopte verhaal over de ingetreden wolf die - vastgebonden aan het klokkentouw - de klokken luidt en mishandeld wordt, samengesteld uit verhaalelementen die in verschillende branches van de *Roman de Renart* voorkomen. In diverse Oudfranse verhalen wordt een dier monnik gemaakt, in andere avonturen worden de klokken geluid. Alleen in branche VIII van de *Roman de Renart* komt het dubbele gegeven voor van Ysingrijn die monnik gemaakt wordt en mishandeld wordt na de klokken te hebben geluid. Zie voor het klooster Elmare de aantekening bij 373.

1499-1503 Reynaert verwijst naar een avontuur dat in branche III van de *Roman de Renart* verteld wordt. Daar overtuigt de vos de hongerige wolf ervan dat hij volop overheerlijke paling te eten kan krijgen als hij besluit monnik te worden. Als Ysingrijn verklaart dat hij wil intreden, tonsureert de vos hem door hem met kokend water de hoofdhuid af te branden.

1504-7 Het verhaal over de visvangst op het ijs wordt in meerdere branches van de *Roman de Renart* vermeld. In branche III volgt het avontuur direct

op de kruinschering. De vos spiegelt de wolf tijdens een winter voor dat hij vissen kan vangen door 's nachts zijn staart met een emmer eraan in een wak te hangen. De volgende ochtend zit Ysingrijn met zijn staart aan het ijs vastgevroren. Hij wordt mishandeld door een passerende edelman en diens troep honden (zie Nawoord, par. 4).

1508-1605 Het verhaal over Ysingrijns ongeluk bij de voorraadschuur van de priester van het (onbekende) dorp Bloys bestaat uit twee delen. Eerst wordt verteld dat de wolf, die via een gat de schuur binnengedrongen was, zoveel vlees vrat dat hij bij vertrek in de opening bekneld raakte. Vervolgens leidde Reynaert de dorpelingen naar Ysingrijn door de haan van de priester te stelen. Mogelijk maakte Willem voor het tweede deel gebruik van de *Ysengrimus*, waarin de vos door een haan te stelen een priester en het kerkvolk naar de met zijn staart in het ijs beknelde wolf voert. Hoe onoprecht Reynaerts berouw is, blijkt wel uit het kennelijk plezier waarmee hij de mishandeling van de wolf beschrijft.

1510 Vermendois is een graafschap in Noord-Frankrijk dat enige tijd (1156-1186) tot het graafschap Vlaanderen heeft behoord. Er is verondersteld dat het 'lant van Vermendoys' een lapidaire aanduiding is voor het Oostkerker ambacht tussen Brugge en Sluis, waar de abdij van St.-Quentin (gelegen in Vermendois) bezittingen had.

1544 De priester roept de Heilige Geest in verhaspeld Latijn aan: 'Sancta Spiritus' in plaats van 'Spiritus Sanctus'. Dat de geestelijke vrijwel ongeletterd is, wordt op deze wijze geaccentueerd.

1606-45 Het verhaal van Ysingrijns mislukte kippendiefstal in een huis, waarbij de wolf door Reynaerts toedoen van een hanenbalk naar beneden stort, is een avontuur dat nergens in de *Roman de Renart* verteld wordt. Willem heeft dit verhaal waarschijnlijk zelf gecomponeerd, steunend op traditionele verhaalmotieven als de nachtelijke inbraak en de ingeslotene die zich verraadt door lawaai te maken.

1648-69 Reynaert heeft twee keer de liefde met de wolvin bedreven: de eerste maal pleegde zij overspel, de tweede keer verkrachtte hij haar (zie de aantekening bij 72-77). De biecht van de vos heeft betrekking op het overspel, dat hij, zo formuleert hij cryptisch (1654-55), graag nog eens zou herhalen. Zo wordt opnieuw duidelijk dat Reynaerts biecht onoprecht is. De reactie van de das is niet die van een stiekeme genietter, belust op sappige details, maar die van een serieuze biechtvader. Dat blijkt uit zijn vermaning in 1678-87.

1675-76 De veertig slagen die de vos van Grimbeert toegediend krijgt, zijn in overeenstemming met het kerkelijk gebruik, dat teruggaat op de bijbel (*Deut.* 25, 3 en 2 *Cor.* 11, 24).

1693-1748 Reynaert poogt een kloosterhoen te roven maar wordt nog net op tijd weerhouden door Grimbeert, die hem streng vermaant. De verteller laat geen misverstand bestaan over Reynaerts kwade bedoelingen (1700-7). De vos raakt meteen na de biecht van het rechte pad (vgl. 1694, 1747 en Nawoord, par. 3.3) en blijkt dus een huichelaar.

Veroordeling en verzoening (1753-2795)

Aan het hof wordt Reynaert na een proces ter dood veroordeeld. Voordat de vos naar de galg wordt gevoerd, vraagt hij het woord voor een openbare biecht. Aanvankelijk beschrijft hij hoe hij tot een zondig leven is vervallen maar op subtiële wijze komt hij uit op een (verzonden) verhaal over een schat en een samenzwering tegen het leven van de koning. De wolf, beer en kater, alsmede Grimbeert en Reynaerts eigen vader zouden zich beijverd hebben om Nobel van zijn troon te stoten en Bruun tot koning te verheffen. De samenzwering werd slechts vrijdeld doordat Reynaert de schat van zijn vader, waarmee de opstand zou worden gefinancierd, wist te stelen. Er is niemand aan het hof om dit verhaal tegen te spreken: Ysingrijn, Bruun en Tybeert brengen elders de galg in gereedheid, Grimbeert heeft samen met Reynaerts verwanten inmiddels het hof verlaten en Reynaert sr. blijkt overleden. Beducht voor zijn leven maar vooral begerig naar de schat hecht koning Nobel geloof aan Reynaerts woorden. Bovendien wijst de koningin hem erop dat Reynaert zijn eigen verwanten mee beschuldigt. Zijn verhaal moet daarom wel waar zijn. De koning belooft Reynaert gratie in ruil voor de schat. De vos beschrijft de plaats waar hij de schat opnieuw begraven heeft: bij de bron Kriekeputte, niet ver van Hulsterloe. Nobel is niet helemaal gerust en vraagt de vos om de kostbaarheden te helpen opgraven. Wetend dat er helemaal geen schat bestaat, verzint Reynaert een nieuwe leugen. Hij is drie jaar voordien geëxcommuniceerd en het wordt hoog tijd dat hij naar Rome reist om zich door de paus van zijn ban te laten ontslaan. Vandaar zal hij verder trekken naar het Heilige Land. Tijdens zijn officiële verzoening met Reynaert zwijgt de koning tegenover zijn onderdanen over de schat en de excommunicatie en deelt mee dat de vos op bedevaart gaat.

1773-95 Reynaert doet het voorkomen alsof hij een trouw dienaar van de koning is. Deze typering, die in eerste instantie volstrekt niet overtuigt (vgl. Nobels reactie in 1796-1805), staat in verband met de list waarmee hij later

Nobel bedriegt. Zoals Bruun en Ysingrijn honing en muizen voorgespiegeld krijgen, zo zal de vos Nobel voorhouden dat de koning dankzij Reynaert als zijn meest toegewijde dienaar aan een samenzwering ontkomen is.

1820 Na Nobels woedende reactie begint Reynaert zijn antwoord met een verhaspeling van de formule die het slaan van een kruisteken (hier ter afwering van naderend onheil) vergezelt: *In nomine Patris, et Filii, et Spiritus Sancti* (in de naam van de Vader, de Zoon, en de Heilige Geest). De woorden van de vos betekenen zoveel als: ‘in naam van de Vaders en Christus de Zoon’.

1846-85 Na een opsomming van de klagers, die ten overstaan van de koning de vos gevangen laten nemen (1846-67), vat de verteller het relaas van Reynaerts proces en veroordeling in enkele verzen samen (1868-85, en zie Nawoord, par. 3.4). Deze bekorting zal worden gevolgd door een uitbreidende beschrijving van Reynaerts ontsnapping aan de terechtstelling, die meer dan vierhonderd verzen omvat (2052-2490). Zo valt het accent op het leugenverhaal waarmee de vos de gunst van Nobel zal verwerven

1886-1914 Grimbeert verlaat met Reynaerts verwanten het hof; zij zijn het niet eens met het uitgesproken doodvonnis (1886-93). Een eventueel conflict met deze groep zou de positie van Nobel, die op zijn vazallen steunt, hoe dan ook ondermijnen. Aan de andere kant is er een doodvonnis uitgesproken dat niet zomaar terzijde kan worden geschoven door Nobel, die wel recht vordert en toepast maar niet ‘vindt’; hij hoort te straffen zoals zijn leenmannen *wijzen* (165-69). Met dit dilemma voor ogen lijkt de koning - die *arde vroet* (1894) genoemd wordt - in het vervolg een verhulde poging te doen om de executie uit te stellen. Hij richt zich op quasi verwijtende toon tot de beulen Ysingrijn en Bruun: wat zijn jullie traag (1903-4); het is (immers) bijna avond en Reynaert is zo bekend met het terrein dat hij voorlopig niet gepakt zou worden, als hij ontsnapt (1905-11); als Reynaert gehangen moet worden, waarom doen jullie het (maar) niet; het is nu te laat om hem op te hangen (1913-14). Doodvonnissen moesten namelijk voor zonsondergang uitgevoerd worden. Dat Nobel zo indirect praat, is volgens deze interpretatie tactiek. Voor het eerst in het verhaal lopen de belangen van de koning niet volledig parallel aan die van zijn baronnen (zie Nawoord, par. 3.4)

1906 De tweede dag, die aanving met Tybeerts terugkeer naar het hof (vgl. 1318-19), is heengegaan met de derde indaging en met Reynaerts proces en doodvonnis aan het hof. Nu is het bijna avond.

1923-27 Door Reynaerts toedoen zijn vroeger twee broers van de wolf opgehangen. Een dergelijk verhaal komt niet voor in de *Roman de Renart*. Het is onduidelijk of Willem zinspeelt op een thans onbekend verhaal, dan wel de ophanging zelf verzonnen heeft.

1944 In andere redacties is het niet de koning maar Reynaert die zegt dat Tybeert met Bruun en Ysingrijn moet meegaan. Uit de late en inadequate reactie van de wolf (1953-54) valt af te leiden dat de lezing waarin de vos aan het woord blijft, vermoedelijk dicht bij het origineel staat. Bovendien is het vooral in het belang van Reynaert dat de kater - die hij even later zal beschuldigen - van het toneel verdwijnt.

1951-52 De wolf zweert op zijn tonsuur. Dat brengt een van zijn eerdere ongelukken in herinnering: Reynaert brandde hem met kokend water de hoofdhuid af (zie de aantekening bij 1499-1503).

1955 Als wraak voor zijn tonsuur stelt Ysingrijn voor kloosterbier te brouwen, een metaforische aanduiding voor het bereiden van lichamelijk leed (Reynaert zal opgehangen worden). In 2173-78 komt de verteller terug op de drankmetafoor. In 2801 noemt de raaf Reynaert de opperschenker. Vgl. ook de aantekening bij 705-6.

1977-92 Ysingrijn wordt in deze scène geïroniseerd. Door zijn dubbelzinnige woordgebruik wekt hij onbedoeld de indruk dat hij een huwelijk tussen zijn vrouw en de vos voltrekt: hij vraagt haar bij Reynaert te blijven in vooren tegenspoed tot de dood hen scheidt (1981-84). Reynaert doorziet dit en zet de dubbelzinnigheid voort door erop te zinspelen dat hij de wolvin niet verkracht heeft, maar dat zij overspelig was. Haar hoeft hij dan ook niet om genade te vragen, dat verzoek kan hij alleen tot de wolf richten. Om die reden reageert Reynaert met de woorden *half ghenade* (1987).

2039-49 Door Reynaerts monoloog wordt het publiek geïnformeerd over de plannen van de vos. Om zijn list ten uitvoer te kunnen brengen is het noodzakelijk dat zijn drie tegenstanders afwezig zijn. Wat hij bedacht heeft, is gericht tegen de koning. Blijkens de tijdsaanduiding heeft zijn list tijdens de nacht die voor Tybeert zo slecht afliep, dus nog voor de komst van Grimbeert, vorm gekregen.

2054-60 Reynaert kondigt ter vergeving van zijn zonden een openbare biecht aan, die bovendien moet voorkomen dat andere dieren na zijn dood ten onrechte beschuldigd worden van zijn misdaden. Dit kan Nobel de ter-

doodveroordeelde niet weigeren. En zo is de weg vrij voor Reynaerts leugenverhaal.

2070-76 Reynaert verklaart hoe hij tot een zondig leven is vervallen. Dat Reynaert als kind met de lammeren speelde, doet denken aan de toekomstdroom die in het bijbelboek *Jesaja* (11, 6-7) beschreven wordt. Bij de komst van de Messias zal de paradijselijke vrede hersteld worden, waardoor onder meer de wolf bij het lam zal wonen (zie Nawoord, par. 3.4).

2095-99 Onder invloed van Ysingrijn - die hem voorrekende dat zij familie waren - zou Reynaert zijn overgehaald om 'partners in crime' te worden. De vos geeft een valse voorstelling van zaken. Zoals uit zijn eerdere biecht en andere verhalen blijkt, was juist hij degene die de wolf voorhield dat zij verwanten waren. Zie de aantekening bij 1481-82.

2104-38 Eerder in het verhaal heeft Grimbeert in zijn verdraaide verhaal over de visdiefstal (vgl. de aantekening bij 208-16) en zijn versie over de diefstal van de zij spek (vgl. de aantekening bij 217-29) de vraatzucht van de wolf benadrukt. Reynaert gaat hier op door. Zoals Grimbeert eerder vertelde dat de vos slechts een vissengraat en het touwtje van de zij spek toebedeeld kreeg, zo zegt Reynaert dat hij genoeg moest nemen met een rib die door de welpen van de wolf afgekloven was. Hoewel Reynaert er bij de verdeling van de buit dus bekaaid afkwam, was dit niet zo erg: hij is erg op zijn oom gesteld en bovendien is hij ontstellend rijk... Bijna ongemerkt is de sluwe vos bij de schat uitgekomen (2134-38).

2139-63 De schat - waarvan de omvang door Reynaert in superlatieven is geschetst (2137-38) - blijkt gestolen te zijn en tevens de financieringsbron van een moordcomplot gericht tegen koning Nobel. Dit wekt reacties bij het koningspaar. Nobel toont interesse voor de schat. De koningin is beducht voor het leven van haar man; ontsteld spoort ze Reynaert aan om vrijuit te praten.

2164-78 De verteller maakt zijn publiek oplettend: *Nu hoert*. Hij kondigt aan dat Reynaert Nobel en zijn vrouw zal bedriegen en Bruun en Ysingrijn met hen in conflict zal brengen. Hierdoor is het publiek reeds op de hoogte gesteld van de loop der gebeurtenissen. Dit vertellerscommentaar accentueert Reynaerts listigheid.

2180-2217 Reynaert antwoordt de koningin dat hij vrijuit wil spreken over

het moordcomplot, waarbij enige van zijn eigen verwanten betrokken zijn, die hij alleen uit angst voor de hel beschuldigt. Koning Nobel is hierdoor geëmotioneerd maar aarzelt nog. Hij zoekt bevestiging en vraagt Reynaert: *sechstu mi waer?* (2200), daarbij de vertrouwelijke aanspreekvorm gebruikend (zie ook de aantekening bij 547-622). Reynaert benadrukt dat hij de waarheid spreekt; hij staat immers op het punt om te sterven en moet aan zijn zieleheil denken. Op advies van de koningin gebiedt Nobel vervolgens dat niemand aan het hof Reynaert zal interrumpen en geeft de vos het woord.

2227-38 Het commentaar van de verteller zorgt ervoor dat het publiek op de hoogte is van Reynaerts plan om zijn vader en Grimbeert van verraad te beschuldigen. Juist door zijn eigen verwanten een aandeel te geven in het moordcomplot - iets ongehoords in de middeleeuwse groepenmaatschappij - versterkt Reynaert de geloofwaardigheid van zijn beschuldigingen (2233-37 en vgl. 2518-27). Als hij de koning en de koningin even later voorliegt, weet het publiek meer dan het koninklijke paar. Zo wordt het besef van Reynaerts listigheid versterkt. Zie ook de aantekening bij 2164-78. Grimbeert is afwezig en Reynaerts vader blijkt even later overleden te zijn (2481-83); ze kunnen de beschuldigingen dus niet tegenspreken.

2241 Reynaert wekt de begeerte van de koning op met het vermelden van de schat van koning (H)ermeli(n)c (vgl. ook 2564). Het betreft de legendarische, vierde-eeuwse, Gothische vorst Ermanric uit de Germaanse heldensagen. Hij zou in het bezit zijn geweest van een enorme, verloren gegane schat en zou, volgens lokale overlevering, de Gentse burcht gesticht hebben.

2243-76 Reynaert beschrijft het complot, dat beraamd en gefinancierd zou zijn door zijn vader. De vijf dieren zweren dat zij Bruun te Aken zullen kronen. Dat brengt de beer in de hoofdplaats van het Roomse Rijk en op de troon van Karel de Grote. De verraadsthematiek in *Van den vos Reynaerde* lijkt aan te sluiten bij die uit de Karelepiek, waarin verraders met steekpenningen of valse beschuldigingen tijdelijk weten te bewerken dat de koning een trouwe vazal onheus bejegt, maar waarin de feodale orde uiteindelijk wordt hersteld. De grap is dan dat Reynaert doet alsof er verraders actief zijn aan het hof van koning Nobel en alsof hij zelf de trouwe vazal is, terwijl de werkelijkheid precies omgekeerd is: Reynaert zal de (succesvolle!) verrader blijken te zijn, de verraders zijn Nobels loyale vazallen. En de feodale orde is aan het eind van het verhaal definitief verdwenen (vgl. 1770-95, 2486-90, 3399-3410, 3436-51 en zie Nawoord, par. 4).

2270a Hier wordt opnieuw in herinnering gebracht dat de vos met kokend water Ysingrijns hoofdheid afbrandde. Zie de aantekeningen bij 1499-1503 en 1951-52.

2299-2322 Het verhaal over de kikkers die een heerser willen, was in de middeleeuwen zowel in de volkstaal als in het Latijn bekend in de vorm van een esopische fabel. Het is onzeker of Willem gebruik maakte van de Middelnederlandse *Esopet*, dan wel van de Middellatijnse traditie. In de meeste varianten van de esopische fabel worden de kikkers niet opgezaagd met een ooievaar maar met een slang. Reynaert illustreert met de fabel dat het goede koningschap van Nobel de voorkeur verdient boven het wrede regime van Bruun de tegenkoning, die als een ooievaar zijn onderdanen zou terroriseren. Aan het slot kan de goede verstaander de fabel herinterpreteren als een voorafspiegeling van Nobels nieuwe regime, waarin alleen het recht van de sterkste geldt.

2491-2541 Het moment waarop de koning en de koningin Reynaert apart nemen en hem vragen om hun de schat te wijzen (2491-95), is voor het verhaal van groot belang. Verblind door begeerte kiest het koninklijke paar voor eigen voordeel. Zo wordt duidelijk dat de hofgemeenschap niet langer een eenheid vormt tegenover de vos. Reynaert is erin geslaagd een tegenstelling te scheppen (zie Nawoord, par. 3.4). Reynaert stuurt nu subtiel aan op een overeenkomst: gratie in ruil voor de schat (2496-99, 2506-10). De nog steeds wantrouwige koning (2514-17) laat zich door zijn vrouw ompraten (2500-5, 2518-27, 2528-33). Niettemin dreigt Nobel dat hij Reynaerts hele geslacht zal vervolgen indien de vos in het kwaad volhardt (2534-37).

2542-45 Met een strohalm vergeeft Nobel Reynaerts misdaden. Het betreft een symbolische rechtshandeling, de *festucatio* of *halminghe*, waarbij de strohalm werd weggegooid of gebroken als teken van kwijtschelding van alle schuld. De officiële verzoening ten overstaan van het verzamelde hof volgt overigens later (2764-95)

2561-65 De *festucatio* wordt hier verdubbeld, doordat Reynaert met behulp van een strohalm zijn schat symbolisch overdraagt.

2574-93 De vos duidt de schatplaats nauwkeurig aan. In het historisch lokaliseerbare bos van Hulsterloe ligt volgens Reynaert Kriekeputte, dat vermoedelijk een werkelijk bestaande bron geweest is. Reynaert gebruikt deze realistische toponiemen om ten overstaan van zijn gehoor de betrouwbaarheid van zijn verhaal staven. Voor het publiek van Willem werkt deze

lokalisering tevens ironiserend (zie Nawoord, par. 3.2). De vos typeert de plek als een naargeestig oord, dat treffende overeenkomsten vertoont met de verdoemde plaats die in het bijbelboek *Jesaja* (34, 10-12) beschreven wordt. Daar is het altijd woest, niemand komt er langs, de roerdomp en de nachtuil houden het in bezit, alleen de schuifuit en de raaf wonen er, en heersers zijn er niet. Doordat Reynaert zijn schat in deze *locus terribilis*, ‘verschrikkelijke plaats’, situeert en de koning ernaar wil laten afreizen (2597 e.v.), wordt de goede verstaander geattendeerd op Nobels naderende ondergang. De lieflijke plaats die aan het begin van de roman beschreven wordt (41-43) blijkt schijn te zijn; de verschrikkelijke omgeving van Kriekeputte is Nobels barre werkelijkheid (zie Nawoord, par. 3.3).

2623-2750 Nobel vertrouwt Reynaert nog steeds niet. Hij denkt dat Kriekeputte een verzonnen plaats is (2632-35). Hierop laat Reynaert Cuaert naar voren komen om te bevestigen dat Kriekeputte echt bestaat (2644-74). De koning is enigszins gerustgesteld maar wil nog steeds dat de vos meekomt naar de schatplaats en hem helpt bij de opgraving (2623-27, 2691-97). Om te voorkomen dat hij mee moet naar Kriekeputte, waar zal blijken dat de schat niet bestaat, verzint Reynaert daarom dat hij geëxcommuniceerd is. Dit slikt de koning (2698-2750).

2662-74 Vermoedelijk geeft de haas een waarheidsgetrouw verslag van de gebeurtenissen uit het verleden. Nadat hij verklaard heeft bij Kriekeputte honger, koude en armoede geleden te hebben, noemt hij twee dieren: Reynout de jachthond, de valsemunter, en het hondje Rijn, dat dichter blijkt te zijn. Het is onduidelijk of hier gezinspeeld wordt op een niet overgeleverd dierenverhaal, dan wel op personen en gebeurtenissen uit de werkelijkheid. Dat Cuaert vermeldt dat bij Kriekeputte valsemunters verbleven, is pikant in het licht van Reynaerts verzonnen schat.

2706-16 Reynaert geeft een nieuwe draai aan het verhaal over het intreden van de wolf en diens kruinschering (zie de aantekeningen bij 1499-1503, 1951-52 en 2270a-d). Hij zou de hongerige monnik Ysingrijn ertoe aangezet hebben het klooster te verlaten. Om die reden is hij door de pauselijke ban getroffen.

2725-34 Naar zijn zeggen is Reynaert door de voltallige kerkelijke rechtbank veroordeeld, waarbij zijn excommunicatie werd uitgesproken door deken Herman. Dit betekent dat de vos de hogere excommunicatie of anathema opgelopen heeft: hij is vervloekt en volledig uit de kerkelijke gemeenschap gebannen. Het is onduidelijk of achter de deken een historische per-

soon schuilgaat. Vanwege de excommunicatie moet de vos niet alleen naar Rome vertrekken - de paus is de enige die de ban ongedaan kan maken - tevens kan hij voordien onmogelijk met Nobel mee om de schat op te halen. Omgang met een geëxcommuniceerde was streng verboden.

2751-95 Ten overstaan van het verzamelde hof schenkt Nobel de vos gratie (2777-79). De koning verdraait Reynaerts verhaal over zijn excommunicatie en de daarbijbehorende reis naar de paus in Rome. De koning verzwijgt dat Reynaert geëxcommuniceerd is, maar vertelt de dieren dat Reynaert als onderdeel van de verzoening op bedevaart gaat ter uitboeting van zijn zonden (2787-95). Dat de vos in werkelijkheid als tegenprestatie voor de gratie een schat toegezegd heeft, laat hij eveneens onvermeld.

2768-86 Nobel verklaart dat hij zich met Reynaert verzoend heeft. Hij heeft de veroordeling van de vos ongedaan gemaakt en hem genade geschonken. Hier klopt echter iets niet: de koning regelt alleen een verzoening voor zichzelf. Hoewel Reynaert door diverse dieren aangeklaagd is, krijgen zij geen genoegdoening voor het bewezen onrecht. Gedreven door begeerte naar de schat handelt Nobel egoïstisch (zie Nawoord, par. 3.4).

Wraak en vlucht (2796-3469)

De beer en de wolf, teruggekeerd van het galgenveld, worden gevangen gezet. Uit Bruuns rug laat de vos een pelgrimstas snijden, terwijl Ysingrijn en zijn vrouw moeten bloeden voor reisschoenen van wolfshuid. Zo wreekt Reynaert zich op zijn tegenstanders. Koning Nobel beveelt Belin de ram, zijn hofkapelaan, om de bedevaartsattributen tijdens een kerkelijke plechtigheid aan Reynaert uit te reiken. Voordat de als pelgrim uitgedoste vos het hof verlaat, overreedt hij Belin en Cuaert de haas om hem een eind op zijn bedevaart te vergezellen. In Manpertuus aangekomen, vermoordt hij Cuaert en zendt hij Belin (die buiten stond te wachten) terug naar het hof met een brief in de pelgrimstas. Hij adviseert de ram te zeggen dat hij, Belin, de auteur van de brief is. Aldus geschiedt. Als vervolgens de brief niets anders dan de bebloede kop van Cuaert blijkt te zijn, heeft Belin zich onbedoeld verantwoordelijk gesteld voor de moord op de haas. Reynaerts bedrog is zonneklaar. Nobel, vernederd, stoot een vreselijk gebrul uit. Zijn positie is precair geworden, want hij is door eigen schuld in vete geraakt met zijn twee belangrijkste baronnen. De luipaard Fyrapeel slaagt erin koning leeuw te verzoenen met Bruun en Ysingrijn: de beer en de wolf mogen in ruil voor hun trouw tot de jongste dag Belin en Reynaert en hun geslacht vervolgen en

doden. De vrede lijkt gered: *Met Fyrapeel dat si ghinghen / Ende maecten pays van allen dinghen* (3468-69).

2825-40 Bruun en Ysingrijn worden zonder vorm van proces gevangen genomen en zwaar mishandeld. De koning handelt onrechtmatig.

2841-96 Nobel heeft verklaard dat Reynaert, als onderdeel van de verzoening, een pelgrimstocht zal ondernemen. De vos (die zelf niet expliciet had gesproken over een pelgrimstocht) grijpt deze nieuwe ontwikkeling aan om zich te wreken op zijn vijanden. Op initiatief van Reynaert worden de gevangenen alsmede Haersint gedeeltelijk gevild ten behoeve van zijn pelgrimsattributen. Uit de rug van de beer wordt een pelgrimstas gesneden; de huid van de voorpoten van de wolf en de achterpoten van de wolvin leveren vier schoenen. Op creatieve wijze verwerkt de auteur van *Van den vos Reynaerde* hier een bekend motief uit de literaire traditie: de wolf die op advies van de vos zijn huid moet afstaan om de zieke koning leeuw te genezen (zie Nawoord, par. 2).

2899-2912 In overeenstemming met de gang van zaken bij Reynaerts eerdere listen bespot de vos ook hier zijn slachtoffer: hij doet alsof de wolvin zal delen in de aflaten die hij gaat verwerven omdat hij tijdens de bedevaart op door haar ‘geschonken’ schoenen loopt. Ook noemt hij Haersint *moye* (2900, 2911) en een van zijn liefste *maghen* (2906), wederom allusies op de vermeende verwantschap tussen Reynaert en zijn ‘oom’ Ysingrijn. Met de ontboezeming dat zij veel leed van hem te verduren heeft gehad (2901-2), zinspeelt de vos mogelijk op hun overspel en haar verkrachting (zie Nawoord, par. 4).

2920-25 Op wrede wijze heeft Reynaert zich op zijn tegenstanders gewroken en als de gelegenheid zich voorgedaan had, zou de vos Tybeert ook te pakken hebben genomen. Reynaerts ongebreidelde wraakzucht staat in schril contrast met zijn voorkomen als boetvaardige pelgrim.

2927 Bij het krieken van de derde dag bereidt Reynaert zich voor op zijn vertrek als pelgrim. Het leugenverhaal van de vos, zijn benadiging alsmede de gevangenneming en mishandeling van Bruun en het wolvenpaar vonden dus plaats op de avond van de tweede dag.

2941-84 In overeenstemming met het middeleeuwse gebruik wil Nobel dat de pelgrimsattributen gezegend worden voordat zij aan Reynaert overhan-

digd worden (vgl. de ‘Benedictio peregrinorum ad loca sancta prodeuntium’ in het *Rituale Romanum*, Tit. VIII, Cap. XI van vóór Vaticanum II). Maar Reynaert heeft de hogere excommunicatie opgelopen, waardoor hij uitgesloten is van kerkelijke bediening. Omdat Nobel de ware reden van zijn verzoening met de vos, de schat, wil verbergen, heeft hij er alle belang bij Reynaert voor te stellen als pelgrim die ter verzoening boete wil doen. Om die reden komt Belins tegenwerping over Reynaerts excommunicatie hem zeer slecht uit. De koning verwijst daarom naar een meester Jufroet, die zou leren dat een zondaar met volmaakt berouw alleen al op grond van zijn *intentie* om te gaan biechten en een bedevaart naar het Heilige Land te zullen ondernemen kwijtschelding van zonden verwerft (dus a priori en zonder tussenkomst van de Kerk). Wie de theoloog is op wie Nobel zich beroept, is onduidelijk. Er is geopperd dat met meester Jufroet de Benedictijner abt Goffridus Vindociniensis (ca. 1070-1132), die over de biecht geschreven heeft, bedoeld wordt. Het is ook mogelijk dat Willem de kerkelijk adviseur van de herhaaldelijk in de ban gedane Hendrik II van Engeland (1154-1189), Geoffrey Ridel, op het oog had.

2990-94 Reynaert huilt *gheveinsde tranen* (2986). De vos doet alsof het naderend afscheid als pelgrim hem met een groot verdriet vervult (vgl. ook 3051-52). De verteller richt zich tot zijn publiek met de ironische opmerking dat Reynaert alleen maar huilt van teleurstelling, omdat hij niet meer hovelingen dan Bruun en Ysingrijn leed heeft kunnen berokkenen. Vgl. ook de volgende aantekening.

3016-21 In dit vertellersterzijde wordt het hier en nu van de vertelhandeling onderscheiden van het *doe* (3021) van de vertelling. Het publiek realiseert zich dat het niet kan deelnemen aan het verhaal en de lachwekkend uitgedoste vos dus net zo min kan zien als de chagrijnigste man tussen Polen en Schouwen dat kan.

3049-3138 De valse pelgrim slaagt erin twee tamme dieren van het hof mee te lokken naar Manpertuus, waar Reynaert afscheid zal nemen van vrouw en kinderen. Cuaert de haas betreedt op Reynaerts verzoek het hol om zijn vrouw te helpen troosten. Cuaert biedt troost, evenwel niet met woorden maar met zijn lichaam, want hij wordt door de vos bij de keel gegrepen en gedood. In Reynaerts confrontaties met Cuaert wordt duidelijk hoe het verhaal zich ontwikkelt: het kwaad zegeviert. Tijdens de eerste ontmoeting voerde Reynaerts onderricht als pseudo-geestelijke nog niet tot het beoogde resultaat; de mislukte moordaanslag droeg er juist toe bij dat de dagingsprocedure in gang gezet werd. Maar tegen het eind van het verhaal heeft Rey-

naert, ditmaal een valse pelgrim, alle problemen overwonnen en laat hij de haas in het vossenhol niet meer ontsnappen. Belin de ram staat buiten te wachten; hij zal door Reynaert worden misbruikt om Nobel te laten weten dat hij om de tuin geleid is.

3101a-3110 Reynaert reageert op Hermelines vraag met een aantal halve waarheden. Het is juist dat hij pelgrim geworden is, maar in feite heeft hij zich voorgedaan als geëxcommuniceerde die naar de paus moest. De beer en de wolf zijn inderdaad gevangen, maar dat zij zich ter wille van Reynaerts bedevaart in gijzeling begeven hebben, is onjuist. De koning heeft eerder op straffe des doods verordend de vos en zijn gezin te eren (2780-84), hetgeen volgens Reynaerts interpretatie betekent dat de koning Cuaert aan het vossengezin geschonken heeft. Cuaerts eerdere uitlating over de valsemunters bij Kriekeputte (2667-71) wordt door Reynaert opgeblazen tot verraad aan zijn zaak. Door Reynaerts cryptische verslag ontstaat dramatische ironie: het publiek weet meer dan Hermeline. Dat is amusant en accentueert de perversie van Reynaerts taalgebruik.

3134 Aangezien Cuaert, volgens Reynaert, *in rechter zoene* (3106) aan hem was overgeleverd, lijkt dit vers het eten van de dode haas op gewaagde wijze te associëren met de kruisdood van Christus, tijdens het Laatste Avondmaal gepresenteerd als zoenoffer en als zodanig herdacht in de katholieke eucharistieviering (door de consecratie en nuttiging van brood en wijn waarin het gebroken lichaam en vergoten bloed van Christus present gesteld zijn).

3130-99 Reynaert heeft van koning Nobel niet veel goeds te verwachten wanneer deze bemerkt dat hij is bedrogen (3140-50 en vgl. 1372-84, 2534-37, 3319-20, 3420-24, 3447-51). Daarom zal Reynaert met zijn gezin vertrekken naar een nieuwe wildernis, buiten het bereik van Nobels hof (vgl. 3317-29).

3152-64 De vos stelt zijn vrouw een paradijselijk landschap voor ogen. Dat wil zeggen: vanuit roofdierenperspectief, want andere dieren zijn er hun leven niet zeker. Voor de hofwereld is een dergelijk landschap een *locus terribilis* (vgl. de aantekening bij 2574-93).

3362-68 Het is onduidelijk tot welke diersoorten Botsaert de schrijver en Bruneel gerekend moeten worden. Waren deze personages bij Willems publiek bekend? Er is geopperd dat Botsaert een aap of een everzwijn zou zijn. In het geval van Bruneel zou het om een ezel gaan.

3372-80 Eerder in het verhaal bespot Reynaert zijn slachtoffers, Bruun, Tybeert en Haersint, met woorden. In het geval van de leeuw gebeurt de bespotting op non-verbale wijze, door de kop van Cuaert die uit de tas komt.

3412-21 Nobel heeft zijn machtigste vazallen onrecht aangedaan. Volgens Fyrapeel dient dat verzoend te worden (3412). Maar dit geldt in de cynische gedachtenwereld van de luipaard niet voor alle dieren. Ook Belin heeft - althans in de optiek van Fyrapeel - een misdaad begaan, maar de ram moet het met zijn leven bekopen. Aan Nobels hof heerst nu het recht van de sterkste: de wet van de jungle.

3423 Het laatste vers van de redactie in het Dyckse handschrift komt overeen met 3423 in de redactie van de Comburgse codex. Mede op grond hiervan is verondersteld dat het slot van Comburg niet oorspronkelijk is. Die mening lijkt echter niet houdbaar. Waarschijnlijker is dat de slotverzen van de originele roman ontbreken in de Dyckse redactie. Zie ook de aantekening bij 3461-69.

3439-46 De luipaard probeert de leeuw te verzoenen met de wolf en de beer door de ram en zijn verwanten voor eeuwig aan hen uit te leveren. Dit doet denken aan de Messiaanse vrede die in het bijbelboek *Jesaja* (11, 6-7) beschreven wordt: 'En de wolf zal met het lam verkeerren, en de luipaard bij den geitenbok nederliggen, en het kalf en de jonge leeuw en het mestvee te zamen, en een klein jongskens zal ze drijven; de koe en de beerin zullen te zamen weiden, hare jongen zullen te zamen nederliggen, en de leeuw zal stroo eten gelijk de os.' Maar de vier roofdieren die in *Jesaja* vredelievend zijn, spreken in Willems roman juist af dat zij de ram en de zijnen tot de jongste dag mogen verscheuren. Dat is een cynische omkering, die erop wijst dat in Nobels wereld voor altijd het kwaad zal regeren. Op voorstel van de luipaard heeft de koning zich verzoend met zijn hoogste vazallen door de rechten van andere vazallen blijvend te schenden. Nobels feodale orde is daarmee definitief ten onder gegaan (zie Nawoord, par. 3.4). Mogelijk resoneert nog een ander bijbels motief mee: Cuaert en Belin fungeren als de twee bokken uit het boek *Leviticus*, die op de grote verzoendag door de tempelpriester geofferd worden voor de zonden van het Joodse volk. De eerste (Cuaert) wordt in de tempel (Manpertuus) geslacht. De tweede, de eigenlijke zondebok (Belin), wordt beladen met de zonden van het volk de wildernis ingezonden om daar te sterven (*Lev.* 16, 20-23).

3461-69 Het acrostichon BI WILLEME komt overeen met het eerste vers van de roman: de auteur is Willem. Dit is een argument voor de oorspronkelijkheid van het slot van de roman in de redactie van Comburg.

Verantwoording

Deze editie van *Van den vos Reynaerde* heeft als basis de redactie in het Comburgse handschrift (Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. 2° 22). In die codex begint de tekst - onderdeel van het door kopiïst E vervaardigde vierde gedeelte - op de versozijde van folium 192 halverwege de eerste kolom en eindigt op de rectozijde van folium 213 bovenaan in de tweede kolom. Om twee redenen kreeg de Comburgse redactie de voorkeur boven de redactie in het Dyckse handschrift (Münster, Universitätsbibliothek, Ms N.R. 381), ofschoon deze codex vermoedelijk ruim een halve eeuw ouder is (zie Nawoord, par. 5). Allereerst is de Dyckse redactie een Hollands afschrift van een Vlaamse tekst, waardoor de taalvormen en de spelling zeer inconsistent zijn. De redactie in Comburg daarentegen is een regelmatig Vlaams afschrift die de oorspronkelijke taalvormen en spelling beter bewaard heeft (vgl. Muller 1917, p. 47). Bovendien lijkt de jongere Comburgse redactie het oorspronkelijke slot - o.a. met het acrostichon 'BI WILLEME' - te hebben bewaard, terwijl Dyck vermoedelijk een enigszins bekortende versie van het slot bevat (vgl. Bouwman 1991, p. 369-371, Van Daele 1996). Voor de transcriptie is gebruik gemaakt van het kleurenfacsimile dat tien jaar geleden werd gepubliceerd (Janssens e.a. 1991). De tekst van Comburg is in de onderhavige editie kritisch uitgegeven. Dit betekent dat de leestekst een aantal aanpassingen bevat. Deze worden hieronder verantwoord.

1. De afkortingen uit het handschrift zijn in de leestekst stilzwijgend opgelost. Voor een bespreking van de door kopiïst E gebruikte abbreviatuurtekens zie Brinkman & Schenkel 1997, p. 105-6.
2. De tekst in het handschrift is niet geïnterpungeerd. Daarom is in de leestekst een moderne interpunctie toegevoegd.
3. Zinnen, eigennamen en de namen van goddelijke personen beginnen in de leestekst met een hoofdletter. Romeinse cijfers zijn weergegeven in kleinkapitaal maar zonder de punten waartussen ze in het handschrift staan. Al deze hoofdletters zijn ingrepen van de editoren. Alleen de met rood doorstreepte hoofdletters aan het begin van elke versregel zijn overgenomen uit

het handschrift. Het handschrift bevat lombarden, rood geschilderde versinitialen van 1 regel hoog; deze zijn in de leestekst aangegeven door een inspruing aan het begin van een versregel. De hoofdletters direct na de lombarden zijn genegeerd, behalve in vs. 135, 647 en 2926, waar vv is weergegeven als w. Hetzelfde is toegepast bij de initiaal v (3 regels hoog) en hoofdletter v in vs. 1. De in het handschrift aanwezige paragraaftekens zijn eveneens genegeerd in de leestekst.

4. Het verhaal is door de editoren onderverdeeld in zeven episoden: Proloog, Hofdag, Eerste indaging, Tweede indaging, Derde indaging, Veroordeling en verzoening, Wraak en vlucht. Deze episoden worden in de leestekst van elkaar gescheiden door witregels en titels die in het handschrift niet voorkomen. Ook de illustraties zijn toegevoegd (zie Nawoord, par. 7).

5. De spelling van *u/v* en *i/j* is aangepast aan het moderne gebruik. Tussen de verschillende vormen van de *r* en *s* is geen onderscheid gemaakt.

6. Ten behoeve van een beter tekstbegrip zijn in de leestekst diverse woordvormen aaneengekoppeld die in het handschrift los van elkaar staan, of is, omgekeerd, door een spatie gescheiden wat aaneengeschreven is. Het *Middelnederlandsch handwoordenboek* heeft bij deze bewerking als leidraad gediend (Verdam 1932). Het samenvoegen heeft vooral betrekking op voorzetsels in verbinding met werkwoorden (bijv. *af bernen*), op samengestelde bijwoorden (*daer na*, *hier omme*) en voegwoorden (*om dat*), en op samengestelde zelfstandige naamwoorden (*cloester bier*). Woordscheiding is toegepast wanneer persoonlijke voornaamwoorden of partikels zijn samengeschreven met voorafgaande woorden zonder dat enclise, verzwakking van de vormen of assimilatie heeft plaatsgevonden. Dit treedt met name op bij pronomina gevolgd door een negatiepartikel (*ghine*), volgend op enkele sterke werkwoorden in de 1e persoon enkelvoud van het praeteritum (bijv. *lietic*, *hietic*) of in combinatie met een voegwoord (*datsi*, *datso*). De volgende gevallen, in alfabetische volgorde, zijn aangepast:

achter hende (1932), *achter waert* (1746), *af bernen* (1502), *af doen* (2894), *af ghebeten* (289), *af ghedaen* (949), *af gheslegghen* (1730), *af vloyde* (2889), *al daer* (2100, 2250, 2406, 2513, 2629, 2668, 2696), *al daert* (1539), *al gader* (1272, 1929, 2116, 2414, 2457, 2543, 2571, 2884, 3168, 3322), *al gadre* (1141), *alden ghenen* (2428), *alle gader* (1003, 1451, 2216, 2227, 2503), *alle gadre* (1236), *alre best* (468), *alre beste* (1534), *alre meest* (2192), *alre minststen* (2126), *alre naest* (2605), *alre scaerpst* (784), *alsi* (3302), *alsmen* (3300), *alsomen* (1341), *alte gader* (2439), *alte hant* (539),

ander sins (84), *ane slaen* (442), *ane vaerden* (3329), *bander zijde* (1826), *beere huut* (926), *biden* (688, 942), *bider* (1705), *bouc stave* (459), *broeder sone* (178, 1336), *cleene beiach* (1863), *clocke lijnen* (1486), *cloester bier* (1955), *cloester crune* (1951), *cruus staf* (727, 811), *daer af* (1456, 2957), *daer an* (93, 205, 362, 455, 1884), *daer bi* (2982, 3188), *daer binnen* (2054), *daer boven* (1636), *daer in* (653, 675, 1623, 2594, 3266, 3354), *daer mede* (1120, 1139), *daer met* (594, 2115), *daer na* (432, 761, 763, 764, 766, 860, 1678, 1712, 2095, 2458, 3420, 3434), *daer nare* (2371), *daer omme* (246, 583, 896, 1111, 1385, 1874, 2002, 2716), *daer omtrent* (810), *daer onder* (374), *daer toe* (11, 36, 189, 445, 996, 1404, 1941, 1999, 3193), *daer up* (456), *daer waert* (152, 2032), *daermen* (1268, 1923, 2196), *dan nes* (564), *datmen* (92, 127, 259, 1881, 1891, 1998, 2234, 2468, 2843, 2845, 2859), *datsi* (22, 37, 338, 440, 467, 471, 842, 847, 1002, 1162, 1476, 1638, 1783, 1784, 1792, 1976, 2174, 2301, 2838, 2996, 3037, 3044, 3047, 3071, 3468), *datso* (256, 1547, 1558, 1896, 1979, 2047, 2114, 2288, 2344, 2914, 3234), *datso wie* (2000), *den ghenen* (2275), *dieden* (2424), *die ghene* (34, 2041), *diemen* (278, 300, 455, 1872, 2583), *doemen* (978, 2075, 2888), *doene* (828, 3325), *doetment* (1912), *dor dat* (111, 216, 885, 897), *dor datsi* (3030), *een coren* (1859), *en trouwen* (252, 3241), *ga wy* (1850), *gha wi* (1963), *ghine* (167, 199, 213, 593, 604, 872, 1384, 1834, 2004, 2580, 2741, 2833, 2866, 2867, 2885, 2963, 3057, 3066, 3355), *godweet* (2908), *ha wy* (1849), *haddemen* (1730), *haer sint* (242), *haer waert* (1448), *haren thare* (1624, 1707, 2063), *hier af* (2480), *hier binnen* (336, 1304, 2423, 3455), *hier na* (1000, 1686, 3306), *hier naer* (169), *hier omme* (55, 614, 1170, 2341), *hier toe* (3370), *hier voren* (2787), *hietic* (1482), *hine* (59, 113, 130, 132, 277, 475, 697, 758, 953, 956, 963, 968, 1329, 1728, 1729, 1758, 1911, 1927, 1965, 1972, 1973, 2821, 2925, 3311 3457), *hoemen* (1333), *hoenre dief* (1231), *honich raten* (568, 665, 1114), *hout makigghe* (804), *hulster loe* (2575), *hute brocht* (748), *huut lac* (808), *huut traken* (842), *huut waert* (2051, 3010), *in dien* (2187, 2468, 2507, 2820), *in gaen* (1190, 3078), *in gane* (322), *in loepen* (1900), *in ne* (93), *in stac* (679), *iu locken* (1298), *jane* (2548), *krieke pit* (2578), *krieke putte* (2596, 2634, 2657), *krieken putte* (2665), *lanc voet* (785), *leidemen* (451), *lietic* (1120, 2737), *maerber steene* (454), *merke di* (2383), *midden waerde* (1549), *mine* (2038), *mochtemen* (442, 1238, 1326, 3381), *moeder naect* (1241), *molen man* (121), *na dat* (2735, 3418), *na dien* (2221, 2758), *ne gheen* (342, 1255), *ne gheene* (267, 1375, 3311), *ne gheenen* (3066), *neder waert* (910), *neenic* (1143), *nochtuont* (1097, 1145), *oest hende* (2574), *offer keersse* (1246), *om dat* (242, 3221), *omme loepen* (2440), *omme sach* (2383), *onder commen* (868), *over al* (45, 612, 1413, 1638, 1789, 2220), *over een draghen* (2271), *over eene* (146), *over groeten*

(2417), *over luut* (628), *over see* (2719), *over zee* (2792, 2912, 2958, 3171, 3232), *over staerc* (1090), *pladijsen graet* (214), *salic* (2054), *salmen* (1339, 1790, 1912), *sine* (1641, 1889, 1890, 2198), *slouch si* (1587), *so dat* (740, 808, 869, 1503, 1581, 1713, 2078, 2224, 3027), *somen* (648), *sone* (271, 1649, 1992, 2125, 2145, 2743, 2966), *staer blent* (77), *steen doot* (1597), *stroe wisch* (1234), *tafel mes* (1546, 1553), *te bannen* (2734, 2736), *te blauwen* (1580, 1823), *te broken* (166, 1166), *te gader* (2409), *te hant* (959, 983, 1151, 2290, 2403), *te voren* (156, 914, 922, 928, 965, 1167, 2468, 2520, 2672, 2707, 2924, 3032, 3175, 3336, 3405), *thuwaert* (2686), *thuus waert* (902, 3097), *toe brochte* (1530), *toe sach* (1539), *toe zye* (1542), *twine* (1912, 3206), *up draghen* (1947), *up gaet* (2717), *up heffen* (1564), *up heven* (274), *up hief* (2170), *up hilden* (1162), *up laset* (211), *up waert* (2295), *up te broken* (2479), *vanden* (819), *verbeetic* (2085), *voert bringhen* (1872, 3059), *voert draghen* (1339), *voert meer* (380), *voert trac* (3374), *vor waert meer* (376), *vyer gat* (1642), *waer omme* (674, 3213), *waer waert* (1660), *waer wi* (355), *warelt eere* (2350), *water var* (1858), *wasic* (2074), *watsi* (2271, 2423), *weder brochte* (3334), *weder come* (2724), *weder keert* (1016), *weder lonen* (492), *weder segghen* (2273), *weder scauwe* (2761), *weder tale* (1009), *weder zijden* (293), *wel gheboren* (2334), *wine* (429, 1184), *zonne up ganc* (2927), *zuut west* (2579).

7. Waar de tekst van het handschrift onbegrijpelijk is of in tegenspraak met andere verhaalgegevens, zijn in de leestekst verbeteringen aangebracht. Alle gevallen zijn hieronder apart verantwoord, waarbij niet alleen zoveel mogelijk - zij het beknopt - is aangegeven waarom een lezing fout is maar ook hoe zij in de tekstoverlevering ontstond. Onvermijdelijk namelijk maakte de kopiist tijdens het lezen in het te kopiëren handschrift (de legger), tijdens het onthouden van het gelezene, tijdens het schrijven zelf en tijdens het terugzoeken van het laatstgekopieerde woord of vers in de legger fouten die met deze handelingen samenhangen: verlezingsen van woorden, optische contaminatie (verwarring met woorden of woordgroepen uit een vorige of volgende regel in de legger), dicteerfouten, verschrijvingen en continueringsfouten (zie voor deze typen kopiïstenfouten Duinhoven 1975). De hier beoefende tekstkritiek streeft niet zozeer naar reconstructie van het dertiende-eeuwse origineel als wel naar zuivering van de Comburgse redactie, met gebruikmaking van de varianten in de bronnen van vóór 1500. Waar Comburg (A) een begrijpelijke lezing biedt, is niet ingegrepen, ook al hebben sommige redacties een oudere lezing. De bronnen zijn aangeduid met de in het Reynaertonderzoek gangbare siglen (zie het Nawoord, par. 5). Drierijm en assonantie vormen geen aanleiding tot tekstkritiek, onzuiver rijm evenmin, weesrijm echter wel (1049, 1966, 2759). De in totaal 26 toegevoegde

verzen blijven - middels aanduiding met a, b, etc. - buiten de op Comburg geënte versnummering (1-3469). Hierdoor blijft het eenvoudig om de door Hellinga in één band diplomatisch uitgegeven Reynaertbronnen te raadplegen (Hellinga 1952).

In de verantwoording van de verbeteringen worden enkele typografische tekens gebruikt:

* niet overgeleverde, hypothetische taalvorm

> wordt tot

< ontstaan uit

- 1 *Madocke*: aldus F, (B) - A *vele bouke* (op rasuur), vermoedelijk de correctie van de ca. 1400 wel niet meer bekende verhaaltitel *Madocke*.
- 6 *Arnout*: aldus F - A *willem*. De in dit vers aangeduide persoon is niet de auteur van het onderhavige Reynaertverhaal maar een voorganger, mogelijk een Franse Renartdichter (vgl. Bouwman 1991, p. 44-47).
- 7 *dede*: aldus F, (B) - A *van reynaerde*, mogelijk een verklarende glosse bij *vijte* (in de legger van A), die is opgevat als correctie van *dede* (vgl. Lulofs 1983, p. 297).
- 238 *makeden*: A leest *makedent*, verschrijving o.i.v. - *t* in *zijt*.
- 258 *Over recht*: A heeft *onrecht*, waarschijnlijk verlezen uit **ou' recht*; vgl. F *Mit rechte* en B *Mit recht*.
- 303 *Drouch*: vgl. F, B (*Droech*) - A *Droucht*, verschrijving.
- 305 *Dat*: vgl. F (*Dit*), B (*Die*) - A *Daer*, mogelijk door verlezing *dat* > **dar*. Er zijn niet zes maar vier kinderen (vgl. 412-13).
- 320 *minen kinderen*: aldus F, (B) - A *mine sustren*. Canticleer, de vader, is aan het woord.
- 332 *tenen*: aldus F, (L) - A *te dien*, door vervanging van een als onbepaald lidwoord opgevat telwoord door een bepaald lidwoord.

- 344 *Reynaert*: aldus F, B - A *Want reynaert*.
Voegwoord in combinatie met *ende* (245)
ongrammaticaal. Voor een alternatieve
verklaring (*want* is een ingeslopen glosse
bij 343, met betekenis 'lemen of
gevlochten muur') zie Lulofs 1983, p.
299.
- 353 *Noch ontquam*: vgl. F *Nochtan quam.../*
Dane, B *Nochtant ontquam* en L *Sed*
tarnen euasit - A *Nochtan quam*, door
verlezing via foutieve woordscheiding *
Nochontquam > * *Nochont quam*.
- 378 *stolen*: aldus F - A *scole*, door verlezing
**t* > *c*.
- 410 *nu*: A heeft *mi*, verlezten uit **nu*, mogelijk
o.i.v. *mindre* (optische contaminatie).
- 436 *best*: aldus F - A *ons best*. Vanwege het
lijdend voorwerp *dese moort* in 437 kan
wreken geen wederkerend werkwoord
zijn.
- 450 *vygelye*: enkelvoud vanwege de
persoonsvorm *was* - A *vygelyen*.

- 454 *slecht was*: A leest *die slecht was*, en verhindert zo de noodzakelijke aansluiting tussen 454 en 456 (vgl. ook F 440-41).
- 456-55 Volgorde van de verzen naar analogie van F, vanwege de noodzakelijke aansluiting tussen 455 en 457 - A heeft waarschijnlijk een niet herstelde continueringsfout.
- 457 *Deden*: vgl. F - A *Dede* (enkelvoud), aangepast door de kopiist o.i.v. de verwisselde verzen, waardoor hij *Die saerc* als onderwerp opvatte i.p.v. het meervoudige *Die letteren*.
- 502 *Dort doncker*: vgl. F *Durt donkerste*, B *Door dat doncker*, L *per opaca ruit nomorum vicinaque silue* - A *Dor den keer*, door verlezing via foutieve woordscheiding (vgl. Lulofs 1983, p. 301).
- 535 *voer in*: vgl. F *vore in* en L *iacet in porta*; 540 impliceert dat de vos al ten dele in zijn burcht lag - A *voer*.
- 579 *Ende*: vgl. F, B - A *Ende icse*, bijzin met samentrekking door de kopiist opgevat als lacuneuze hoofdzin en dienovereenkomstig aangepast.
- 648 *was, eist waer*: vgl. B *ist wair dat men my seit* - A *waer was eist*.
- 786 *verhoernden cloet* F, vgl. L *contum cornutum* - *verboerden* A. Mogelijk verlesen en begrepen als (hoog) opgeheven.
- 802 *Abstale*: vgl. F *Absdale* - A *Abyscale*, door verlezing *t > c.
- 812 *Ghedichte*: aldus F, vgl. B *Dicke* - A *Ghestichte*, door verlezing?
- 915 *nu*: aldus F, (B) - A *in*, door verlezing.
- 944 *draghet*: aldus F, (B) - A *draghen*, door verlezing (of vervorming tijdens ‘dictée interieure’).

- 993 *dier*: aldus F, B - A *diet*, door verlezing $r > t$.
- 996 *hoere*: vgl. F *luchter ore*, L *Aurem me leuam*; enkelvoud vanwege 745 - A *hoeren*.
- 1004 *Ende rieden*: aldus F - A *Doe rieden si*, o.i.v. 1006 (optische contaminatie).
- 1049a *Keer herwaert dinen vlogel*: aldus B, (F, L) - In A ontbreekt dit vers door een continueringsfout.
- 1088 *vraet*: aldus F, B - A *braet*, door verlezing $v > b$.
- 1104 *dages*: aldus F, (B), in oppositie met de nachtelijke ontmoeting in 1107 - A *daer*.
- 1276 *In*: aldus F - A *int*, verschrijving, mogelijk door vervorming van **in sleets* tijdens ‘dictée intérieure’.
- 1390 *quite*: vgl. B *quijt* - A *qijite*, schrijffout.
- 1415 *Rossel, een*: vgl. F *roseel een*, L *roscellus* - A *rollel ende*, door verlezing lange $s > l$ en wellicht verlezing **ene(n) > en(de)*.
- 1433 *scouwet*: aldus F - A *scone wel*, door verlezing via foutieve woordscheiding.
- 1434-37 Vgl. F, (B, L) - Continueringsfout in A: door een ‘saut du

- même au même' via *Van zorghen* (1434) en *Van sonden* (1434c), begin van het laatstgekopieerde vers, zijn drie regels weggevallen. Om het aldus ontstane weesrijm aan te vullen werd A 1436 *Nu hoert mine redene saen* erbij gedicht (vgl. Muller 1917, p. 241 en Lulofs 1983, p. 304).
- 1451 *mire mesdaet*: aldus F - A *minen mesdaden*, door vervorming tijdens het onthouden (o.i.v. het vorige rijmpaar).
- 1467 *strec*: aldus F - A *net*, door vervorming tijdens het onthouden?; in tegenspraak met 1173, 1198 etc.
- 1506 *niene*: aldus F - A *mi niet*.
- 1509 *Bloys*: aldus D, (F) - A *vimbloys*, mogelijk ontstond A *van vimbloys* uit een door optische contaminatie veroorzaakte dittografie: **van van bloys*.
- 1527 *sat*: aldus F, B (L) - ontbreekt in A, waardoor de tegenstelling met *ongherich* (1526) impliciet blijft.
- 1540 *vanc*: aldus F, (B) - A *vant*, door verlezing $c > t$.
- 1543 *mijn*: aldus F, B, (L) - A *mijns*, verschrijving (of relict van **mijns selves?*; vgl. L *propria... domo*).
- 1592 *dien*: A *diene*, o.i.v. het eerste woord in 1593 (optische contaminatie).
- 1635 *hortene*: aldus F, (B) - A *hoendene*, o.i.v. *hoenen* in 1634 (optische contaminatie); vgl. ook Bouwman 1991, p. 196-197.
- 1642 *vyer gat*: vgl. F *hemel gat*, D *valdore gat* - A *vyuer gat*, verschrijving.
- 1737 *verseert*: aldus J - A *versmaet*, o.i.v. de vier voorafgaande rijmen?
- 1743 *Die ic*: aldus F, B, (L) - A *Dien*, door verlezing $ic > n$.
- 1748 *Die si te voren hadden gelaten*: aldus F, B - A *Doe began hem drouue ghelaten*, zie onder 1750-49.

- 1750-49** Volgorde van de verzen naar analogie van F en B en vanwege de verbinding met 1751-52 - Nadat in de legger van A het oorspronkelijke 1748 door een continueringsfout was weggefallen, ontstond een weesvers en een aansluitingsprobleem. Dit werd door de kopiist opgelost door 1750 en 1749 om te wisselen en een nieuw vers 1748 bij te dichten, dat de inhoud van 1749 amplificeert.
- 1779** *Souden*: aldus F, B, D; meervoud (vgl. 1778) - A *soude*.
- 1788** *nu*: aldus F - A *niet*, door verlezing *nu* > **nz* = *n(iet)*.
- 1822a-d** Aldus F, (B) - Continueringsfout in A: door een 'saut du même au même' via *Noch* (in 1822 en 1822d), beginwoord van het laatstgekopieerde vers, sloeg de kopiist vier verzen over (die duidelijk afhangen van verzen uit de Oudfranse voorbeeldtekst; vgl. Muller 1917, p. 269, en Bouwman 1991, p. 491).
- 1836** *sake*: aldus B (F); enkelvoud (vgl. *zi*) - A *saken*.
- 1855** *Fortadent*: vgl. F *Foret adent* - A *Forcondet*. In beide redacties is

- de sprekende naam van het everzwijn (Sterk-met-de-tand, Sterktand) niet meer begrepen; zie voor de conjectuur Bouwman 1991, p. 224-25.
- 1856** *Tyecelijn*, vgl. F *Tiselijn* - A *tyocelijn*, verschrijving.
- 1860** *wesel, mijn*: aldus F, (B, D, L) - A *weline die*.
- 1871a-b** *Orconde den ghenen die dat horden. / Soudic die tale entie worden*: aldus F, met een wijziging naar P (F *Orconden gingen*); vgl. ook L - In A zijn de twee verzen weggevallen, waardoor 1872-73 onbegrijpelijk worden (vgl. Bouwman 1991, p. 228).
- 1966a** *Die Reynaerde hadden harde leit*: aldus F - in A ontbreekt het vers, vermoedelijk door een continueringsfout.
- 2011** *nu*: A *mi*, onverenigbaar met het onovergankelijke werkwoord *sparen*; ontstaan door verlezing.
- 2075** *mammen*: aldus F, B - A *mannen*, door verlezing, vermoedelijk via de met nasaalstreep verkorte vorm **mam*□*en* (overgeleverd in F en B).
- 2097** *Belsele*: aldus F - A *besele*, verschrijving (vgl. Muller 1944, p. 110, en Van Daele 1994, p. 46 en 466, noot 758).
- 2156** *nu*: A *mi*, als tweede lijdend voorwerp (naast *ons*) onverenigbaar met het werkwoord *secht*; ontstaan door verlezing.
- 2207** *Eene*: vgl. F - A *Eeene*, verschrijving.
- 2229** *bedragen*: aldus F, B - A *bedrieghen*, onverenigbaar met de voorzetselconstructie *Met verradenessen*. De kopiist heeft *bedragen*, d.i. ‘beschuldigen’, verlezen of geïnterpreteerd als (een vorm van) *bedriegen*.

- 2230 *maghen*: vgl. F, B - A *maghen lieghen*.
Nieuw rijmwoord toegevoegd vanwege de wijziging in het rijmwoord van 2229.
- 2241 *Hermeliken*: vgl. F *hermerikes* - A *heymeliken*, gezien A 2564 *ermelinc* verlesen uit **hermeliken*.
- 2243 *Doe*: vgl. B, P - A, F *Die*, door verlezing waarbij het vers als bijvoeglijke bijzin bij *stat* (2242) werd opgevat.
- 2270a-d De vier verzen, overgenomen uit F, ontbreken in A, maar kunnen niet gemist worden. Zo kan het lijdend voorwerp *Dat* bij *weder segghen* (2273), d.i. 'afwijzen', door 's konings magen, niet refereren aan het geheime moordplan in 2268-69, waarbij ze niet betrokken zijn. Het moet wel slaan op het openbare vervolg: het proclameren van Bruun tot koning (vgl. Bouwman 1991, p. 276-78).
- 2311 *verslant*: aldus F, B - A *verslanc*, door verlezing *t > c*.
- 2334 *kende den coninc*: aldus F, B (L), in oppositie met Reynaerts ervaring met Bruun (2329-30) - A *kennen so*, mogelijk door verlezing **kendeden co*□. > **kenden so*.
- 2342 *ghedoghede*: vgl. F, B - A *ende ghedoghede*, blijkens het voegwoord werd het zelfstandig naamwoord *zorghe* als een werkwoordsvorm opgevat (en *grote* als een bepaling bij *herte*).

- 2392 *vote*: vgl. F, (B) *voete* - A *vore*, verlezzen uit **vote*.
- 2403 *gheraecter*: vgl. F - A *gheraecte*.
- 2433 *brieve*: aldus F, B - A *baniere*, moeilijk verenigbaar met de heimelijkheid in 2425-27.
- 2434 *dieve*: aldus F, B - A *diere*, klinkt vreemd uit de mond van de vos.
- 2510 *hi al mine sculde*: aldus F, (B, L) - A *bruun alle mine onsculde*, geeft geen zin.
- 2526 *argertieren*: A leest *argentieren*, verlezing.
- 2537 *belanc*: aldus F - A *belanct*, verschrijving o.i.v. van *sullent*.
- 2592 *elwaer*: aldus F, (E) - A *daer waert*, mogelijk door verlezing **el waer* > **d' waer*. Dit richtingaanduidend bijwoord is echter onverenigbaar met het werkwoord *zijn*.
- 2593 *bi*: aldus F, E - A *hi*, door verlezing *b* > *h*.
- 2594 *ghehidet*: aldus F, E - A *ghehidelt*, verschrijving.
- 2628 *wane*: aldus F - A *wanen*, corrupt.
- 2645 *voer den*: aldus F, (E, B) - A *voert*, geeft geen zin.
- 2653-55 De verzen a-h zijn aangevuld naar F - Continueringsfout in A: door een 'saut du même au même' via *vrouwen* (in 2654 en 2654h), slotwoord van het laatstgekopieerde vers, zijn in een voorfase van A acht verzen overgeslagen. In een volgende afschrijffase zijn de omringende verzen aangepast. 2653 *manic*: aldus F, E, (B) - A *maent hi*. 2654 *ver Genten*: aldus F, (E) - A *zijt sculdich*. 2655 *den coninc*: vgl. F - A *die ic den coninc*. Vgl. Bouwman 1991, p. 290-93.
- 2660 *Hulsterloe*: aldus F, (B, E) en vgl. 2575 - A *hulst ter loe*.

- 2678 *vor*: aldus E, F, (B) - A *wee*, geeft geen zin.
- 2679 *scone rijme*: vgl. B, (E), (L) - A *huwen sone rijne*, door verlezing.
- 2696 *berke*: aldus E, (B), (L), en vgl. 2601-7 - A *burne*.
- 2734 *tebannen*: vgl. F *gedaen te banne* - A *wart te bannen*, voor het voltooid deelwoord is de persoonsvorm uit 2732 herhaald (vanwege de bijzin met hoofdzinsvolgorde?).
- 2759a *Die hi te recht wel mochte mynnen*: aldus B - in A ontbreekt een vers.
Aantrekkelijker en vermoedelijk oorspronkelijker dan A 2759-67 is F 2731-35: *Nv hort hoe hier sal beginnen / Die coninc spreken coninlike / Mine dire arm ende rike / Beyde luttel ende groet / Mine baroene ende mine genoet*.
- 2796 *Ticelin*: vgl F *necelijn* < **tiecelijn*, (B, L), en vgl. 1856 - A *cirlin*, vermoedelijk verlezen uit **ticelin* (> **cirelin*), met verwisseling van *c/t* en *r/c*.
- 2812 *tes*: vgl. F, B (*ten*) - A *des*.
- 2829 *coninc*: aldus F, B - A *cominc*, verschrijving.
- 2866 *onbaren*: aldus F - A *ombeeren*, rijmt niet op *varen* (2867).

- 2883** *Van*: F, B - A *Ende*.
- 2928-29** *smaren*: aldus F, (B, L) - A *snoeren*,
semantische verdubbeling t.o.v. 2931-32.
te voren waren: aldus F, (B) - A *waren te voren*. Door ‘dictée interieure’ ontstond in de legger van A een omkering binnen het vers. Het nieuwe rijmvoord *voren* (en de informatie in 2931-32) bracht de kopiist van A tot de verlezing (of correctie?) *smaren* > *snoeren*.
- 2997** *alsi wouden*: aldus F, (B) - A *als hi woude*.
- 3020** *Dor*: aldus E - A *Die*, verschrijving o.i.v. *Die* (3019); optische contaminatie.
- 3101a-b** *Reynart sprac*: ‘*Ic was gevaen, Mar die coninc hi lijt mi gaen.*’: aldus E, (B, L) - Continueringsfout in A (en F): door een ‘saut du même au même’ via *ontgaen* (3101) en *gaen* (3101b), slotwoord van het laatstgekopieerde vers, sloeg de kopiist twee verzen over (die noodzakelijk zijn vanwege 3103-04).
- 3129** *ase*: aldus F - A *base*, verlesen uit **hase*.
- 3135** *bat*: aldus E, F, (B) - A *dancte*,
onbegrijpelijk in combinatie met *goets*.
- 3177** *Bedwongene*: aldus F, B - A *Bedi ne gheene*, met foutieve woordscheiding verlesen uit **bedwonghene*.
- 3236** *Belin*: vgl. F, B *Bellijn* - A *lude*, is grammaticaal correct maar minder passend in de context: Cuaert heeft Belins naam geroepen (3122) en de ram heeft dat ook gehoord, blijkens 3226. Reynaert probeert een deel van Cuaerts woorden te verdraaien (vgl. Lulofs 1983, p. 313).
- 3239** *Dat*: aldus F, (B) - A *Doe*, door verlezing o.i.v. A 3236 *Doe riep hi* (optische contaminatie).
- 3245** *liever mesquame*: aldus F, (B) - A *leet mesquame hem*, 3246-47 sluiten niet aan; de kopiist las niet verder en ging ‘verbeteren’: schreef *leet* voor *lieuer* en voegde *hem* toe.

- 3296-3300** *Belin / Reynaert / Mi / mi / ic can*: aldus F, B, G, (L); op grond van 3302-5 is Belijn noodzakelijkerwijs aan het woord, maar in A spreekt de vos. 3296 *Belin*: ‘*Reynaert - A reynaert belin*. 3298 *Mi - A leest Hu*. 3299 *mi - A leest hu*. 3300 *ic can - A leest ghi coont*).
- 3325** *daer*: vgl. (F) - A *daer doe*, o.i.v. het versbegin *Doene* (ingevoegd tijdens ‘dictée inferieure’?).
- 3390** *Fyrapeel*: aldus B, (F, L) - A *Syrapeel*, waarbij de *f* verlezet is als (lange) *s*. Eveneens in 3399, 3411, 3426, 3429, 3431, 3468.
- 3421-20** Volgorde van de verzen naar analogie van F, B en (L) - In A dient 3421 als rechtvaardiging om Reynaert te vervolgen, maar die is minder noodzakelijk als de rechtvaardiging om Belijn tot slachtoffer te maken, aldus Lulofs (1983, p. 314).

- 3439 *soene*: aldus P, (B) - in A ontbreekt dit lijdend voorwerp.
- 3452 *vriheden*: aldus B, P - A *vreden*, verleden of vervormd tijdens ‘dictée interieure’.
- 3464 *Ic*: A voegt sprekersaanduiding in: *brune sprac* (niet noodzakelijk vanwege de aanspreking in 3463).
- 3465 *Ligghen dan hier*: A leest *Dan hier te ligghene* (omkering binnen het vers door dicteerfout?); *in dysere*: A leest *int ysere* (door vervorming tijdens ‘dictée interieure’?). Reconstructie van het acrostichon volgens mevrouw De Vreese-Kroon (vgl. Muller 1927, p. 52-53).

8. Om het lezen van de tekst te vergemakkelijken worden aan de voet van elke bladzijde moeilijk geachte Middelnederlandse woorden en zinsconstructies vertaald of geparafraseerd. Een koppelteken na een versnummer geeft aan dat de eropvolgende verklaring de grens van het betreffende vers overschrijdt (zie 44, 70, 81 etc.).

Bibliografie

- Arendt, G.-H., *Die satirische Struktur des mittelniederländischen Tierepos 'Van den vos Reynaerde'*. Köln 1965. - [Proefschrift Köln; 'Die Struktur des Geschehens' (p. 149-176) herdrukt in Van Dijk & Wackers 1999, p. 51-69]
- Bartelinck, G.J.M., 'Een thema uit de fabelliteratuur en het dierenepos in de middeleeuwen. De hofdag van de zieke leeuw en de gevilde wolf', in: *Lampas* 10 (1977), p. 283-301.
- Berg, E. van den, *Middelnederlandse versbouw en syntaxis. Ontwikkelingen in de versifikatie van verhalende poëzie ca. 1220 - ca. 1400*. Utrecht 1983. - [Proefschrift Utrecht]
- Berteloot, A. & H.-L. Worm (ed./vert.), *Van den vos Reynaerde = Reinart Fuchs. Mittelniederländischer Text und deutsche Übertragung*. Marburg 1982. (Marburger Studien zur Germanistik, 2).
- Besamusca, B., 'Opmaak en voordracht. De Rotterdamse fragmenten van *Van den Vos Reinaerde*', in: E. Cockx-Indestege en F. Hendrickx (red.), *Miscellanea Neerlandica. Opstellen voor dr. Jan Deschamps ter gelegenheid van zijn zeventigste verjaardag*. Leuven 1987, dl. II (Miscellanea Neerlandica, 2), p. 123-131.
- Besamusca, B. 'Het publiek van de Middelnederlandse Arturromans', in: J.D. Janssens e.a., *Op avontuur. Middeleeuwse epiek in de Lage Landen*. Amsterdam 1998. (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen, 18), p. 145-157, 327-329.
- Bosch, J., *Reinaert-perspectief*. Kampen 1972. - [Inaugurele oratie Amsterdam VU; bibliografie, opgesteld door R.M.T. Zemel, op p. 43-51]
- Bossuat, R., *Le Roman de Renard*. Nouvelle édition, revue et mise à jour. Paris 1967. (Connaissances des Lettres, 49).
- Bouwman, A.Th., *Reinaert en Renart. Het dierenepos Van den vos Reynaerde vergeleken met de Oudfranse Roman de Renart*. Amsterdam 1991. 2 dln. (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen, 3). - [Proefschrift Leiden]
- Bouwman, A.Th., 'Het dier in de Middelnederlandse letterkunde', in: W.L. Idema, M. Schipper en P.H. Schrijvers (red.), *Mijn naam is haas. Dierenverhalen in verschillende culturen*. Baarn 1993, p. 57-65.

- Bouwman, A.Th., [Recensie van Van Daele 1994], in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 112 (1996), p. 276-280.
- Bouwman, A.Th., 'Taal daden. Over intertekstualiteit in *Van den vos Reynaerde*', in: J.D. Janssens e.a., *Op avontuur. Middeleeuwse epiek in de Lage Landen*. Amsterdam 1998. (Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen, 18), p. 125-143, 322-327.
- Breul, K. (ed.), *The Cambridge Reinaert Fragments (Culemann Fragments)*. Cambridge 1927.
- Brink, H. van den & J. van Herwaarden, 'Van den vos Reynaerde. Recht en macht', in: H. van den Brink e.a. (red.), *Samenwinnige. Tien opstellen over rechtsgeschiedenis geschreven ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het interuniversitair instituut Nederlands Centrum voor Rechthistorische Documentatie*. Zwolle 1977, p. 75-91. - [Herdrukt in Van Dijk & Wackers 1999, p. 179-196]
- Brinkman, H. & J. Schenkel (ed.), *Het Comburgse handschrift. Hs. Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, Cod. poet. et phil. 2° 22*. Diplomatische editie. Hilversum 1997. 2 bdn. (Middeleeuwse verzamelhandschriften uit de Nederlanden, 4)
- Bruin, C.C. de (ed.), *Het oude testament. Eerste Stuk. Genesis - II Koningen*. Leiden 1977. (Corpus Sacrae Scripturae Neerlandicae Medii Aevi; Series Maior, 1)
- Buitenrust Hetteema, F. (ed.), *Van den vos Reynaerde. Dl. II Inleiding - Aanteekeningen - Glossarium*. Zwolle [1910]. (Zwolsche herdrukken, 19/20)
- Buitenrust Hetteema, F. & H. Degering (ed.) - *Van den vos Reynaerde*. Uitgegeven naar het Comburgsche en Darmstadse handschrift door F. Buitenrust Hetteema, naar het Dyckse handschrift door H. Degering. 2e ed. Zwolle 1921. 2 dln. (Zwolsche herdrukken, 18-19/20). - [Dl. I. *Tekst*; Dl. II. *Inleiding, aanteekeningen, Glossarium*]
- Buitenrust Hetteema, F. & J.W. Muller (ed.), *Van den vos Reynaerde*. Opnieuw naar het Comburgsche handschrift uitgegeven. Zwolle 1903. (Zwolsche herdrukken, 18)
- Burger, P. (ed./vert.), Jacob van Maerlant, *Het boek der natuur*. Amsterdam 1989. (Griffioen)
- Caenegem, R.C. van, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*. Brussel 1954. (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 19).
- Caenegem, R.C. van, *Geschiedenis van het strafprocesrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw*. Brussel 1956. (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 24).

- Campbell, M.F.A.G., *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*. La Haye 1874. - [Avec suppléments I-IV: La Haye 1874-1890]
- Colledge, E. (ed.), *Reynard the Fox and Other Mediaeval Netherlands Secular Literature*. With an introduction by E. Colledge and translations by E. Colledge and A.J. Barnouw. Leyden [etc.] 1967. (Bibliotheca Neerlandica).
- Combarieu, M. de & J. Subrenat, *Le Roman de Renart. Index des thèmes et des personnages*. Aix-en-Provence 1987. (Senefiance, 22)
- Daele, R. van, 'Quelques aspects de la réception renardienne en Flandre aux dix-neuvième et vingtième siècles', in: *Reinardus* 3 (1990), p. 173-183.
- Daele, R. van, *Ruimte en naamgeving in 'Van den vos Reynaerde'*. Gent 1994. (Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde, Reeks III, 42). - [Proefschrift Leuven]
- Daele, R. van, 'Het laatste woord is aan Willem. Over het slot van *Van den vos Reynaerde* (A 3390-3469)', in: K. Porteman, W. Verbeke en F. Willaert (red.), *Tegendraads genot. Opstellen over de kwaliteit van middeleeuwse teksten*. Leuven 1996, p. 63-72.
- Daele, R. van, 'Alleen maar (on)zekerheden?', in: *Tiecelijn. Tijdschrift voor reynaerdofielen* 1998/2-3 (= speciaal nummer 'als de vos de passie preekt ...'), p. 131-147, 149-151.
- Delbouille, M., 'La composition du "Reinaert I"'. Arnout, Willem et le *Roman de Renart* français', in: *Revue belge de philologie et d'histoire* 8 (1929), p. 19-52.
- Deschamps, J., *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken. Tentoonstelling t.g.v. het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 24 okt.-24 dec. 1970. *Catalogus*. 2e herz. dr. Leiden 1972.
- Deschamps, J., 'Nieuwe fragmenten van *Van den vos Reynaerde*', in: E. Rombauts and A. Welkenhuysen (red.), *Aspects of the medieval animal epic. Proceedings of the international conference Louvain, May 15-17, 1972*. Leuven [etc.] 1975. (Mediaevalia Lovaniensia, Series 1: Studia, 3), p. 199-206.
- Deschamps, J. & H. Mulder, *Inventaris van de Middelnederlandse handschriften van de Koninklijke Bibliotheek van België (voorlopige uitgave). Eerste aflevering*. Brussel 1998.
- Dievoet, G. van, 'Le *Roman de Renart* et *Van den vos Reynaerde* témoins fidèles de la procédure pénale aux XIIe et XIIIe siècles?', in: E. Rombauts and A. Welkenhuysen (red.), *Aspects of the medieval animal epic. Proceedings of the international conference Louvain, May 15-17, 1972*. Leuven [etc.] 1975. (Mediaevalia Lovaniensia, Series 1: Studia, 3), p. 43-52.

- Dijk, H. van & P. Wackers (red.), *Pade crom ende menichfoude. Het Reynaert-onderzoek in de tweede helft van de twintigste eeuw*. Hilversum 1999. (Middeleeuwse studies en bronnen, 67)
- Dis, L.M. van (ed.), *Van den vos Reinaerde*. 20e dr. Groningen 1972. (Van alle Tijden)
- Dufournet, J. & A. Méline (ed./vert.), *Le Roman de Renart*. Paris 1985. 2 dln.
- Duinhoven, A.M., *Bijdragen tot reconstructie van de Karel ende Elegast*. Dl. 1 (Assen 1975). - [Proefschrift Utrecht]
- Engels, L.J., 'Reynardus vulpes als bewerking van de *Reinaert*', in: P. Wackers e.a.: *Verraders en bruggenbouwers. Verkenningen naar de relatie tussen Latinitas en de Middelnederlandse letterkunde*. Amsterdam 1996, p. 63-84, 282-291. - [1996a]
- Engels, L.J., 'Van den vos Reynaerde and Reynardus vulpes: a Middle Dutch source text and its Latin version, and vice versa', in: *Media Latinitas. A collection of essays to mark the occasion of the retirement of L.J. Engels*. Steenbrugis 1996. (Instrumenta Patristica, 28), p. 1-28. - [1996b]
- Flinn, J., *Le Roman de Renart dans la littérature française et dans les littératures étrangères au Moyen Age*. [Toronto] 1963. (University of Toronto Romance Series, 4). - [Thèse de doctorat Paris]
- Foulet, L., *Le Roman de Renard*. Paris 1914. (Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Sciences Historiques et Philologiques, 211). - [Ongew. herdr.: Paris, 1968]
- Fukumoto N., N. Harano & S. Suzuki (ed.), *Le Roman de Renart*. Édité d'après les manuscrits C et M. Tokyo 1983-1985. 2 dln.
- Geeraedts, L., 'Van den vos Reynaerde. Eine beschreibende Bibliographie der Sekundärliteratur zwischen 1944 und 1976', in: J. Goossens & T. Sodmann (red.), *Reynaert Reynard Reynke. Studien zu einem mittelalterlichen Tierepos*. Köln [etc.] 1980. (Niederdeutsche Studien, 27), p. 282-323.
- Goossens, J., 'Over het begin van de volksboekoverlevering van de *Reinaert*', in: *De nieuwe taalgids* 74 (1981), p. 45-47.
- Goossens, J. (ed.), *Reynaerts historie, Reynke de Vos. Gegenüberstellung einer Auswahl aus den niederländischen Fassungen und des niederdeutschen Textes von 1498*. Darmstadt 1983. (Texte zur Forschung, 42). - [1983a]
- Goossens, J., *Die Reynaert-Ikonographie*. Darmstadt, 1983. (Texte zur Forschung, 47). - [1983b]
- Goossens, J., *De gecastreeerde neus. Taboes en hun verwerking in de geschiedenis van de *Reinaert**. Leuven [etc.] 1988. (Leuvense Studiën en Tekstuitgaven, Nieuwe Reeks, 8).

- Goossens, J., 'De moderne Nederlandse Reinaert-bewerkingen', in: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse taal- en letterkunde* 1996, p. 17-39.
- Graf, A., *Die Grundlagen des Reineke Fuchs. Eine vergleichende Studie*. Helsinki 1920. (Folklore Fellows Communications, 38).
- Grimm, J., *Reinhart Fuchs*. Berlin 1834.
- Gumbert, J.P., 'La page intelligible: quelques remarques', in: O. Weijers (red.), *Vocabulaire du livre et de l'écriture au moyen âge. Actes de la table ronde Paris, 24-26 septembre 1987*. Turnhout 1989. (Civica. Études sur le vocabulaire intellectuel du moyen âge, 2), p. 111-119.
- Gysseling, M., 'Speurtocht naar de Reinaert-dichter', in: *Jaarboek Oudheidkundige Kring 'De vier ambachten'*. Hulst 1966/67, p. 9-20.
- Gysseling, M., 'Datering en localisering van *Reinaert I*', in: E. Rombauts and A. Welkenhuysen (red.), *Aspects of the medieval animal epic. Proceedings of the international conference Louvain, May 15-17, 1972*. Leuven [etc.] 1975. (Mediaevalia Lovaniensia, Series 1, Studia, 3), p. 165-186.
- Gysseling, M., *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks II. *Litteraire handschriften*. Dl. 1 *Fragmenten*. ('s-Gravenhage 1980). Dl. 3 *Rijmbijbel/Tekst* (Leiden 1983).
- Haan, M.J.M. de, *Enige aspecten van de tekstkritiek van Middelnederlandse teksten*. Leiden 1973. - [Proefschrift Leiden]
- Heeroma, K., 'De eerste Reinaert en zijn voorbeeld', in: K. Heeroma: *De andere Reinaert*. Den Haag 1970, p. 10-114.
- Heeroma, K., 'De *Reinaert* en het recht', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 87 (1971), p. 260-274.
- Hegman, W.E., 'De "Brusselse fragmenten" van *Reynaert I*', in: P.M. Gilhuys e.a. (red.), *Zestig jaar Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'*. *Jubileumboek 1988-1989*. Hulst 1989, p. 14-37.
- Hellinga, W. Gs (ed.), *Van den vos Reynaerde*. Dl. I *Teksten*. Diplomatisch uitgegeven naar de bronnen vóór het jaar 1500 (Zwolle 1952). - [Correcties in *Spiegel der Letteren* 8 (1964/65), p. 31-37]
- Hellinga, W. Gs, 'Wie was Willem die de Reynaert schreef?', in: *Jaarboek Oudheidkundige Kring 'De vier ambachten'*. Hulst 1957, p. 11-23.
- Hellinga, W. Gs, 'De betekenis van de incunabelkunde voor de neerlandistiek', in: E. Lindenberg, E. Raidt & J.A. Verhage (red.), *Dietse studies. Bundel aangeboden aan Prof. Dr. J. Du P. Scholtz*. Kaapstad/Pretoria 1965, p. 52-76.
- Hermesdorf, B.H.D., 'Van den vos Reynaerde. Rechtshistorische aantekeningen', in: B.H.D. Hermesdorf: *Recht en taal te hoofde. Opstellen over de ontmoeting tussen Middelnederlandse letteren en Oudvaderlands*

- recht*. Zwolle 1955. (Zwolse Reeks van Taal- en Letterkundige Studies, 1), p. 106-161.
- Van Hoecke, W. van, 'La littérature française d'inspiration arthurienne dans les anciens Pays-Bas'. In: *Arturus Rex*. Vol. I. W. Verbeke, J. Janssens, M. Smeyers (red.), *Catalogus. Koning Artur en de Nederlanden. La matière de Bretagne et les anciens Pays-Bas* (Leuven 1987). (Mediaevalia Lovaniensia, Series 1, Studia 16), p. 189-260.
- Huygens, R.B.C. (ed/vert.), *Reynardus vulpes. De Latijnse Reinaert-vertaling van Balduinus Iuvenis*. Critisch uitgegeven en vertaald. Zwolle 1968. (Zwolse Drukken en Herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, 66).
- Jacoby, F.R., *Van den vos Reinaerde. Legal elements in a Netherlands epic of the thirteenth century*. München 1970. - [Ph. D. dissertation New York]
- Janssens, J., 'Een meesterwerk van dubbelzinnigheid'. In: J. Janssens e.a. 1991, p. 173-187.
- Janssens, J. en R. van Daele, *Reinaerts streken: van 2000 voor tot 2000 na Christus*. Leuven 2001.
- Janssens, J. e.a. (ed.), *Van den vos Reynaerde. Het Comburgse handschrift*. Leuven 1991.
- Jauss, H.R., *Untersuchungen zur mittelalterlichen Tierdichtung*. Tübingen 1959. (Beihefte zur Zeitschrift für Romanische Philologie, 100). - [Habilitationsschrift Heidelberg]
- Jauss-Meyer, H. (vert.), *Le Roman de Renart*. München 1965. (Klassische Texte des Romanischen Mittelalters in Zweisprachigen Ausgaben, 5).
- Jonckbloet, W.J.A., *Geschiedenis der Middennederlandsche dichtkunst*. Dl. II (Amsterdam 1852).
- Jonckbloet, W.J.A. (ed.), *Vanden vos Reinaerde*. Groningen 1856.
- Jonkers, M.C.J.M., *Reynardus en Reynaert. Verkenningen rond de Reynaert-receptie in de Reynaerdus Vulpes van Balduinus, nomine Iuvenis*. [Z. pl.] 1985. - [Proefschrift Groningen]
- Keyser, P. de (ed.), *Reinaerts historie (Hs. Koninklijke Bibliotheek 14601)*. Antwerpen 1938. (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de faculteit van de Wijsbegeerte en Letteren. Extra serie: Facsimiles, 1).
- Klitzing, H., *Reineke Fuchs. Ein europäisches Epos. Eine Ausstellung des Goethe-Museums Düsseldorf, Anton-und-Katharina-Kippenberg-Stiftung, Arbeitsstelle Reineke Fuchs*. Düsseldorf 1989.
- Knapp, F.P., *Das lateinische Tierepos*. Darmstadt 1979. (Erträge der Forschung, 121)
- Loey, A. van, *Middelnederlandse spraakkunst*. Dl. I. *Vormleer*, 8e verb. dr.; Dl. II. *Klankleer*, 7e herz. dr. Groningen 1976.

- Lulofs, F., *Nu gaet reynaerde al hutten spele. Over commentaar en interpretatie*. Amsterdam 1975. (Amsterdamse smaldelen, 3). - ['Nu gaet reynaerde al hutten spele (A 1885)' (p. 18-31) herdrukt in Van Dijk & Wackers 1999, p. 167-177]
- Lulofs, F. (ed.), *Van den vos Reynaerde*. De tekst kritisch uitgegeven met woordverklaring, commentaar en tekstkritische aantekeningen. Groningen [1983]. - [2e, verb., opl. Groningen 1985]
- Lulofs, F., *Ik lees, ik lees, wat jij niet leest. Of boosaardig is ook aardig*. Groningen 1984. - [Afscheidscollege Groningen]
- Mann, J. (ed./vert.), *Ysengrimus*. Leiden [etc.] 1987. (Mittellateinische Studien und Texte, 12)
- Mann, J., 'The Roman de Renart and the Ysengrimus', in: Varty 1988-1991, dl. 1, p. 135-162.
- Martin, E. (ed.), *Reinaert. Willems Gedicht Van den vos Reinaerde und die Umarbeitung und Fortsetzung Reinaerts Historie*. Paderborn 1874.
- Martin, E. (ed.), *Das niederländische Volksbuch Reynaert de Vos nach der Antwerpener Ausgabe von 1564*. Paderborn 1876.
- Martin, E. (ed.), *Le Roman de Renart*. Strasbourg [etc.] 1882-1887. 3 dln. - [Fotomech. herdr.: Berlin [etc.] 1973]
- Martin, E. (ed.), *Neue Fragmente des Gedichtes Van den vos Reinaerde und das Bruchstück Van bere Wisselauwe*. Strassburg [etc.] 1889. (Quellen und Forschungen zur Sprach- und Culturgeschichte der germanischen Völker, 65).
- Menke, H., *Bibliotheca Reinaerdiana*. Tl. 1. *Die europäischen Reineke-Fuchs-Drucke bis zum Jahre 1800* (Stuttgart 1992).
- Merlijn 1975 - Een zeer genoeglyke en vermaaklyke Historie van Reynaert de Vos*. Amsterdam: de Erve de Wed. Jacobus van Egmont, [ca. 1780]. Uitgegeven door antiquariaat Merlijn. Hulst 1975. - [Facsimile-editie]
- Mierlo, J. van, 'Voor Arnout's oorspronkelijkheid', in: *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie* 1927, p. 1071-1118.
- Mierlo, J. van, 'De definitieve oplossing in zake den Reinaert-proloog', in: *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie* 1942, p. 563-595.
- Mierlo, J. van (ed./vert.), *Magister Nivardus' Isengrimus. Het vroegste dierenepos in de letterkunde der Nederlanden*. Utrecht 1946.
- Muller, J.W., 'Een nieuw handschrift van den Reinaert', *Verslagen en mededeelingen der Koninklijke Vlaamsche Academie* 1908, p. 109-188.
- Muller, J.W., *Critische commentaar op Van den vos Reinaerde naar de thans bekende handschriften en bewerkingen*. Utrecht 1917.
- Muller, J.W., 'Reinaert-studiën, 1. De slotverzen van Reinaert 1', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal- en letterkunde* 46 (1927), p. 52-64.

- Muller, J.W., 'Reinaert-studiën, v. Tekstcritiek', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche taal-en letterkunde* 59 (1940), p. 159-210.
- Muller, J.W., *Van den vos Reynaerde. Exegetische commentaar*. Leiden 1942. (Leidsche Drukken en Herdrukken, Groote Reeks, 2).
- Muller, J.W. (ed.), *Van den vos Reynaerde, Inleiding met aantekeningen, lijst van eigennamen, tekst*. Critisch uitgegeven. 3e, opnieuw herz. en verm. dr. Leiden 1944. (Leidsche Drukken en Herdrukken, Groote Reeks, 1).
- Naar de letter 1970 - Jacob van Maerlant's Der naturen bloeme. Tentoonstelling (1 okt. 1970 - 1 febr. 1971) Instituut De Vooy, Utrecht*. [Samengest. door de werkgroep 'Textus sub tecto']. Utrecht 1970. (Naar de letter, 4)
- Naar de letter 1972 - Reinaert de Vos. Tentoonstelling (29 sept. 1972 - 28 febr. 1973) Instituut De Vooy, Utrecht*. [Samengest. door de werkgroep 'Textus sub tecto']. Utrecht 1972. (Naar de letter, 5)
- Nieboer, E. & J.Th. Verhulsdonck, 'Lais, fabliau's, *Roman de Renart*.', in: R.E.V. Stuip (red.) *Franse literatuur van de Middeleeuwen*. Muiderberg 1988, p. 121-139.
- Nieuwenhuis, M. (vert.), *Ysengrimus*. Amsterdam 1997. (Griffioen)
- Oostrom, F.P. van, *Reinaert primair. Over het geïntendeerde publiek en de oorspronkelijke functie van Van den vos Reynaerde*. Utrecht 1983. (Kwarto-reeks, 4). - [Herdrukt, zonder de bijlagen, in Van Dijk & Wackers 1999, p. 197-213]
- Oostrom, F.P. van, 'Benaderingswijzen van de *Reinaert*', in: M Spies (red.): *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen [1984]. (Spectator Cahiers, 3), p. 13-33. - [Herdrukt in Van Dijk & Wackers 1999, p. 215-231]
- Overgaauw, E.A., 'Die Dycksche Handschrift. Ihre Entdeckung, Herkunft, Datierung und früheren Besitzer', in: B. Haller & H. Mühl (red.), *Die Dycksche Handschrift*. Berlin 1992, p. 40-58.
- E. Overgaauw, *Die mittelalterlichen Handschriften der Universitäts- und Landesbibliothek Münster*. Wiesbaden, 1996.
- Owen, D.D.R. (vert.), *The Romance of Reynard the Fox*. Oxford [etc.] 1994. (World's classics)
- Peeters, L., 'Historiciteit en chronologie in *Van den Vos Reynaerde*', in: *Spektator* 3 (1973/74), p. 157-179, 347-369. - [Herdrukt in Van Dijk & Wackers 1999, p. 125-165]
- Perry, B.E. (ed.), *Aesopica. A series of texts relating to Aesop or ascribed to him or closely connected with the literary tradition that bears his name*. Vol. I *Greek and Latin texts*. (Urbana, Ill. 1952).

- Petit, L.D., *Bibliographie der Middelnederlandsche taal- en letterkunde*. Leiden 1888-1910. 2 dln.
- H. Pleij, H.: '[Recensie van Van Oostrom 1983], in: *Forum der Letteren* 24 (1983), p. 233-237.
- Prevenier, W., 'Court and city culture in the Low Countries from 1100 to 1530', in: R. Kooper (red.), *Medieval Dutch literature in its European context*. Cambridge 1994 (Cambridge Studies in Medieval Literature, 21), p. 11-29.
- Rey-Flaud, H. & A. Eskénazi (vert.), *Le Roman de Renart, Branche I*. Traduit d'après l'édition de M. Roques. 2me éd. revue et corrigée. Paris 1982. (Traductions des Classiques Français du Moyen Age, 8)
- Reynaert, J., 'Botsaerts verbijstering. Over de interpretatie van *Van den vos Reynaerde*', in: *Spiegel der Letteren* 38 (1996), p. 44-61. - [n.a.v. Van Daele 1994; herdrukt in Van Dijk & Wackers 1999, p. 267-283]
- Rituale Romanum Pauli V pontificis maximi*. Jussu editum aliorumque pontificum cura recognitum atque auctoritae SSMI D.N. Pii papae XI ad normam codicis juris canonici accomodatum. Editio juxta typicam Vaticanam. Mechliniae 1926.
- Roques, M. (ed.), *Le Roman de Renart*. Edité d'après le manuscrit de Cangé par M. Roques. Paris 1948-1963. 6 dln. (Classiques Français du Moyen Age, 78, 79, 81, 85, 88, 90)
- Sabbe, M. & L. Willems (ed.), *Reynaert de vos, Reynier le renard*. Herdruk van de Plantijnsche uitgave van 1566. Antwerpen 1924.
- Salemans, B.J.P., *Building stemmas with the computer in a Cladistic, Neo-Lachmannian way: the case of fourteen text versions of Lanseloet van Denemerken*. [z. pl.] 2000. - [Proefschrift Nijmegen]
- Scheidegger, J.R., *Le Roman de Renart. Ou le texte de la dérision*. Genève 1989. (Publications Romanes et Françaises, 188).
- Schippers, A., *Middelnederlandse fabels: genre, collecties, catalogus*. Nijmegen 1995. [Proefschrift Nijmegen]
- Schippers, A. (vert.), *De kikker die zichzelf opblies en andere Middelnederlandse fabels*. Amsterdam 1999. (Griffioen)
- Schlusemann, R., *Die hystorie van reynaert die vos und The history of reynard the fox. Die spätmittelalterlichen Prosabearbeitungen des Reynaert-Stoffes*. Frankfurt a. M. 1991. (Europäische Hochschulschriften Reihe 1, 1248). - [Proefschrift Münster]
- Schnur, H. (ed./vert.), *Fabeln der Antike. Griechisch - Lateinisch - Deutsch*. Überarbeitet von E. Keller. 2. verb. und erw. Aufl. München/Zürich 1985.
- Sodmann, T. (ed.), *Reynke de vos. Lübeck 1498. Nachdruck des einzig vollständig erhaltenen Exemplars in Wolfenbüttel (32.14 Poet.)*. Hamburg 1976.

- Sonnemans, G.H.P., *Functionele aspecten van Middelnederlandse versprologen*. Boxmeer 1995. 2 dln. - [Proefschrift Nijmegen]
- Staub, K.H. & Th. Sanger, *Die handschriften der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt*. Bd. 6 *Deutsche und Niederländische Handschriften mit Ausnahme der Gebetbuchhandschriften*. Wiesbaden 1991.
- Stoetzer, W., ‘Aesopus en Lokman. Aantekeningen over de integratie van Aesopus in de Arabische cultuur’, in: W.L. Idema, M. Schipper en P.H. Schrijvers (red.), *Mijn naam is haas. Dierenverhalen in verschillende culturen*. Baarn 1993, p. 158-168.
- Stuiveling, G. (ed.), *Esopet. Facsimile-uitgave naar het enig bewaard gebleven handschrift*. Amsterdam [1965]. 2 dln. (Ad Fontes).
- Sudre, L., *Les sources du Roman de Renart*. Paris 1893.
- Teirlinck, I., *De toponymie van den Reinaert*. Gent 1910-1912. - [Aanvul. en verb. uit het handex. van Teirlinck in *Taal en tongval* 20 (1968), p. 142-165]
- Toesca, M. (vert.), *Le Roman de Renart*. Paris [1979].
- Varty, K., ‘The earliest illustrated English editions of *Reynard the Fox* and their links with the earliest illustrated continental editions’, in: J. Goossens & T. Sodmann (red.), *Reynaert Reynard Reynke. Studien zu einem mittelalterlichen Tierepos*. Köln [etc.] 1980. (Niederdeutsche Studien, 27), p. 160-195.
- Varty, K. (ed.), *A la recherche du Roman de Renart*. New Alyth 1988-1991. 2 dln.
- Varty, K., ‘Les anthologies dans le *Roman de Renart*. Le rôle de l’anthologiste-conteur dans la “matiere de Renart”’, in: Varty 1988-1991, dl. 1, p. 51-77.
- Varty, K., *The Roman de Renart. A guide to scholarly work*. Lanham, Md. [etc.] 1998.
- Varty, K., *Reynard, Renart, Reinaert and other foxes in medieval England*. Amsterdam 1999.
- Varty, K. (ed.), *Reynard the Fox. Social engagement and cultural metamorphoses in the beast epic from the Middle Ages to the present*. New York [etc.] 2000. (Polygons. Cultural diversities and intersections, 1)
- Verdam, J., *Middelnederlandsch handwoordenboek*. Onveranderde herdr. en van het woord *sterne* af opnieuw bew. door C.H. Ebbinge Wubben. 's-Gravenhage 1932. - [Fotomech. herdr. 1994]
- Verzandvoort, E. & P. Wackers, ‘Bibliografie van Reinaertvolksboeken’, in: *Dokumentaal* 12 (1983), p. 7-21.
- Verzandvoort, E. & P. Wackers 1988 (ed.), *Reynaert den Vos oft Der dieren*

- oordeel. *Facsimile van het rond 1700 in de drukkerij van Hieronymus Verdussen vervaardigde volksboek*. Antwerpen [etc.] 1988. (Gloriant, 2).
- Vos, J. de: 'Een Gentse codex in Stuttgart'. In: Janssens e.a. 1991, p. 133-153.
- Vriesema, P., 'Gheraert Leeu en *Die hystorie van Reynaert die vos*. De Reynaert als prozaroman', in: *De letter doet de geest leven. Bundel opstellen aangeboden aan Max de Haan bij zijn afscheid van de Rijksuniversiteit te Leiden*. Leiden 1980 (Publicaties van de vakgroep Nederlandse taal- en letterkunde, 9), p. 73-84
- Wackers, P.W.M., *De waarheid als leugen. Een interpretatie van Reynaerts historie*. Utrecht 1986. - [Proefschrift Nijmegen].
- Wackers, P., 'Words and deeds in the Middle Dutch Reynaert stories', in: E. Kooper (red.) *Medieval Dutch literature in its European context*. Cambridge 1994 (Cambridge Studies in Medieval Literature, 21), p. 131-147
- Wackers, P. & E. Verzandvoort, 'Bewerkingstechniek in de Reynaerttraditie', in: *Tijdschrift voor Nederlandse taal-en letterkunde* 105 (1989), p. 152-181.
- White, T.H. (vert.), *The bestiary. A book of beasts*. New York, 1980. - [1e dr. 1954]
- Willems, J.E (ed), *Reinaert de Vos. Episch fabeldicht van de twaelfde en dertiende eeuw*. Met aenmerkingen en ophelderingen van J.E Willems. Gent 1836. [Herdr. door F.A. Snellaert, Gent 1850]
- Witton, N., 'Die Vorlage des *Reinke de Vos*', in: J. Goossens & T. Sodmann (red.) *Reynaert Reynard Reynke. Studien zu einem mittelalterlichen Tierepos*. Köln [etc.] 1980. (Niederdeutsche Studien, 27), p. 1-159.
- Wouters, L. (vert.) *Van den Vos Reynaerde, Reynaert le Goupil*. Introduction de E. Rombauts. Bruxelles 1974.
- Ziolkowski, J.M., *Talking animals. Medieval Latin beast poetry, 750-1150*. Philadelphia 1993. (Middle Ages series)

Lijst van eigennamen

In de onderstaande lijst zijn de eigennamen van dieren, personen en plaatsen opgenomen, alfabetisch gerangschikt op de meest voorkomende onverbogen vorm. Tussen ronde haken volgen de andere gebruikte vormen, in alfabetische volgorde. Indien alleen verbogen vormen voorkomen, is de verbuiging in het lemma tussen ronde haken gezet; bijvoorbeeld Alente(n). Geëmendeerde eigennamen zijn cursief gezet (zie ook de Verantwoording). Versnummers zijn samengenomen - bij minimaal drie verwijzingen - wanneer een personage door de verteller gedurende langere tijd handelend wordt opgevoerd of door een ander personage wordt aangesproken. Achter de versnummers volgt een beknopte toelichting, in het geval van sprekende namen tevens de betekenis.

Abelquac

790 - Dorpeling: ‘mooiprater’

Abstale

802 - Absdale, dorp ten zuidwesten van Hulst in het graafschap Vlaanderen (thans in Zeeuws-Vlaanderen)

Aken

2270c, 2630 - Duitse stad, verblijfplaats van Karel de Grote, kroningsstad voor de Duitse Roomskoningen

Alente(n)

297 - Niet nader aangeduide (edel)vrouw

Arnout

6 - Auteur van een eerder (vermoedelijk Oudfrans) Reynaert-verhaal

Arttinen

2249 - Ardennen, woeste streek

Babilonie(n)

23 - Verafgelegen land of stad (Babylon) in het Oosten

Bave

790 - Dorpsvrouw

Belin (Belijn, Belijns, Beline, Belins)

1847, 1850, 2942-76, 3056-83, 3122, 3200-3316, 3330-3368, 3417, 3441, 3442

- Ram, hofkapelaan

Belsele

2097 - Dorp ten zuidwesten van Sint-Niklaas, in het oostelijk deel van (het graafschap) Vlaanderen

Bloys

1509 - Onbekend dorp in het 'lant van Vermendoys'

Botsaert (Botsaerde)

3362-75 - Niet nader aangeduid dier (aap, everzwijn?), klerk van koning Nobel

Bruneel

1857, 3367 - Niet nader aangeduid dier (ezel?): 'bruintje'

Bruun (Brune, Brunen, Bruuns)

476-988, 1028, 1088, 1463, 1815, 1821, *1822d*, 1852, 1904, 1942-2022, 2169, 2250, 2251, 2254, *2270b*, 2329, 2425, 2433, 2449, 2459, 2464, 2470, 2484, 2487, 2810-2918, 2980, 2993, 3014, 3103, 3195, 3335, 3406, 3463 - Beer, vernoemd naar de kleur van zijn pels: 'bruine'

Cantaert

295 - Jonge haan, zoon van Canticleer: 'zanger'

Canticleer (Cantecleer, Canteclere, Canticler)

285, 291, 315, 375, 425, 1469, 1807, 1809, 1861 - Haan: 'heldere zanger'

Cleenebejach

1863 - Fret: 'kleinbuit'

Colne

2639 - Keulen, Duitse stad

Coppe (Coppen)

287, 305, 307, 417, 451, 461, 465 - Kip, vermoorde dochter van Canticleer: 'kuifkop' (?), vernoeming naar ontbrekende want afgebeten lichaamsdeel

Cortoys

99, 114, 122, 125, 253 - Hondje: 'hoofse'

Crayant

299 - Jonge haan, zoon van Canticleer: 'kraaier'.

Cuaert (Coewaerde, Coewaert, Cuaerde, Cuwaerde, Cuwaert, Cuwaerts, *Cuwart*)

138, 158, 164, 247, 2644-88, 2738, 3053-3132, 3201, 3204, 3211, 3214, 3224, 3235, 3242, 3247, 3275, 3307, 3313, 3378, 3419 - Haas: 'lafaard'

Doringhen

2466 - Thüringen, landgraafschap in Noord-Duitsland

Elmare (Elmaren)

373, 1483, 1493 - Benedictijner uithof tussen Aardenburg en Biervliet

in het graafschap Vlaanderen, gesticht als priorij vanuit de Gentse Sint-Pietersabdij (ongeveer bij het huidige Waterland-Oudeman aan de Belgisch-Nederlandse grens)

Elve

2442 - Elbe, rivier die het Nederduitse gebied (m.n. hertogdom Saksen en landgraafschap Thüringen) scheidt van meer oostelijk gelegen en later bij het Duitse rijk gevoegde landen

Ermelinc (Ermelijnc, *Hermeliken*)

2241, 2564, 2613 - Ermanric, koning der Oost-Goten (vierde eeuw), in Germaanse heldensagen o.m. bekend als bezitter van grote schatten

Fine

1860 - Wezelin

Fortadent

1855 - Everzwijn: 'sterktand'

Fyrapeel (Fierapeel)

3390, 3399, 3411, 3426, 3429, 3431, 3468 - Luipaard: 'mooivel'

Gente(n)

2654 - Leeuwin, echtgenoot van koning Nobel: 'edele'

Ghent (Ghend)

92, 2263 - Gent, stad in het oosten van het graafschap Vlaanderen, in de dertiende eeuw een belangrijke economische macht door zijn bloeiende lakenindustrie Grimbeert (Grimbeerde, Grimbeerte, Grimbeerts, Grimbert, Grimberte, Grinbert)

177, 283, 421, 1335-1762, 1887, 1897, 2231, 2259, 2286 - Das, neef van Reynaert

Haersint (Arsenden, Haersenden, Harsenden, Hersenden, Hersvinden, Hersvint, Yswenden)

242, 1651, 1977, 2123, 2861, 2892, 2913, 2930, 3414 - Wolvin, echtgenote van Ysingrijn; de vele variante naamsvormen lijken wisselende obscene betekenissen te genereren: 'haar zint 't' (ze lust er wel pap van), 'aarseinde', 'aarswind'

Hawy

1849 - Ooi, echtgenote van Belin: 'ja, hoor!' (Fr. 'ah oui!')

Herman(ne)

2733 - Deken, voorzitter van de kerkelijke synode die de banvloek over Reynaert zou hebben uitgesproken; vermoedelijk een historisch persoon

Hermeline (Ermelijnen, Ermeline, Hermelijne, Hermelinen)

1361, 1407, 1425, 2282, 2415, 3080, 3092-3166, 3218, 3231, 3321, 3327 -

Vossin, echtgenote van Reynaert

Hijfte

2262, 2263 - Dorp ten noordoosten van Gent in het graafschap Vlaanderen (ongeveer bij het huidige Lochristi)

Hughelijn metten crommen beene

800 - Dorpeling

Hulsterloe

2575, 2660 - Bosrijke (bedevaarts)plaats ten oosten van Hulst, in het graafschap Vlaanderen (ongeveer bij het huidige Nieuw-Namen)

Jordane

2641 - Rivier in het Heilige Land

Jufroet

2952 - Theoloog met rekkelijke opvattingen over kwijtschelding van zonden zonder tussenkomst van de Kerk; vermoedelijk een historisch persoon

Julocke (Julocken)

731, 831, 1246, 1289, 1298 - Pastoorsvrouw: 'jou lok ik'

Kriekeputte (Kriekepit, Kriekenputte)

2578, 2596, 2634, 2657, 2665 - Bron (kreekput) even ten zuidwesten van Hulsterloe.

Lamfroyt (Lamfreyde, *Lamfreits*, Lamfroit, Lamfroits, Lamfroy, Lamfroyt, Lamfroyts)

602, 646, 647, 699-815, 860, 879, 901, 917-25, 1822*b* - Dorpeling

Leye

2640 - Leie, rivier die zich vanuit het westen te Gent met de Schelde verenigt

Lonnen

2438 - Londen, Engelse stad waarmee vanuit het graafschap Vlaanderen veel handel werd gedreven, vooral door Gentenaren

Lottram Lanevoet

785 - Dorpeling

Ludmoer metter langher nese

793 - Dorpeling

Ludolf metten crommen vingheren

796 - Dorpeling

Madocke

I - Naam van een eerder door Willem geschreven verhaal

Malcroys

273 - Een van de burchten van Reynaert: 'kwaad hol'

Manpertuus (Manpertus)

512, 514, 519, 1064, 1359, 1377, 1427, 3073 - Sterkste burcht van Reynaert: 'kwaad hol' (Fr. Malpertuis, Maupertuis)

Martinet
 1171, 1212, 1217, 1227, 1228, 1242, 1256, 1278 - Pastoorszoon
 Mompelier
 1156 - Montpellier, verafgelegen Zuid-Franse stad
 Nobel (Nobele)
 44, 1769, 2752 - Koning leeuw: 'edele'
 Ogerne(n)
 803 - Dorpsvrouw: 'O, graag!'
 Pancer
 126, 170, 1857 - Bever
 Parijs
 2631 - Franse hoofdstad, residentie van de Franse koningen
 Pinte
 309 - Kip, dochter van Canticleer; vernoemd naar haar verenkleed: 'gevlekte'
 Polane (Pollanen)
 301, 3018 - Vermoedelijk Polen, ver land ten oosten van het Duitse rijk
 Portaengen
 301 - Vermoedelijk Bretagne: het Franse hertogdom of Engeland (Brittannië)
 Portegale
 599 - Vermoedelijk Portugal, ver land
 Reynaerdin(e)
 1411 - Jonge vos, zoon van Reynaert: 'Reinaerdje'
 Reynaert (Reynaerd, Reynaerde, Reynaert, Reynaerts, *Reynart*) passim - Vos
 Reynout
 2668 - Niet nader aangeduid dier (hond?), valsemunter
 Rijn (Rijne)
 2672, 2675 - Hondje
 Roede
 331 - Kip, echtgenote van Canticleer; vernoemd naar de kleur van haar veren:
 'roodbonte'
 Roeme (Rome)
 2718, 2719, 2744, 2791, 2792 - Heilige Stad, verblijfplaats van de paus en
 belangrijk bedevaartsoord
 Rosseel
 1859 - Eekhoorn; vernoemd naar de kleur van zijn pels: 'kleine rode'
Rossel
 1415 - Jonge vos, zoon van Reynaert; vernoemd naar de kleur van zijn pels:
 'kleine rode'

Rume(n)

1924 - Wolf, terechtgestelde broer van Ysingrijn: ‘ruimmaag’

Sassen

2453, 2466 - Saksen in Noord-Duitsland, ten westen van de Elbe

Scouden

3018 - Vermoedelijk het Zeeuwse eiland Schouwen

Sproete

309 - Kip, dochter van Canticleer; vernoemd naar haar verenkleed: ‘sproetige’

Tiecelin(e) (*Ticelin, Tyecelijn*)

1856, 2796, 2807 - Raaf

Tybeert (Tybeerde, Tybeerte, Tybeerts, Tyberte)

107, 127, 1011-1321, 1465, 1815, 1826, 1853, 1918-2023, 2248, 2261, 2813,

2922 - Kater

Vermendoys

1510 - Vermendois, graafschap in Noord-Frankrijk

Vlaendren

2252, 2256, 2574 - Graafschap Vlaanderen, leenplichtig aan de Franse koning, afgezien van gebieden als de Vier Ambachten en het Land van Aalst, die tot het Duitse Rijk behoorden (Rijksvlaanderen)

Vulmaerte

788 - Dorpsvrouw: ‘vieze dienstmeid’

Waes

2257 - Waasland, streek in het oostelijk deel van het graafschap Vlaanderen, ten zuiden van de Vier Ambachten

Wijdelancke(n)

1924 - Wolf, terechtgestelde broer van Ysingrijn: ‘wijdflank’

Willem (Willeme)

1, 3463-69 (acrostichon) - Auteur van *Van den vos Reynaerde*

Ysingrijn (Isingrijn, *Ysegrims*, Ysengrijn, Ysengrijne, Ysingrijns, Ysingrine)

62-98, 171-203, 231, 1222, 1481, 1517, 1555, 1565, 1570, 1580, 1616, 1854, 1904-2022, 2095, 2110, 2169, 2260, 2270a, 2461, 2487, 2706, 2806, 2825-2917, 2929, 2993, 3013, 3103, 3406, 3462 - Wolf

Zomme

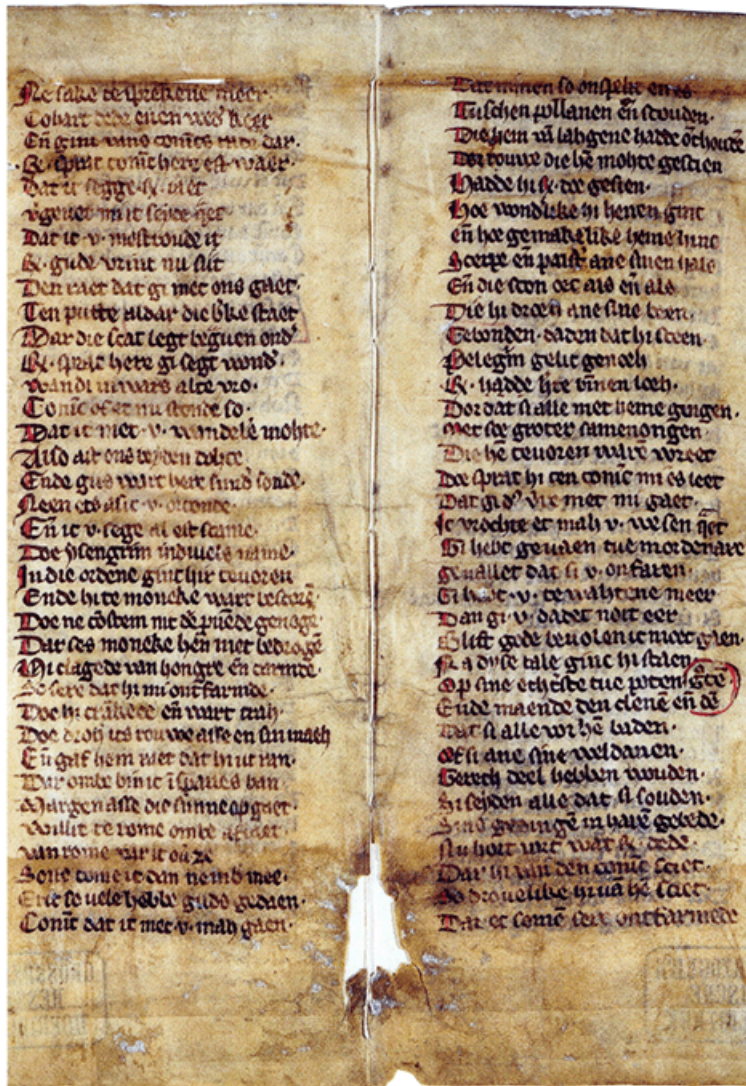
2442 - Somme, rivier in Noord-Frankrijk, door St.-Quentin westwaarts stromend; ongeveer de zuidwestgrens van het Nederduitse gebied

Afbeeldingen van de bronnen

Van den vos Reynaerde en *Reynaerts historie* zijn in verschillende handschriften bewaard gebleven (zie p. 193-198). Van ieder van deze bronnen is hier een afbeelding opgenomen, aangevuld met een reproductie van de oudste druk, *Die historie van Reynaert die vos* (Pg). De illustraties zijn geordend volgens de ouderdom van de bronnen. Bovendien zijn de afbeeldingen van E en F, van A en J, en van het drietal B, C en Pg zo gekozen dat de getoonde regels ten dele overlappen en zodoende met elkaar vergeleken kunnen worden.

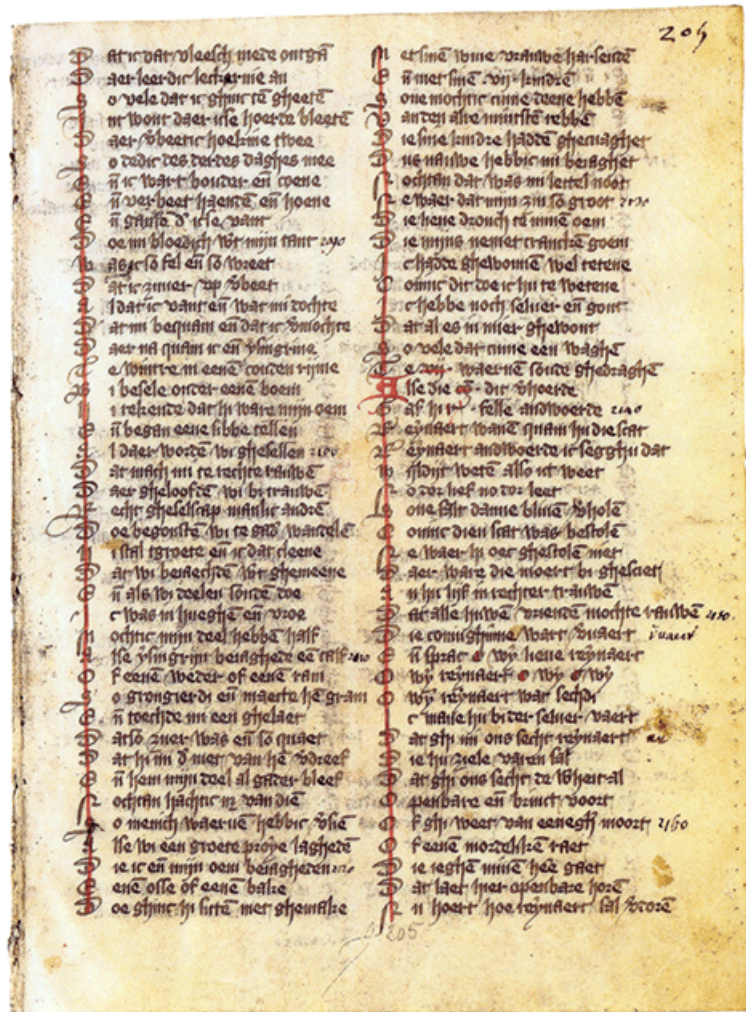
Van den vos Reynaerde (G): handschrift op perkament, Geldern-Kleef, ca. 1260-1280 Recto- en versozijde van fragment I afgebeeld op ware grootte (vgl. Deel I, 2186-94 en 2209-17)

Van den vos Reynaerde (E): handschrift op perkament, Nederlands Limburg, ca. 1275-1300 Gedeelte van blz. 1 verso en 2 recto verkleind afgebeeld (vgl. Deel I, 2687-2722, 3017-52)

D ar hie scoone mede bedroech
 E n die gesellen sine
 D at was eer ic mit rime
 E n mine geselschap maecte valt
 D ic mi gequijt hese menigē past
 O wi sprac vz suete rijn
 I icue gelyke suete hondelijn
 V geue god war di nu hier
 S h souc orcontē vor dit dier
 O ic scoone wort waer te doene
 D at ic noyt ne was so coene
 D at ic enige sake dede
 D ar ic dē co mochte mette
 T e me waere belgē doen mit rechte
 S act wed ondgone knechte
 S prac vz haestelike anwart
 O in here dē co en hese tawt
 H e geen die te spreke meer
 E uart dede ene wed heer
 E n ginc vā coninx rate dar
 V sprac co here ic waer

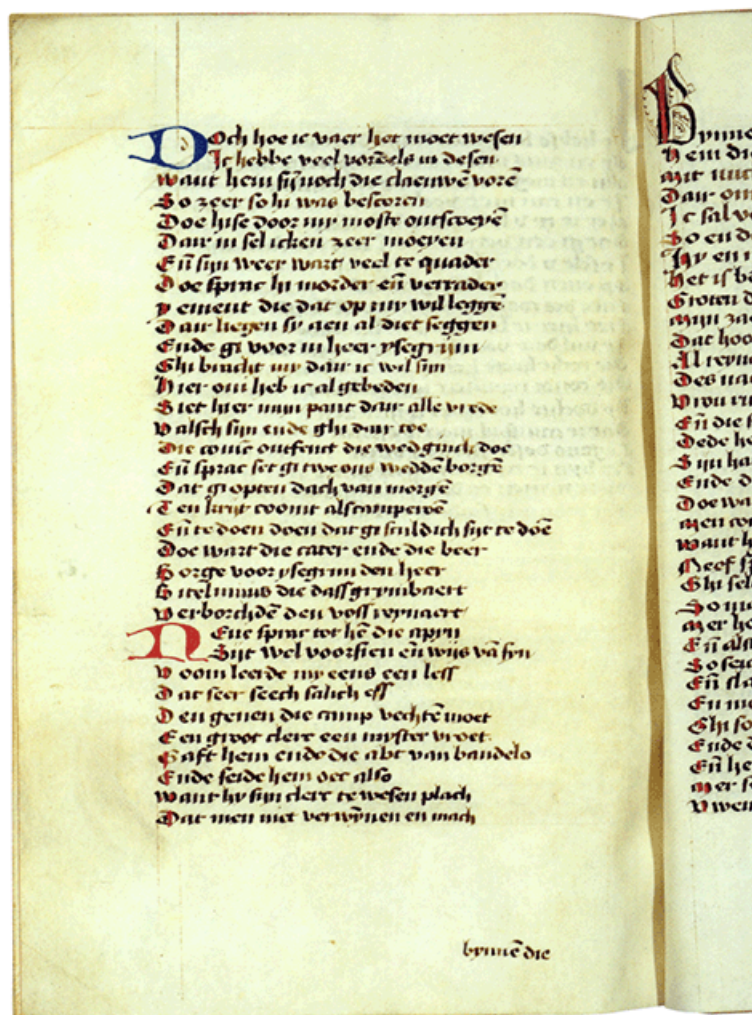
Van den vos Reynaerde (F): handschrift op perkament, Nedersticht/Oost-Holland, ca. 1330-1360
 Gedeelte van blz. 118 verso afgebeeld op ware grootte (vgl. Deel I, 2670-90)

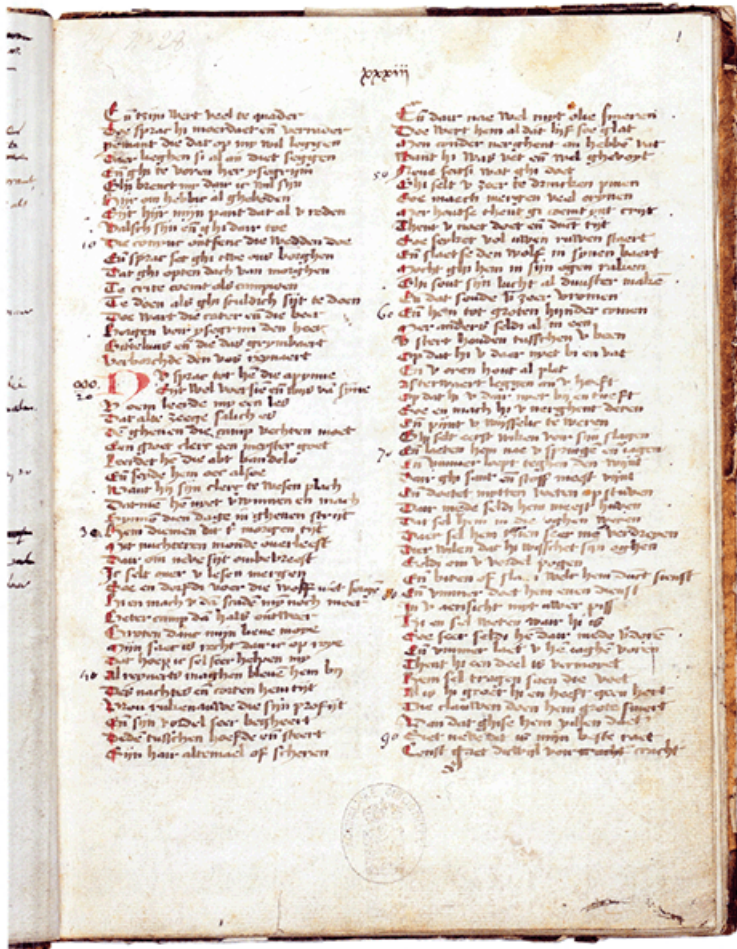
Van den vos Reynaerde (A): handschrift op perkament, Oost-Vlaanderen, begin 15e eeuw Blz. 205 recto verkleind afgebeeld (vgl. Deel I, 2081-2164)

6
 IV
 774
 Teerst lapiedic dat bleet
 hier smakende reet en dichte in goet
 daerna ic dat elsesch ontrom
 daer laerdic leckerme an
 so vele dat ic hier beygheten
 Int elst daer diepe haerde bleeten
 daer berbaere hoekme edere
 so dedic daerna vele mee
 als ic onder was en coenen
 doe berbaere gumpen en hoerne
 Ic omste daer ic se want
 doe mi bleedich wert die cant
 werd ic se selen so wreef
 dat ic sieder al op berbaert
 al dat ic want en ic vermochte
 En dat ic want en ic mochte
 daer quam ic en vsingrime
 Ic want in en conde rime
 hi hellede mi onder eene boom
 hi wende dat hi was mijn wem
 En began die sille riken
 al daer worden wi gheselen
 dat mach mine wiche rouwen
 daer beloueden wi te trouwen
 Ich ghesep op malle anderen
 dat begonpen wi te guden vanden
 hi stal te welen en ic dat deene
 dat wi beragheden al ghemee
 als vsingrime beraghet ic als
 so mochte mijn deel niet hebben half
 A

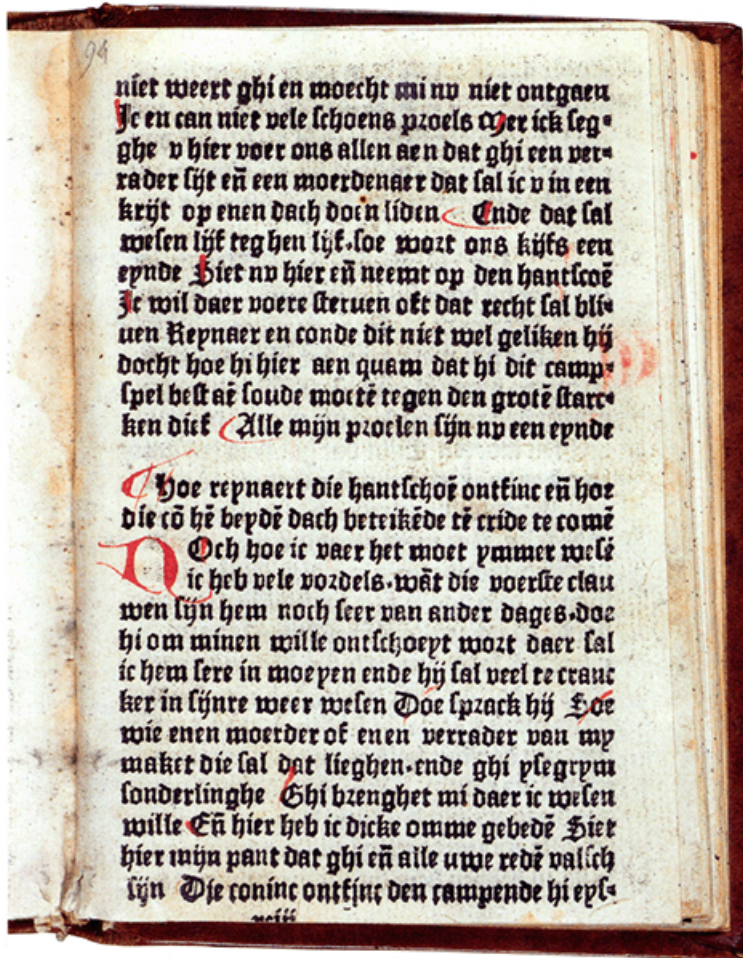
Van den vos Reynaerde (I): handschrift op papier, Oost-Vlaanderen, ca. 1400-1415
 Blz. 6 recto afgebeeld op ware grootte (vgl. Deel 1, 2079-2110)

Reynaerts historie (B): handschrift op perkament, West-Nederland (Utrecht?), ca. 1470 Blz. 104 verso verkleind afgebeeld (vgl. Deel II, 6749-82)

Reynaerts historie (C): handschrift op papier, Holland, 1477 Blz. xxxiii recto verkleind afgebeeld (vgl. Deel II, 6755-6845)

Die historie van Reynaert die vos (Pg): druk vervaardigd door Gheraert Leeu, Gouda 1479
Blz. 96 recto verkleind afgebeeld (vgl. Deel II, 6731-65)

Aanwijzingen bij het lezen van Middelnederlands

De term ‘Middelnederlands’ is eigenlijk misleidend. Er bestond in de Middeleeuwen in onze streken namelijk geen standaardtaal, alleen maar een verzameling streektalen (Vlaams, Hollands, Brabants, Limburgs etc.) die in hun klankverschijnselen vaak grote verschillen vertoonden. Bovendien werden sommige spraakklanken op meer dan één manier in het schrift tot uitdrukking gebracht en waren de schrijftradities die zich in de loop van de dertiende eeuw voor het Middelnederlands ontwikkelden vaak regionaal bepaald. Daarom hadden auteurs en kopiïsten geen eenduidig antwoord op de vraag hoe gesproken volkstaal moest worden neergeschreven in een alfabet dat ontleend was aan een vreemde taal: het Latijn. Extra complicaties traden op wanneer bijvoorbeeld een Hollandse kopiïst een Vlaamse tekst afschreef. Vaak was het resultaat een amalgaam waarin taalvormen en spellingconventies uit twee streken voorkwamen.

Klank en spelling

Wat bij het lezen van een Middelnederlandse tekst direct in het oog springt, is de nogal fonetische spelling: men schrijft de woorden vaak zoals ze worden uitgesproken. Dat betekent bijvoorbeeld dat verwante woorden minder op elkaar lijken dan thans: *goude - gout, moghen - mach*. Kleine onbeklemtoonde woordjes raken in de uitspraak vaak verbonden met voorafgaande of volgende woorden met accent en verliezen daarbij een deel van hun klanken. In het Middelnederlands wordt dit verschijnsel ook veelvuldig in de spelling geregistreerd: *segghe ic > segghic, hadde es > hads, Die het > Diet, te des > tes, hoende hi > hoendi, ic ne > inne, dat het > dat, dede hi ene (=hem) > dedine, laet ghi > laetti, het hoeft > thoeft, ic en > in*. Ook de klankaanpassingen binnen een woord vindt men in de spelling terug: *onberecht > omberecht, bernende > benende, Absdale > Abstale, ontvaren > ontfaren, parochiane > prochiane, warmhede > waremhede*. Enkele andere algemene karakteristieken:

- a de spelling van de korte /i/ varieert; vgl. *gewinnen, binnen* (m.n. in *VdvR*) versus *gewynnen, bynnen* (m.n. in *Rh*);

- b de schrijfwijze van lange klinkers wordt mede bepaald door hun voorkomen in een gesloten of open lettergreep, zoals blijkt uit vormen als *daer*, *dair* tegenover *begraven*;
- c de lange /i/ wordt op verschillende wijzen gespeld; vgl. *wijf*, *lijf*, *vry*, *bliven* (-ij- duidt nog geen tweeklank aan als in het moderne Nederlands);
- d de spelling -*oe*- kan meer dan een klank representeren: zowel een lange /o/ (vgl. *woent*, *oem*) als een /oe/ (vgl. *broeder*, *groene*); overigens wordt de klank /oe/ ook gespeld als -*ou*-; vgl. *ghenouch*, *soucken*;
- e de (vroegere) tweeklank /ie/, gespeld als -*ie*- of -*ye*-, valt in het Middelnederlands niet samen met de lange /i/ (ze staan nooit met elkaar in rijmpositie): *niet*, *yet*, *rieden*;
- f niet alleen bij leenwoorden zijn spellingen als -*qu*- en -*x*- gebruikelijk; vgl. *quaet*, *quite*, *quellen*; *sconinx*, *anxt*;
- g de stemhebbende sisklank wordt op twee manieren gespeld: *zin*, *sinne*; *zeghele*, *seghele*; *wijsden*, *haze*.

Streeктаalmerken

Van den vos Reynaerde stamt uit Vlaanderen en ook handschrift A, waarop de uitgave in deel 1 zich baseert, werd er vervaardigd, vermoedelijk te Gent. Daarom bevat de tekst van dat afschrift een aantal taalmerken die in combinatie met elkaar typerend zijn voor de Vlaamse streektal, ofschoon ze afzonderlijk ook wel elders voorkomen:

- 1 korte /e/ voor korte /i/: *blent* (77), *sent* (78), *clemmen* (1946), *rebben* (2126), *es* (19);
- 2 korte /i/ voor korte /u/: *dinct* (126), *Kriekepit* (2578), *stic* (1114);
- 3 korte /u/ voor korte /o/: *up* (99), *wulf* (1575), *vulscreven* (6);
- 4 /ar/, /aer/ + medeklinker voor /er/ + medeklinker: *paerkement* (91) *ontfaerme* (68), *scaerpe* (708), *bescaermen* (405);
- 5 lange /a/ voor lange /e/: *daren* (904), *begaert* (2255);
- 6 lange /e/ voor /ei/: *beede* (42), *cleene* (49), *eecke* (651);
- 7 lange /o/ voor /oe/: *nomen* (2630), *verdoomt* (999), *zoe: onvroe* (981-82), *voeten: grote* (3042-43);
- 8 spelling *ou* (= /oe/) vóór labialen (*v*, *m*, *p*) en velairen (*ch*, *g* en *k*): *drouve* (1044), *bloumen* (324), *roupen* (1204), *ghenouch* (233), *soucken* (7);
- 9 toevoeging of weglating van *h* aan het begin van een woord: *hat* (271), *huut* (627), *houde* (765); *oech* (509), *anscoen* (751), *aghedochte* (3273);
- 10 *entie* < *ende die* (191, 2165, 2186, 2306 etc.);
- 11 *so(e)* voor persoonlijk voornaamwoord *si* (bijna altijd vrouwelijk enkelvoud): 30, 225, 245, 256, 733, 1149 etc.

Bij *Reynaerts historie* liggen de verhoudingen wat moeilijker dan bij *Van den vos Reynaerde*. De tekst is uit Vlaanderen afkomstig, maar handschrift B, waarop de uitgave in deel 2 zich baseert, is ergens in het oosten van Zuid-Holland tot stand gekomen. Dat zorgt voor een boeiende mengeling van taalkenmerken, waarbij de rijmen vaak nog de oorspronkelijke Vlaamse varianten bevatten, terwijl binnen in het vers alleen Hollandse vormen en grafieën voorkomen.

Binnen in het vers vindt men de volgende typisch Hollandse kenmerken, afkomstig van de kopiist van handschrift B:

- 12 somsumlaut van de korte /a/: *kemden* (5154);
- 13 korte /e/ in de stam van het werkwoord ‘zullen’: *sel* (40), *seldi* (2621), *sellen* (1045);
- 14 korte /i/ voor korte /e/, met name in *mit* (26) / *myt* (47) en in de eerste persoon enkelvoud van ‘zijn’: *bin* (408);
- 15 soms korte /o/ voor korte /a/: *off* (488), *rot* (5207); maar niet bij *ghebracht* (1319);
- 16 korte /u/ voor korte /e/ en /i/: *spul* (6744), *ummer* (511), *vrunden* (6964);
- 17 bij wordeinde wegval van onbeklemtoonde korte klinker (vgl. kenmerk 28): *veel steeck* (811), *groot scand* (1514);
- 18 lange /a/ in gesloten lettergreep vaak gespeld als -ai-: *wair* (28), *dair* (38), *hair* (242);
- 19 lange /u/ i.p.v. /ie/ (vgl. kenmerk 30): *lude* (621), *vuyr* (5369);
- 20 /eu/ voor /oe/: *brueder* (851), *zuect* (6444), *huede* (3611);
- 21 soms na korte klinker /cht/ voor /ft/ (vgl. kenmerk 32): *achter* (1306) naast *after* (1675), maar alleen *cracht* (2287);
- 22 bij wordeinde worden /f/ en in mindere mate /s/ gespeld als -ff en -ss: *off* (2341), *hoff* (54), *wijff* (83), *gaff* (781), *lieff* (1049), *onss* (2060);
- 23 uitgang -ste van de tweede persoon enkelvoud: *du hebste* (948), *du gaefste* (7293);

In de rijmen vindt men daarentegen meestal nog de oorspronkelijke Vlaamse vormen, behalve wanneer de Hollandse afschrijver deze kon wegwerken (daarbij soms ongelijke rijmklanken voor lief nemend). Voor rekening van de Vlaamse dichter zijn de volgende kenmerken:

- 24 steeds *es* (1239) i.p.v. *is* (vgl. kenmerk 1);
- 25 korte /i/ voor korte /u/ (vgl. kenmerk 2): *pit* (3168), *rick* (3573), *stick* (6304);
- 26 korte /o/ ontwikkelt zich niet tot korte /u/ (vgl. kenmerk 3): *jong* (6517), *kond* (978), *om* (2460), *op* (7123), *vol* (7103). Dit verschijnsel wijst

enerzijds naar het zuidoostelijke deel van Vlaanderen, maar ook naar het uiterste zuidwesten;

- 27 korte /o/ voor korte /a/ in *gebrocht* (93), *sochte* (571) en *docht* (3922);
 28 wegval van de onbeklemtoonde korte klinker bij wordeinde kwam in de Vlaamse taalvormen niet voor (vgl. kenmerk 17); oorspronkelijk liet de dichter *ave* op *gave* rijmen, waarvan de afschrijver vervolgens *aeff. gaeff* (5304-5) maakte (vgl. kenmerk 22);
 29 /ei/ + nasaal voor /e/ + nasaal: *meyncken* (4762), *seynde* (5286) *geseynt* (5431);
 30 /ie/ i.p.v. lange /u/ (vgl. kenmerk 19): *lieden* (7773), *bedieden* (4494), *diere* (5459), *viere* (1254);
 31 /eu/ voor zachtlange /e/: *die goen* (5603);
 32 steeds na korte klinker /cht/ voor /ft/ (vgl. kenmerk 21): *achter* (1313), *cracht* (2288).

Negatie

Er zijn uiteraard veel meer verschillen te constateren tussen de taal van de beide Middelnederlandse Reynaertgedichten en het moderne Nederlands dan in dit bestek behandeld kan worden. Op één syntactisch verschijnsel wordt hier nog gewezen: de negatie. Het Middelnederlands maakte aanvankelijk gebruik van een enkelvoudige ontkenning, met behulp van het negatiepartikel *en* of *ne*, dat direct aan de persoonsvorm voorafgaat: *Ghi ne wreket als huwe mannen wijsen*. Daarnaast werd deze negatie versterkt of genuanceerd met bijwoorden als *niet*, *nemmer(meer)*, *geen*, *noint* etc. Daarmee ontwikkelde zich een tweevoudige ontkenning, zoals in het hedendaagse Frans: *ne zorghet niet om mi*. In een latere fase hebben deze negatieve bijwoorden de functie van *en/ne* helemaal overgenomen: *Reynaert, hebdi niet in huus?*

Bij een bepaald type samengestelde zinnen zonder voegwoord vervult de negatie een belangrijke syntactische functie tussen de delen: de ontkenning in het tweede deel is afhankelijk van een ontkenning in het eerste deel (of van een woord waarin een ontkenning gevoeld wordt) en brengt zo de verbinding tussen hoofd- en bijzin tot stand: *Doe was daer niemen, hi ne hadde te claghene over Reynaerde* ('Toen was er niemand die niet te klagen had over R. / niemand of hij had te klagen over R. '); *Die coninc doe niet langher ne spaert, Hi ne riep sine baroene te rade* ('De koning liet geen tijd verloren gaan met het in vergadering bijeenroepen van zijn edelen'); *Reynaert, ghi ne mochtet niet onbaren, Ghi ne hebt scoen* ('R., u kunt het niet ontberen, (zo)dat u (geen) schoenen hebt / schoenen kunt u niet missen'); *Wien twifelt des, ghi ne moghet doen Dat ghi ghebiet over mi?* ('Wie twijfelt eraan dat u met mij kunt doen wat u wilt').

Verantwoording van de Deltareeks

De reeks stelt klassieke werken uit de letterkunde van Nederland en Vlaanderen ter beschikking aan de huidige lezer. Naast volledige teksten zullen in de reeks ook bloemlezingen verschijnen, bijvoorbeeld wanneer een klassieke auteur met een groot en gevarieerd dichtelijk oeuvre daar meer mee gediend is dan met de uitgave van een van zijn werken. Ook een belangwekkend literair genre waaraan door verschillende auteurs is bijgedragen kan de grondslag vormen voor een deel van de reeks.

De uitgaven worden voorzien van een inleidende beschouwing die het werk in zijn historische en literaire situatie plaatst en die verwijst naar andere publicaties. Woordverklaringen en inhoudelijke toelichtingen maken de tekst voor de lezer van nu toegankelijk. Daarbij wordt vermeden hem op te tuigen met een al te zwaarwichtige wetenschappelijke commentaar. In bijzondere gevallen zal gebruikgemaakt worden van een parallelvertaling.

De gebruiker kan rekenen op een betrouwbare tekst, waarvan de keuze zorgvuldig overwogen is en de wijze van uitgeven wetenschappelijk verantwoord. De teksten worden in de oorspronkelijke spelling aangeboden. Wel wordt zo nodig het gebruik van i/j en u/v genormaliseerd volgens het huidige onderscheid van klinker en medeklinker. Voorzover de editeur correcties heeft aangebracht, worden deze exact verantwoord. Het gaat in de reeks om zogenaamde leesedities. Daarin wordt ervan afgezien de geschiedenis van de tekst in zijn verschillende versies te reconstrueren. Een opgave van varianten zal derhalve ontbreken. De verschillende delen van de reeks zullen niet steeds precies dezelfde aanpak van de editieproblematiek laten zien, daar deze mede afhangt van de aard van de tekstoverlevering en de stand van het onderzoek.